

ВІСНИК
НАЦІОНАЛЬНОГО
ТЕХНІЧНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ «ХПІ»
№ 37'2011

Харків 2011

Видання засновано Національним технічним університетом
«Харківський політехнічний інститут»

Державне видання

Свідоцтво Держкомітету
з інформаційної політики України
КВ № 5256 від 22.07.2001 р.

КООРДИНАЦІЙНА РАДА

Голова

Л. Л. ТОВАЖНЯНСЬКИЙ, д-р техн. наук, проф.

Секретар координаційної ради

Горбунов К.О., кандидат технічних наук, доцент

Марченко А.П., д-р техн. наук, проф.;
Сокол Є.І., д-р техн. наук, проф.;
Александров Є.Є., д-р техн. наук, проф.;
Бесов Л.М., д-р техн. наук, проф.;
Бойко А.В., д-р техн. наук, проф.;
Гладкий Ф.Ф., д-р техн. наук, проф.;
Годлевський М.Д., д-р техн. наук, проф.;
Грабченко А.І., д-р техн. наук, проф.;
Данько В.Г., д-р техн. наук, проф.;
Дмитрисенко В.Д., д-р техн. наук, проф.;
Домнин І.Ф., д-р техн. наук, проф.;
Єпіфанов В.В., канд. техн. наук, проф.;
Зайцев Ю.І., канд. техн. наук, проф.;
Качанов П.О., д-р техн. наук, проф.;
Клепиков В.Б., д-р техн. наук, проф.;
Кондрашов С.І., д-р техн. наук, проф.;
Кошельник В.М., д-р техн. наук, проф.;
Кравченко В.І., д-р техн. наук, проф.;
Лісачук Г.В., д-р техн. наук, проф.;
Лаліков В.С., д-р техн. наук, проф.;
Морачковський О.К., д-р техн. наук, проф.;
Ніколасенко В.І., канд. іст. наук, проф.;
Перерва П.Г., д-р екон. наук, проф.;
Гуляев В.О., д-р техн. наук, проф.;
Рищенко М.І., д-р техн. наук, проф.;
Самородов В.Б., д-р техн. наук, проф.;
Сучков Г.М., д-р техн. наук, проф.;
Тимофіїв Ю.В., д-р техн. наук, проф.;
Ткачук М.А., д-р техн. наук, проф.;

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Відповідальний редактор

Ніколасенко В. І., к.і.н., проф.

Відповідальний секретар

Пономаренко Р.О., канд. іст. наук

Бесов Л.М., д-р іст. наук, проф.

Білоцерковський В.Я., д-р іст.

наук, проф.

Заруба В.Я., д-р екон. наук, проф.

Калініченко В.В., д-р іст. наук,

проф.

Ніколасенко В.І., канд. іст. наук,

проф.

Олійник М.М., д-р іст. наук, проф.

Пономаренко Р.О., канд. іст. наук,

доц.

Савченко Л.П., канд. іст. наук, доц.

Скляр В.М., д-р іст. наук, доц.

Требін М.П., д-р філос. наук, доц.

Міщенко В.Я., д-р екон. наук, проф.

АДРЕСА РЕДКОЛЕГІЇ

61002, Харків, вул. Фрунзе, 21

Кафедра політичної історії

Тел. 707-68-29

E-mail: merkach@kpi.kharkov.ua

Харків 2011

Вісник Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут». Збірник наукових праць. Тематичний випуск «Актуальні проблеми історії України». – Харків: НТУ «ХПІ». – 2011. - № 37. - 175 с.

У збірнику представлено результати досліджень з вітчизняної історії викладачів вищої школи, докторантів та аспірантів.

Для наукових співробітників, викладачів, аспірантів та студентів, усіх, кого цікавлять актуальні проблеми історії України.

В сборнике представлены результаты исследований в области отечественной истории преподавателей высшей школы, докторантов и аспирантов.

Для научных сотрудников, преподавателей, аспирантов и студентов, всех, кого интересуют актуальные проблемы истории Украины.

Вісник Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут» включено до Переліку наукових фахових видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук (додаток до Постанови Президії ВАК України від 26 травня 2010 р., № 1-05/4).

**Друкується за рішенням Вченої ради НТУ «ХПІ»
протокол № 6 від 10 червня 2011 р.**

© Національний університет технічний «ХПІ», 2011

ISSN 2079-0813. Вісник НТУ «ХПІ», 2011, № 37

УДК 94 (477.6) “18”

О. П. САМАНЦОВ, канд. іст. наук, доц. Слов'янського державного педагогічного університету

МІСТООБРАЗУЮЧІ ЧИННИКИ КАТЕРИНОСЛАВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ (пер. пол. XIX ст.).

В статті автор аналізує вплив економічної діяльності мешканців міст Катеринославської губернії, та дій Російського уряду на зміни в організації міста цього регіону.

В статье автор анализирует влияние экономической деятельности горожан Екатеринославской губернии и действий Российского правительства, приведших к изменениям в организации городов этого региона.

In the article the author traces the influence of the economic activity urban inhabitants Katerynoslav region, and actions of the Russian government to change organization structure of a city and its character.

Історія міст України не є новою для історика. Потреба розвитку цієї проблематики була обумовлена інтересом до побуту та організації господарського життя місцевого населення в різні часи.

Розвиток освіти у др. пол. XIX ст. на Україні сформував стійкий інтерес до історико-етнографічного життя власного народу у науково-дослідній площині, потребу формування систематичного наукового знання, для чого використовувались етнографічні експедиції, збирання старожитностей та фолкльору, які проводили Д.Багалій, В.Зуєв, Н. Сумцов та багато інших в межах Катеринославської, Харківської та багатьох інших губерніях.

В цей час була закладена джерельна база, методи дослідження та прийоми аналізу накопиченого матеріалу. Виходячи із того що етнічні знання та традиції незмінні в межах однієї генерації, не можна не зазначити, наскільки вони дорогі для сучасного дослідника.

Доба СРСР знівелювала увесь накопичений досвід, звівши усі знання до постулатів про “революційний зв'язок робітників та селян”, та про “розвиток соціалістичного села та радянського сільського господарства”. Відповідно до цього були видані у 70-ті рр. XX ст. “Історія городів и сел Украинской ССР”, книги, присвячені історії окремих регіонів України (Книга о Донбассе, 1972 р.) та багато інших.

Доба Незалежності підштовхнула до виверження накопичений десятиліттями матеріал, відкинувши шори “класової боротьби”. Це призвело до зростання інтересу до національної історії, її складових, історії окремих регіонів, та націй які на них мешкають, що відбилось у тематиці захищених дисертацій та статей: В. Дмитрієв (Градоначальст-

ва півдня України в XIX - на початку XX ст., 2003 р.), А Михненко (Історія Донецького басейну другої половини XIX – першої половини XX ст., 2002 р.), О. Саманцов (Донецько-Придніпровський регіон поч. XX ст. в вітчизняній історіографії першої чверті XX ст., 2002 р.), історії окремих національних груп М. Антоненко (Заселення Донбасу: соціально-економічні та етнонаціональні аспекти, 1994 р.), Н.Бацак (Греки Північного Приазов'я: культурно-просвітницький розвиток (кінець XVIII – початок XX ст.), 1999 р.) та ін.

Нового поштовху історична наука набула на поч. XXI ст. внаслідок розвитку комп'ютерних технологій та комп'ютерних мереж, розвитку комунікативних систем, доступності літератури через системи книгообміну, електронні бібліотеки, персональні сайти науковців, і головне, сформувалися навички та вміння науковців цим користуватися.

Як зазначають фахівці, що сучасна інформативність дуже швидкоплинна, а її накопичення схоже на снігову лавину. У свою чергу, це дало можливість вісти у науковий обіг значну кількість довідкової та наукової літератури XIX – поч. XX ст. раніше забороненої, або недоступної для науковців (Военно-статистическое описание Российской империи, 1850 г.; Вся Донская область и Северный Кавказ за 1880–1888 гг.; Ежегодник-справочник Славяносербского уезда за 1878 г.; Топографическое описание Харьковского наместничества 1788 г. тощо). Праці українських дослідників: Д. Багалій (Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства, 1887 г.; Материалы для истории колонизации быта Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губерний, 1890 г.); П. Кулиш (Записки о Южной Руси, 1856, 1657 гг.); А. Лазаревский (Очерки, заметки и документы по истории Малороссии в 5 т. 1892–1899 гг.) тощо.

Постійне розширення джерельної бази, використання сучасних методів та новітніх технологій дослідження викликають потреби перегляду та аналізу накопиченого матеріалу, усталених точок зору, усвідомлення нової площини дослідження та її перспектив, що і робить розробку означеної проблеми актуальною та своєчасною.

Метою даної статті є виявлення загальних тенденцій та особливостей процесу містобудування у пер. пол. XIX ст., зовнішніх проявів цього процесу та чинників, що його детермінували.

Таким процесом на нашу думку виступала еволюція містобудівної діяльності за рахунок збільшення кам'яних споруд, які на нашу думку змінюють не тільки зовнішній облік міста, а й увесь його характер.

Хронологічні межі дослідження визначаються не тільки часом (пер.пол. XIX ст.), а й хронологічними межами використаних джерел, що внесе певні зміни у ці границі, скажемо 90-ті рр. XVIII ст. - сер.

50-х рр. XIX ст. На нашу думку верхню межу можна тримати на рівні 60-х, або поч. 70-х рр. XIX ст., доки процес міграції робочих рук та приплив капіталу, оренда та розробка місцевих копалень та рудників не наберуть масового характеру.

Географію дослідження складає Катеринославська губернія, з якої пізніше вийшли сучасні Дніпропетровська, Донецька, Луганська, Запорізька та ін. області.

Як зазначалось у військово-статистичному огляді, Катеринославська губернія "...складає центральну частину південного краю Європейської Росії" [2, с. 1]. Вона складалась із двох частин, до першої входили сім повітів: Верхньодніпровський, Новомосковський, Катеринославський, Павлоградський, Бахмутський, Слов'янoserбський та Олександрівський. Другу складав Ростовський повіт із градоначальством Таганрогським.

Населення губернії достатньо строкате, що було обумовлено внутрішньою політикою Російського уряду та швидкоплинністю історичних процесів у цьому регіоні. Так Таганрогське градоначальство у своїй більшості складалось із греків та вірмен, які мали тут надзвичайні права, надані Катериною II під час переселення їх із Криму у 1779 р. У Олександрійський повіт були розселені Запорожці, які поверталися із Задунайського козацького гурту починаючи із 1832 р. Верхньодніпровський повіт був наповнений військовими поселеннями, відповідно до цього росіянами й малоросами.

Бажаючи покращити рівень розвитку сільського господарства, промисловості та ремесел, уряд дозволяв оселятись іноземцям на відведених для них територіях в межах губернії, із певними перевагами та пільгами, що й зумовило зростання припливу колоністів.

Усі колонії були поділені на три округи: 1-ий Хортицький, 2-ий Маріупольський колоністський та 3-ій Маріупольський Меноністський. Відповідно до цього, Хортицький округ складався із 16-ти колоній, які були розташовані у Олександрівському, Новомосковському та Катеринославських повітах. Маріупольський колоністський округ складався із 26 колоній, які були розташовані у Олександрівському повіті. Маріупольський Меноністський округ складався із 4 колоній, які також знаходились у Олександрівському повіті.

У свою чергу, Градоначальство Таганрогське складалось із трьох округів: 1-го Таганрогського, 2-го Маріупольського та 3-го Нахичеванського. Так Маріупольський округ складався із м. Маріуполя й 24 грецьких селищ, розташованих у західній частині Олександрівського повіту, а Нахичеванський округ складали 5 вірменських селищ із містом Нахичевань.

Населення губернії на 1851 р., за даними дев'ятої ревізії складало 902 326 осіб [4, с. 54].

На середину XIX ст. Катеринославська губернія була переважно сільськогосподарською, чому сприяла діяльність селян й колоністів, наявність водних шляхів. Серед промислових напрямів найбільш поширеним було видобування кам'яного вугілля. Це було обумовлено його виходом на поверхню, що не вимагало великих витрат на його видобування. Але, у своїй більшості, видобуте вугілля, йшло не на продаж, а на власну потребу.

Найбільш поширеним вуглярство було у Слов'янoserбському та Бахмутському повітах, а кількість копалень доходила до 50-ти [5, с. 167].

Розробки пластів кам'яного вугілля можна поділити на декілька типів; це виробництво гірничого відомства, розробка поміщиків на власних землях, а власний розсуд й копії державних та поміщицьких селян. Розробка гірничого відомства велась за усіма правилами та технологіями, й мала певний потенціал, але відсутність шляхів сполучення призвели до того, що головним споживачем вугілля був Луганський ливарний завод. Поміщики використовували вугілля на свою потребу й невелику кількість для продажу, так як сусідні губернії, скажемо Харківська, для опалення та винокуріння використовувала у великій кількості ліс, якого, на той час, там було вдосталь.

Мануфактурна промисловість, не дивлячись на те, що "...Катеринославська губернія займає 12 місце по кількості фабрик й заводів та 26 по цінності вироблених товарів", була достатньо слабо розвинена. Із загальної кількості заводів у 533 працювало тільки 324 [5, с. 190-191].

Із загальної кількості заводів 250 були винокурінні, з яких працювало тільки 117. На другому місті йшли заводи по переробці сала із загальної кількостю 47, з яких працювало 3; 8 макаронних фабрик; 11 шкіряних заводів. Цегляних заводів 113, з яких працював 51; канатних заводів 5; тютюнових фабрик 20, окрім того: чавуноплавильних заводів 1; кахельних 2; черепичних 5; вапняних 9 тощо [5, с. 192-194].

Загальна кількість робітників та майстрів налічувала приблизно 7 000 людей, серед яких безпосередньо робітників, які постійно працюють на фабриках та заводах за платню, налічувалось 2 537 людей [5, с. 199].

Усі селища розташовувалися вздовж річок, або балок та вперек шляхів. Але вони не мали чітко визначеному плану розбудови, й тому кожне селище мало свою географію розташування та організації. Розміри будинку та господарських споруд напряму залежали від платоспроможності власника. Так спроможні селяни мали хату у дві, чи то

три приміщення. Загальна характеристика будинку, як правило була така: довжина $3\frac{1}{2}$ сажні, завширшки $2\frac{1}{4}$ сажні. "...Більшою часткою будівлі робляться "плетневі", зрубні ж тільки там, де можна вигідно здобути лісу. А там де його взагалі немає, то хати робляться із земляної цегли. Дахи будівель зроблені, або з очерету, або із соломи [5, с. 102].

У сусідній Харківській губернії, як зазначав Д. Багалій "...Українська козака або селянська, або міщанська хата одріжнялася од панського будинка тільки своїм розміром; матеріал же будівлі був однаковий - дерево, гонт, очерет, солома...Хати були рублені з дерева, або мазанки з хворосту, обмазані всередині і з усіх боків глиною. У них були просторі сіні і призьби, долівка теж була глиняна. Дах робили з великим спуском і він спускався над призьбою. Білили хату по суботах та по великих святах, улітку навіть знадвору...

У своїй книзі, Д. Багалій дає також опис українських хат, розташованих у Харкові та губернії, посилаючись на дослідження академіка В Зуєва. "...хати були невеличкі, дерев'яні або мазанки і по українському звичаю поділялись на дві частини – одна половина була для хазяїна із сімейством, а друга з галереєю – для гостей, бо значна частина населення шинкувала" [1, с. 168].

Сусідство губерній, їх територіальний зв'язок, кліматичні та географічні умови, наявність будівельних матеріалів виробили загальнопоширену організацію сільського та селищного житла.

На нашу думку, досить цікавим мотиваційним чинником для поширення кам'яних будівель виступає не тільки зовнішня демонстрація власником оселі, свого майнового становища, скільки можливість використовувати цю споруду у якості закладу за певні доручення, угоди, або позики.

Видання таких законів не носить централізованого характері, а залежить від міських умов, рівня платіжної здатності, та потреб міщан. Тому у них можна побачити відмінності у вимогах до якості наявних житлових, або господарських споруд.

Так у м. Новомосковську, відповідно до закону від 3 листопада 1837 р. "Кам'яні споруди, які знаходяться у справному становищі, криті залізом, або черепицею, застраховані, або замість страхування з виплатою на загальних умовах у казну $1\frac{1}{2}$ відсотка, дозволено приймати у заставу по підрядам власне на місцеві потреби Катеринославської губернії" [5, с. 147].

У м. Бахмуті, відповідно до закону від 24 червня 1852 р. "Дозволено приймати приватні кам'яні споруди у заставу по усім взагалі відкупам та підрядам із казною" [5, с. 142.].

У повітовому м. Ростові "1836 вересня 28...наказано: дозволити, як і зараз існує, так й на майбутнє кам'яні будинки що будуються, а також такі ж споруди надавати у заставу при казенних підрядах й поставках, за законною оцінкою ...

1837 листопада 3...дозволено, як зараз існуючі, так й ті що будуть будуватись, кам'яні будинки та інші споруди надавати у заставу за відкупи..." [3, с. 155].

Таким чином, на середину XIX ст. склались умови для певних міських кіл, і в першу чергу для купців та усіх, хто був пов'язаний із державним замовленням, або мав потребу у позиці для ведення своєї справи на перехід від традиційного дерев'яного житла до кам'яного, як гаранта продовження успішної економічної діяльності.

Як зазначав Н. Рожков "...поступовий перехід від міста, як виключно торгового центру до міста як центру торгівельно-промислового. В цьому залог подальшого розвитку міського строю..." [9, с. 67].

Плани усіх губернських та повітових міст Катеринославської губернії були затверджені у різні часи державними актами. Так план м. Катеринослав був затверджений 13 листопада 1786 р. за № 16.439 [6, с. 688] та план міста, затверджений 9 квітня 1817 р. План м.Павлоград був затверджений 31 червня 1831 р. А план м. Бахмут був затверджений 1 жовтня 1831 р.

Затвердження таких планів носило обов'язковий характер. Крім того у план включались регламентовані урядом споруди. Це була уніфікація адміністративних споруд та споруд державного використання, організації доріг тощо.

Або додаткові "...статті до правил, які були видані 13 грудня 1817 року про налаштування доріг" від 4 травня 1819 р. Відповідно до нього, усі дороги в імперії були поділені на чотири категорій.

До першої визначається дорога між столицями (С-Петербургом та Москвою), до другої – дороги, які протяглись від обох столиць і до кордонів, які мають назву "головного, або генерального тракту", а також дороги від столиць до міст губернських, та дороги між ними. До третьої належать дороги які з'єднують губернські міста із повітовими, та дороги між ними. І до четвертої, відповідно, дороги проселочні.

Відповідно до інструкції регламентувалось обладнання дороги, її ширина, наявність каналів для стоку води, зачищеність від лісу, алеї, верстові стовпи тощо.

Такий підхід надавав можливість виробити єдину систему споруд, доріг, технічних приміщень, портів в межах усієї імперії, або

окремих її регіонів, нівелюючи національні зовнішні прояви селищ та міст.

Ще одним містобудівним чинником виступають затверджені 2 листопада 1842 р. «Правила на раздачу земель, принадлежащих городам Новороссийскаго края и Бессарабской области, для разведения садов и виноградников.» Це право надавалось Думах та Ратушам із дозволу головної губернської адміністрації із визначеним обсягом землі у одну десятину, та визначену систему пільг користувача.

У результаті проведеного дослідження ми дійшли до ряду висновків, які узагальнюють авторські підходи, спостереження, інтерпретації та припущення, а також проміжні висновки. Міста Катеринославської губернії пер. пол. XIX ст. починають відрізнятися від таких самих др. пол. XVIII ст. за рахунок розповсюдження на цю територію правил регламентації фасадів, матеріалів та облаштувань адміністративних споруд, що повинно було сформувати однотипне обличчя адміністративної частини міст., але із збереженням історично складених напрямів розселення, та типів жила та житлових споруд. Зовнішній вигляд, та характер житлових споруд у містах та містечках Катеринославської губернії впливав розвиток економічних стосунків, їх подальший розвиток, та подальша економічна диференціація на цій підставі. Якщо на поч. XVIII ст. розвиток питної справи, та пільги на вирощування садів, сформували поєднаний тип житлової будівлі й гостьового приміщення, то на середину XVIII ст. акцент збільшується у розбудову кам'яних будівель та технічних споруд, як із збереженням традиційної форми, так й на будівництво окремих споруд, що збільшувало кількість кам'яних по відношенню до усіх інших. Ведення власної справи й кам'яного будинку стають невід'ємною візитівкою успішної людини, до яких належали купці, промисловці, адміністрація міст тощо. Починає формуватися кам'яний адміністративно-промисловий центр міста, центр життя та бізнесу, центр відпочинку із типовими садами та паркам, залишаючи ще традиційно розбудовану окраїну простих жителів міста. Отримані результати доречно використовувати для ілюстрації соціально-економічних процесів в Донецько-Придніпровському регіоні XIX – поч. XX ст., або як доповнення до розділів усної історії, або краєзнавчих розвідок.

Список літератури: 1. *Багалій Д.І.* Історія Слобідської України. – Харків: Дельта, 1993. – 256 с.; 2. Военно-статистическое обозрение Российской империи. Том. XI. Часть 4. Екатеринославская губерния. – СПб.: Типография Департамента Генерального Штаба, 1850. – 296 с.; 3. Городские поселения в Российской империи. Том.2. – СПб.: Типография Товарищества «Общественная польза», 1861. – 590 с.; 4. *Кеппен П.* Девятая ревизия. Исследование о числе жителей в России в 1851 г. – СПб.: Типография Императорской Академии Наук, 1857. – 298 с.; 5. Материалы для географии и статистики России,

собранные офицерами Генерального Штаба. Екатеринославская губерния. / Сост. В.Павлович. – СПб.: Типография Департамента Генерального Штаба, 1862. – 352 с.; 6. Полное собрание законов Российской империи с 1649 г. Т. XXXII. 1784. – 1788. – СПб.: Типография II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – 1818 с.; 7. Полное Собрание Законов Российской Империи с 1649 года. Т. XXXVI. 1819. – СПб.: Типография II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – 736 с.; 8. Полное Собрание Законов Российской Империи с 1649 года. Т. XXXVIII. 1822-1823. – СПб.: Типография II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – 1356 с.; 9. *Рожков Н.* Город и деревня в Русской истории (Краткий очерк экономической истории) России. – СПб.: Типография И.Н. Скороходова, 1902. – С.86 с.

Поступила в редколлегию 13.09.2011

УДК 669+001+37(93/94)

В.Т.БРИТАН, канд. ист. наук, НМетАУ, Днепропетровск

СТАНОВЛЕНИЕ МЕТАЛЛУРГИЧЕСКОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ, НАУКИ И ОБРАЗОВАНИЯ В ДОНЕЦКО-КРИВОРОЖСКОМ БАССЕЙНЕ (ВТОРАЯ ПОЛОВИНА XIX – НАЧАЛО XX ВВ.)

У статті висвітлюється історія становлення металургійної промисловості України. Паралельно аналізується формування вітчизняної металургійної науки та освіти. Звертається увага на залучення іноземних інвестицій для вирішення зазначених соціально-економічних проблем.

В статье освещается история становления металлургической промышленности Украины. Параллельно анализируется формирование отечественной металлургической науки и образования. Обращается внимания на привлечение иностранного капитала.

The article covers the development of Ukrainian metallurgical industry. National metallurgical science and education formation is analyzed simultaneously. Foreign capital investments are considered to be useful for social-economical problems solving.

Металлургия со времени своего основания на украинских землях была одной из базовых отраслей экономики Украины. Остается она таковой и в современных условиях. Ведь в начале XXI века производство товарной продукции горно-металлургического комплекса (ГМК) в денежном исчислении составляло 26% от общего объема, а экспорт металлопродукции обеспечивал около 40% всех валютных поступлений в страну. В указанный период ГМК объединял около 300 предприятий, в том числе 14 металлургических комбинатов и заводов, 7 трубных, 13 коксохимических и 13 заводов огнеупоров, 26 горнорудных предприятий, 3 завода ферросплавов, 25 предприятий вторчермета и ряд других. Важнейшим преимуществом черной металлургии Украины

является ее обеспеченность собственными запасами железных и марганцевых руд и коксующегося угля мирового значения, разведанные запасы которых обеспечивают на обозримый период не только потребности страны, но и экспорт значительного объема продукции.

В предыдущие годы создана и в общем сохраняется система научно-исследовательских и проектно-конструкторских организаций, способных решать самые сложные задачи в области металлургии, в том числе и за рубежом, работает комплекс высших и средних учебных заведений металлургического профиля по подготовке и повышению квалификации кадров всех уровней.

Предприятия комплекса являются, как правило, градообразующими для большинства городов Донбасса и Приднепровья, что делает их решающим фактором социальной стабильности в этих главных индустриальных регионах страны [7, 4].

Поэтому не случайно история становления и развития металлургического производства, науки и образования привлекала и привлекает внимание исследователей-историков, краеведов, специалистов по истории науки, техники и образования. Ими написаны и изданы сотни книг по указанной проблеме. Есть среди этих книг обобщающие труды, например, "Развитие металлургии в Украинской ССР" [1], монография В.А.Кириллина "Страницы истории науки и техники" [2], книга, изданная под редакцией А.З.Москаленко и А.Ф.Коновца, "Популяризація науки в Україні: історія і сучасність" [3]. Подготовлена и увидела свет серия книг по истории металлургических предприятий Украины [4]. В последние годы коллективы ученых ряда технических вузов, в том числе и металлургического профиля, опубликовали монографии и брошюры по истории вузов, специальностей [5], в учебные планы подготовки бакалавров, специалистов, магистров по техническим специальностям включены учебные курсы по истории науки и техники. Положительный опыт такой работы имеется в Техническом университете "Харьковский политехнический институт" [6].

Таким образом, актуальность и важность рассматриваемой проблемы предопределили подготовку данной статьи.

История железнотопливного производства на украинских землях уходит своими корнями в глубокую древность. В I тысячелетии до н.э. – I тысячелетии н.э. славянами были созданы металлургические центры практически во всех регионах на украинских землях, особенно в Закарпатье, Прикарпатье, Приднестровье, Северном Причерноморье, в бассейнах Днестра и Южного Буга. Расцвет Среднего Приднепровья привел к образованию в IX ст. крупнейшего в Европе централизованного славянского государства – Киевской Руси, в которой изготовля-

лось более 150 наименований изделий из железа и стали. В IX – X ст. возникают домницы с подачей дутья ручными мехами. Строительство первых доменных мануфактур было осуществлено в последней трети XVIII ст. на Правобережном Полесье. Доменные мануфактуры (заводы) были новым, высшим этапом развития черной металлургии в Украине.

Осуществление выплавки чугуна на каменном угле могло начаться в тех районах Украины, которые располагали залежами минерального топлива и железной руды. В связи с этим в начале XVIII в. усилился интерес к Донецкому бассейну, куда стали направляться поисковые партии. Их работа принесла положительные результаты и способствовала строительству в 1796 – 1799 гг. Луганского доменного завода. Его историческая ценность состоит не только в том, что это было первое крупное металлургическое предприятие на территории Юга Украины и России, но и в том, что завод стал пионером освоения выплавки чугуна в доменных печах на минеральном топливе.

Наряду с исследованиями месторождений каменного угля и опытными плавками на Луганском заводе проводились поиски металлургического сырья и в других районах Юга, прежде всего в Криворожье и в Крыму. В 1809 г. и в 1835–1837 гг. вблизи Кривого Рога были открыты залежи железной руды. В 30-х годах XIX ст. особенно мощные выходы бурых железняков были выявлены в районе г. Керчи. Было принято решение о строительстве в 1845 г. Керченского металлургического завода.

Во второй половине XIX ст., после отмены крепостного права в Российской империи, в том числе на украинских землях происходит ускоренное формирование и развитие капитализма. Развитие капитализма в Украине имело свои особенности, состоявшие, в частности, в том, что экономика Украины была составной частью общероссийской экономики, на украинские земли переместился центр развития таких отраслей промышленности как угольная, горнодобывающая, металлургическая. Именно эти отрасли получили преимущественное, ускоренное развитие, причем в значительной мере за счет больших инвестиций иностранного капитала. Главным центром добычи угля и горно-металлургического производства стал Донецко-Криворожский район, сложившийся в 70-90-е годы.

Важную роль в освоении Криворожского бассейна сыграл екатеринославский землевладелец А.Н.Поль. В 1872 – 1874 гг. Полем здесь были организованы с привлечением иностранных и отечественных специалистов разведки железных руд, а в 1874 г. отечественными горными инженерами были составлены геологическая карта и разрезы Криворож-

ской котловины с нанесением залежей железной руды. Разработку железных руд Криворожья начало в 1881 г. организованное А.Н.Подем Акционерное общество криворожских железных руд, основанное на иностранном капитале. Первый рудник был назван Саксаганским.

Уже в 1886 г. разработку железных руд в Криворожском бассейне производили Акционерное общество криворожских железных руд, Новороссийское и Южно-Русское общества. Разработка велась преимущественно открытым способом. Добыча железной руды в Украине во второй половине 80-х годов XIX ст. возросла более чем в четыре раза и к 1890 г. достигла 23 млн. пудов (1 пуд = 16 кг.), в основном благодаря развитию добычи в Криворожском железорудном районе, на долю которого в 1890 г. уже приходилось около 84% всей добычи [1. 75-76].

Бурное железнодорожное строительство 60-70-х годов XIX в. потребовало быстрого увеличения производства рельсов, причем отечественного производства. С этой целью поощрялись частные компании к устройству рельсовых заводов. В частности, в 1869 г. правительство заключило с британским подданным Джоном Юзом договор о постройке завода с годовым производством в 1,5 млн. пудов рельсов. Юз обязался организовать в Англии акционерное общество, которому правительство безвозмездно уступало для сооружения завода, рудников и угольных шахт землю и ее недра, а также предоставляло концессию на сооружение подъездной железной дороги, ссуду в 500 000 руб. и ряд льгот. Юз оказался не только умелым предпринимателем, но и талантливым инженером. Ему удалось наладить выплавку чугуна на коксе из местной руды с невысоким содержанием железа и с 1873 г. начать производство рельсов. Основанное Джоном Юзом англо-русское акционерное Новороссийское общество каменноугольного, железного и рельсового производства объединяло английских капиталистов и влиятельную русскую знать, близкую к правительственным кругам. Ему покровительствовал великий князь Михаил.

В течение всей дореволюционной истории общества в его Правление в качестве директоров входили англичане лорд Арчибалд Бальфур (председатель), М.Дикон, Джон Джеймс Юз, В.Маккопел, Б.Никсон, А.Ревильон, Ч.Гуч, Ч.Оугилви, Артур Бальфур. Инженерно-технический персонал Юзовского завода также комплектовался главным образом из англичан. Тем не менее, состав служащих завода был многонационален. Вместе с англичанами, русскими, трудились евреи, поляки, бельгийцы, немцы, болгары латыши, греки [8, 318].

Вторым крупным заводом с полным металлургическим циклом на Юге стал Александровский (позже Днепрпетровский завод им.

Г.И.Петровского), который назывался еще Брянским. Его строительство осуществлялось в Екатеринославе акционерным обществом Брянского рельсового завода с 1885 года. Руководил строительством известный инженер-технолог А.М.Горяинов. Строили сразу две доменные печи, которые сооружались по последнему слову тогдашней металлургической техники и по техническому уровню превосходили юзовские. Это печи шотландской конструкции, чертежи которых были заимствованы из документации французского завода Дедона. Первая печь выдала чугун в 1887 г., а вторая – в 1888 г.

Третьим заводом с полным металлургическим циклом на Юге стал построенный в 1889 г. в с. Каменском (ныне Днепродзержинск) Днепровский завод (позже Днепровский завод им. Ф.Э.Дзержинского) Южно-Русского днепровского акционерного металлургического общества. Это общество образовалось путем объединения Варшавского общества с бельгийской компанией "Коккериль". Будучи русским по наименованию, оно являлось иностранным по капиталам. Основное оборудование для завода было снято с действующих предприятий бельгийских и варшавских компаньонов. Первая доменная печь на нем задута 1 марта 1889 г., а к началу 1890 г. здесь уже работали две домны, бессемеровский, мартиновский и железопркатный цехи, а также ряд вспомогательных цехов и служб.

Пожалуй, ни в одной отрасли производства, как в металлургии, не была так велика роль иностранного капитала. Большинство заводов Юга было основано иностранными промышленными группами и банками, главным образом французскими и бельгийскими. С середины 90-х годов начался настоящий ажиотаж: иностранные промышленные и финансовые группы буквально соревновались между собой в основании на Юге новых металлургических заводов. К 1900 г. здесь действовало 25 предприятий черной металлургии, из которых 2 возникли до 1885 г., два – в 1886–1890 гг., три – в 1891–1895 гг., 18 – в 1896–1900 годах. Большая их часть (12) находилась в Донбассе – районе угольных месторождений, один – в Криворожье, в непосредственной близости от железных рудников, шесть – в Приднепровье, на полпути между угольными и рудными месторождениями. Кроме того, четыре металлургических завода были построены в Приазовье. К 1900 г. Юг производил чугуна, стали и железа вдвое больше, чем Урал [8, 66].

Приведенный выше короткий исторический экскурс в историю создания металлургической промышленности в Украине свидетельствует о том, что отечественная металлургия создавалась с использованием зарубежного опыта, иностранных инвестиций, при непосредственном участии в этом процессе специалистов из многих стран Европы.

С 1890 по 1900 гг. объем иностранных инвестиций в промышленность и банковскую систему России увеличился с 214,7 до 911 млн. руб. До 96% зарубежных капиталов, вложенных в экономику России, приходилось на 4 европейские страны: Францию (31% от общего объема всех иностранных капиталов в России), Англию (соответственно – 24%), Германию (20%), Бельгию (13%) [9, 186].

Вместе с развитием угольной, горнодобывающей и металлургической промышленности происходило формирование промышленного пролетариата, причем интернационального по своему составу. Наиболее достоверные сведения о национальном составе горнозаводских рабочих Украины дают материалы переписи 1897 г. Из них видно, что в металлургической промышленности Украины было занято 66,6% русских и 32,4% украинцев. На Брянском металлургическом заводе в Екатеринославе из 1154 рабочих русских было 564 чел., украинцев – 532 чел., поляков – 38, евреев – 7, других национальностей – 13 чел. Через 10 лет национальный состав 8893 рабочих этого завода был уже такой: русских – 82% , украинцев – 12%, поляков – 2,5%, евреев – 1,2%, других национальностей – 2,3% [1, 8].

Вместе со становлением и развитием металлургической отрасли происходило становление и развитие металлургической науки [1, 140–149]. Причем металлургическая наука в Украине создавалась не только теми учеными, которые работали непосредственно в Украине, но и видными российскими учеными, результаты исследований которых во многом предопределили развитие металлургии в Украине.

К ним следует отнести, прежде всего, великого русского ученого Михаила Васильевича Ломоносова (1711–1765), заложившего основы отечественной горно-металлургической науки в работе "Первые основания металлургии или горных дел".

Значительный прогресс в технологии производства стали связан с именем выдающегося русского исследователя-металлурга, горного инженера Павла Петровича Аносова (1797–1851), заложившего основы качественной металлургии, получившей широкое развитие в конце XIX ст. и особенно в XX ст.

Первым профессором металлургии чугуна и стали в Украине был известный металлург, горный инженер Аполлон Федорович Мевуис (1820– 1898), автор многочисленных печатных работ, происходивший из потомственного рода металлургов.

В 1887 г. А.Ф.Мевуис был назначен преподавателем металлургии на механическом отделении Харьковского технологического института, где он стал первым заведующим кафедрой металлургии чугуна и стали в Украине. Кроме преподавательской деятельности он занимался редактированием журнала "Горнозаводской листок".

А.Ф.Мевуис – автор около 100 печатных работ, в том числе "Учебного курса металлургии чугуна, железа и стали" (1894) – первого учебника по металлургии, изданного в Украине.

Видное место среди деятелей отечественной горно-металлургической науки занимает ученый-теоретик и горный инженер-практик Иван Августович Тиме (1838–1920). В 1866 г. И.А.Тиме возглавил работы по строительству в Донбассе Лисичанского завода.

Первая доменная печь на Лисичанском заводе была задута в 1870 г. под руководством Ивана Ильича Зеленцова (1844–1910), одного из пионеров создания черной металлургии в Украине.

Значительный вклад в развитие металлургической науки в Украине в XIX – начале XX ст. внес Василий Петрович Ижевский (1863–1926). С 1899 г. научная деятельность Ижевского связана с Киевским политехническим институтом. Здесь он начал работать преподавателем, а затем стал профессором, провел важные исследования, посвященные доменному производству, электрометаллургии, термообработке, металлографии.

Важную роль в развитии металлургии сыграли работы В.П.Ижевского, С.И.Тельного и других ученых по разработке новых типов электропечей.

Значительный вклад в развитие металлургии в Украине внесли братья Ю.М. и А.М. Горяиновы. В 1894 г. они разработали и применили в условиях Брянского завода технологию рудного мартеновского процесса в основных мартеновских печах на жидком чугуне при небольшом количестве скрапа. Главная роль в создании процесса принадлежала Юрию Михайловичу Горяинову (1866–1923).

Михаила Константиновича Курако (1872–1920) в литературе называют самородком, талантливым самоучкой, мастером доменного дела и человеческих душ, гениальным практиком, даровитым конструктором.

М.К.Курако начал свою трудовую деятельность на металлургическом заводе Брянского общества в Екатеринославе каталом доменного цеха. Обладая острым природным умом и наблюдательностью, он усиленно занимался самообразованием, внимательно изучил основы теории и практику доменного дела и быстро приобрел славу крупнейшего специалиста-доменщика. Курако быстро освоил работу доменной печи и вскоре начал разбираться в доменном процессе лучше иностранных инженеров. М.К.Курако прошел все ступени управления доменным производством.

Он передавал свои знания и опыт молодым доменщикам, среди которых были И.П.Бардин, М.В.Луговцов, Г.Е.Казарновский и многие другие, ставшие впоследствии крупными специалистами в металлургии.

В частности, без Ивана Павловича Бардина (1883–1960) невозможно представить себе развитие отечественной металлургии и металлургической

науки. Его формирование как ученого и талантливого организатора металлургического производства происходило в дореволюционный период. Определяющую роль в этом сыграло его сотрудничество с М.К.Курако и В.П.Ижевским. Именно благодаря помощи В.П.Ижевского ему удалось поступить на химическое отделение Киевского политехнического института и в 1910 г. окончить учебу в вузе. После полуторагодового тяжелого труда на одном из заводов в районе Чикаго (США) И.П.Бардин возвратился в Украину, где ему удалось устроиться чертежником на Юзовский завод, на котором начальником доменного цеха был знаменитый М.К.Курако. Он-то и определил дальнейшую судьбу Бардина. Вскоре, благодаря настойчивым усилиям Курако, И.П.Бардин был назначен помощником начальника доменного цеха. Позднее в своих воспоминаниях Бардин указывал, что Ижевский пробудил в нем любовь к наукам, а Курако сделал его доменщиком.

Видное место среди отечественных металлургов занимает Максим Власович Луговцов (1885–1956), родившийся в семье рабочего доменного цеха Юзовского металлургического завода. В химическую лабораторию именно этого завода он поступил рассылным в тринадцатилетнем возрасте. Затем он работал в этой лаборатории помощником металлографа, сам сконструировал шлифовально-полировальный станок для подготовки металлографических шлифов. Сдав экстерном экзамены за реальное училище, М.В.Луговцов поступил в Екатеринославский горный институт. Закончив институт в 1916 г., Луговцов получил звание горного инженера по металлургической (доменной) специальности и поступил сменным инженером в доменный цех Енакиевского металлургического завода, где судьба свела его с М.К.Курако и И.П.Бардиным. Творческое содружество с такими видными доменщиками оказало благотворное влияние на формирование М.В.Луговцова как специалиста и ученого.

Научная жизнь в одном из основных центров металлургии Украины – дореволюционном Екатеринославе в основном была связана с деятельностью единственного в Украине высшего учебного заведения горно-металлургического профиля – Екатеринославского высшего горного училища (ЕВГУ), ставшего впоследствии Екатеринославским горным институтом (ЕГИ). Благодаря тому, что в профессорско-преподавательском составе училища были крупные ученые и инженеры, оно быстро превратилось в центр подготовки инженерных кадров для угольной, горнорудной и металлургической промышленности Украины, а также центр становления и развития научной работы в этих отраслях.

Окончательно вопрос об открытии Екатеринославского высшего горного училища (ЕВГУ) был решен правительством летом 1899 г. Царское "Быть по сему" положено на решение Государственного Совета четвертого июня (ст.ст.) 1899 г. в Петергофе.

Для приема конкурсных экзаменов в конце августа приглашаются преподаватели местной гимназии и реального училища. Экзамены начались 15 сентября. К ним были допущены 177 человек из 352 подавших заявления. Было принято по конкурсу на первый курс только 77 человек. Открытие училища состоялось 30 сентября (13 октября) 1899 г. Следует сказать, что в первые годы существования ЕВГУ кафедр, как таковых, не имелось, в училище на двух отделениях – горном и заводском – была так называемая кабинетная система обучения.

На должность заведующего заводским отделением училища, которое затем преобразуется в металлургический факультет, а с 1930 года – в Днепропетровский металлургический институт, и одновременно ординарного профессора металлургии в конце 1899 г. был приглашен выпускник Петербургского горного института, инженер-металлург Михаил Александрович Павлов, который к этому времени зарекомендовал себя как высококвалифицированный творческий специалист.

Кроме М.А.Павлова других профессоров-металлургов в училище не было, поэтому он должен был читать лекции по всем разделам металлургии. Чтобы восполнить недостаток в учебных пособиях, отражающих достижения в металлургии того времени, он начал большую научно-методическую работу. В 1902 г. им был издан первый в России "Атлас чертежей по доменному производству", сыгравший значительную роль, как в подготовке инженеров-доменщиков, так и в повышении технического уровня доменного производства. В это же время им начаты разработки, которые впоследствии послужили основой для изданных монографий по расчету шихт и профилей доменных печей. Тогда же им были изданы атласы и по другим металлургическим технологиям.

Таким образом, М.А.Павловым положено начало металлургическому образованию в Екатеринославе и в целом в Украине. Величайшей его заслугой было создание принципов и методик, заложивших основы высшего металлургического образования.

М.А.Павлов, впоследствии академик АН СССР (1935), Герой Социалистического Труда (1945), крупнейший ученый-металлург проработал в училище до 1904 г. Творческий вклад его в металлургическую науку исключительно велик.

В начале июня 1904 г. М.А.Павлов переезжает в Петербург в политехнический институт, где занимает должность профессора металлургии. Советом ЕВГУ на должность заведующего кабинетом металлургии избирается Павел Германович Рубин (1874 – 1960), работавший в училище с 1900 г.

П.Г.Рубин окончил Петербургский горный институт с высшим баллом, и его имя было занесено на мраморную доску выпускников-отличников института.

В сентябре 1900 г. Совет ЕВГУ избирает П.Г.Рубина преподавателем кабинета металлургии, и он приступает к чтению курсов общей металлургии, металлургии цветных металлов, а позже осваивает курс горючих материалов.

Успешное выполнение служебных обязанностей, известность в кругах зарубежных специалистов создают П.Г.Рубину высокий авторитет, он пользуется уважением среди преподавателей и студентов училища. В 1908 г. Советом училища он командировается в Петербург с ходатайством о преобразовании ЕВГУ в горный институт. Добившись успехов в доказательстве целесообразности такого преобразования, П.Г.Рубин получает 1500 руб. на устройство и оборудование металлургической лаборатории.

Являясь с 1905 г. руководителем кабинета металлургии, а впоследствии и деканом металлургического факультета горного института (1925–1929), П.Г.Рубин многое делает для совершенствования металлургического образования в Екатеринославе, расширения направлений подготовки инженеров-металлургов, формирования научно-педагогических школ.

В 1903 г. в ЕВГУ состоялся первый выпуск. Окончили училище 16 человек, причем 8 человек получили дипломы горного инженера, а 8 – дипломы инженера-металлурга. В числе инженеров-металлургов был и Андрей Павлович Виноградов (1875–1933). После окончания ЕВГУ ему было предложено Советом училища остаться для "подготовки к занятию преподавательских должностей и для усовершенствования в науках". Однако, желая получить производственный опыт, он поступает на должность инженера-практиканта на Нижнеднепровский металлургический завод.

В сентябре 1907 г. А.П.Виноградов приглашен на должность ассистента кабинета металлургии. В 1916 г. он утверждается доцентом, а в 1919 г., после защиты диссертации на тему "Мягкий булат и происхождение булатного узора", получает ученую степень адъюнкта металлургии и избирается профессором.

В 1920 г. А.П.Виноградов назначен Наркоматом просвещения на должность заместителя директора Екатеринославского горного института по учебной части. В августе 1927 г. на него были возложены обязанности уполномоченного Главнауки Наркомпроса. С июля 1921 г. он руководит созданной им кафедрой механико-термической обработки металлов, возглавляет металлургическую предметную комиссию, читает курсы прокатки и руководит дипломным проектированием в рабочих вечерних техникумах при Брянском и Днепровском заводах, читает лекции на курсах повышения квалификации инженеров и техников,

работает также проректором и профессором в Политехническом институте.

В своих многочисленных научных трудах А.П.Виноградов закладывал основы современных теоретических воззрений в металлографии и обработке металлов давлением.

После перехода М.А.Павлова в Петербургский политехнический институт с 1904 г. преподавание курса металлургии стали и проведение научных исследований возглавил его бывший коллега по работе на Сулинском металлургическом заводе, горный инженер Лев Михайлович Фортунато (1861–1931), окончивший Петербургский горный институт в 1895 г. Он был крупным специалистом в области томасовского процесса производства стали. Его работы посвящены также изучению роли шлака в сталеплавильном производстве. Современники характеризовали Л.М.Фортунато как высокоинтеллектуального, интеллигентного человека, отличавшегося широким спектром познаний и творческих интересов. К примеру, кроме чтения курса металлургии стали он преподавал историю искусства в местном училище культуры, дирижировал городским симфоническим оркестром, писал рецензии на выступления театральных коллективов.

В рамках курса металлургии стали в 1917 г. появился раздел электрометаллургии, который был посвящен выплавке металла в электрических дуговых печах. Основателем этого курса и первым лектором был Степан Иванович Тельный (1890–1962). Он окончил заводское отделение в 1914 г. и был оставлен стипендиатом для продолжения научной деятельности. В 1917 г. С.И.Тельный начал преподавательскую деятельность на кафедре металлургии. При самом деятельном участии и под его руководством создается электрометаллургическая лаборатория, в которой он совместно с профессором Г.Е.Евреиновым разработал первую электрическую сталеплавильную печь с вращающейся вольтовой дугой.

Нужно сказать, что в то время в России вообще не проводились исследования по вопросам применения электричества в металлургии для выплавки металла, поэтому С.И.Тельный по праву считается основателем отечественной научной школы электрометаллургов.

Таким образом, в начале XX в. в Украине произошло становление отечественной металлургии, формирование металлургической науки и образования с широким использованием зарубежного опыта. Украина становится мощным промышленным регионом европейского уровня. В дальнейшем, как страна в целом, так и ее металлургическая отрасль переживут разрушительное воздействие двух мировых и гражданской войн, всплеск индустриального и научно-технического разви-

тия во II-й половине 20-х – 30-х и II-й половине 50-х - I-й половине 70-х годов XX в., состояние стагнации конца 70-х – 80-х годов XX в. и, наконец, неоднозначные процессы последнего десятилетия XX – первого десятилетия XXI вв., вызванные обретением Украиной статуса суверенного государства и формированием рыночных отношений.

Список литературы: 1. Развитие металлургии в Украинской ССР. К., 1980. 959 с. 2. Кириллин В.А. Страницы истории науки и техники. М., 1986. 511 с. 3. Популяризація науки в Україні: історія і сучасність / Під ред. А.З.Москаленка, О.Ф.Коновця. К., 1993. 244 с. 4. Лицом к огню. Краткий очерк истории Днепропетровского ордена Ленина металлургического завода имени Г.И.Петровского. Днепропетровск, 1972. 304 с. 5. Государственная металлургическая академия Украины / Под ред. академика НАН Украины Ю.Н.Тарана-Жовнира. Днепропетровск, 1999. 312 с. 6. Товажнянский Л.Л. История науки и техники: перечень достижений, драма идей или ресурс специалиста общества знаний? // Зеркало недели, 2009. 26 декабря. 7. Сучасні проблеми металургії. Том 3. Днепропетровск, 2001. 544 с. 8. Предпринимательство и предприниматели России. От истоков до XX века. М., 1997. 351 с. 9. Кадол А.Н. К проблеме роли иностранного капитала в экономическом развитии России на рубеже XIX – XX ст. // Вопросы германской истории. 2003. С. 184 – 193.

Поступила в редколлегию 23.02.11

УДК 069.01:930.1 (477 - 25)

І. В. ДВОРКІН, викладач НТУ «ХП»

НАУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ МУЗЕЇВ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ НАПРИКІНЦІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ.

У статті розглядається наукова діяльність музейних закладів Наддніпрянської України наприкінці XIX – на початку XX ст. Висвітлено внесок співробітників музеїв у розвиток багатьох наукових галузей. Стаття узагальнює значну кількість літератури та джерел з питань розвитку музейної справи в Україні.

В статье рассматривается научная деятельность музеев Надднiпрянской Украины в конце XIX – начале XX в. Освещен вклад сотрудников музеев в развитие многих научных отраслей. Статья обобщает большое количество литературы и источников.

The article deals with the scientific activities of Naddniproians'ka Ukraine museums in the late nineteenth and twenties century. The museum staff contribution in the development of many scientific fields is shown. The clause summarizes a great number of sources and literature for the problem of museum work evolution in Ukraine.

За умови відсутності у Наддніпрянській Україні дорадянського періоду державних наукових інституцій саме музеї разом з провідними навчальними закладами ставали своєрідними науковими та просвітницькими осередками. Сучасні дослідники відмічають тісний зв'язок музеїв з національно-культурним та краєзнавчим рухом, розвитком вітчизняної науки [1, с. 5]. Без опрацювання на сучасному рівні та узагальнення наукових здобутків музеїв у галузі музеєзнавства, історії, археології, українознавст-

ва, етнографії, природничих наук картина розвитку науки названого періоду буде недостатньою. Серед основних напрямків діяльності музейних осередків можна виділити музеєзнавчу (фондову та експозиційну), наукову, видавничу та просвітницьку роботу.

Питання внеску музеїв у розвиток наукових досліджень вивчалася переважно у контексті історії окремих музейних осередків, груп музеїв, певних музейних діячів. Окремо було досліджено внесок музеїв у розвиток вітчизняного природознавства (Л. Гаврилюк), церковної археології (О. Гейда) тощо. Метою даної статті є аналіз наукової роботи українських музеїв наприкінці XIX – на початку XX ст. (на прикладі музеїв Києва, Харкова, Полтави та Чернігова).

Одним з головних центрів збирання, систематизації та наукового дослідження українських старожитностей – пам'яток матеріальної та духовної культури – став найбільший музей, який діяв у Наддніпрянській Україні – Київський художньо-промисловий та науковий музей (відкрито у 1899 р.) [2, с. 8]. У музеї працювали такі видатні українські вчені, як директор М. Біляшівський, хранитель археологічного відділу В. Хвойка та хранитель історичного та етнографічного відділів Д. Щербаківський (з 1910 р.) [3, с. 44].

У 1900 р. М.Ф. Біляшівський склав програму, за якою, певною мірою, музей був організований. Проаналізувавши становище музейної справи за кордоном, автор програми зазначив, що київський музей, зважаючи на відсутність великих коштів, мав стати „культурно-історичним” за профілем, тобто складатися з історичного, художнього, художньо-промислового та етнографічного відділів. Особлива увага мала приділятися художньо-промислому відділу, який, окрім виконання просвітницької функції, повинен був сприяти підвищенню художнього рівня промислових та ремісничих виробів [4, с. 33, 36]. Зазначена програма Київського міського музею мала значний вплив не лише на подальшу долю цього закладу, а й була використана засновниками інших музеїв.

Незважаючи на катастрофічну нестачу коштів, що її відчував музей, особливо у період становлення, наукова робота, спрямована переважно на поповнення музейних фондів, проводилася постійно. Співробітники музею здійснювали експедиції у різні регіони України із метою дослідження етнографічних матеріалів, організували археологічні експедиції тощо [5, с. 67].

Засновник археологічного відділу В.В. Хвойка передав у власність музею чимало предметів, виявлених під час розкопок. Крім того, у період проведення археологічної виставки Товариства прихильників старожитностей та мистецтв, а також виставки XI Археологічного з'їзду, В. Хвойка опрацьовував та систематизував предмети, що надхо-

дили у власність музею [6, с. 50, 51]. За ініціативи директора М.Ф. Біляшівського в 1906 р у музеї було проведено Першу південно-російську кустарну виставку, яка зробила музей справжньою скарбницею вітчизняної культурної спадщини. Експонати виставки були покладені згодом в основу етнографічного відділу музею. Заслуга вченого полягала в тому, що саме він склав детальний план збирання експонатів для виставки за характером матеріалу: гончарство, плетіння, ткацтво, вишивання тощо [7, с. 83].

Щорічні експедиції з метою дослідження української народної творчості проводив Д.М. Щербаківський. Зібрані вченим килими, кераміка, писанки, а також зроблені під час наукових експедицій фотографії надходили до фондів Київського художньо-промислового музею [8, с. 33]. У 1913 р. Д.М. Щербаківський був відряджений до кращих музеїв Петербургу, Москви, Німеччини, Італії та Швейцарії. Метою поїздки було ознайомлення з діяльністю цих музеїв та застосування їхнього досвіду у київському музеї [9, с. 140].

Ще одним центром розвитку вітчизняної етнографії став Харківський міський художньо-промисловий музей (засновано у 1886 р. переважно як), в якому у 1896 р. було відкрито етнографічний відділ. План відділу на високому науковому рівні був розроблений професором Харківського університету А.П. Красновим. Сам відділ був створений на основі колекції, зібраної вченим під час наукових експедицій по країнах Азії. Наукові дослідження у музеї проводилися під час підготовки до видання музейного путівника, який містив різнобічну інформацію про ті народи, побут та життя яких відтворювала експозиція [10, с. 44].

Основою для створення Природничо-історичного музею Полтавського губернського земства стали матеріали, зібрані під час експедицій видатного вітчизняного вченого, засновника наукового ґрунтознавства В.В. Докучаєва. На думку вченого, основним завданням новостворюваного закладу (та інших подібних музеїв) мало стати дослідження природи краю, спрямоване в першу чергу на вирішення господарських питань. Крім того, музей мав слугувати засобом поширення серед населення природничих знань [11, с. 15]. Природничий напрямок у наукових дослідженнях музею залишався на першому місці й протягом наступних двох десятиліть. З 1891 по 1909 рр. музей очолював природознавець М.О. Олеховський, який спрямував усі зусилля на наукові дослідження та популяризацію знань про природничі багатства Полтавщини. У період становлення музею М.О. Олеховський брав активну участь у роботі експедицій В.В. Докучаєва та В.І. Вернадського, завдяки чому музей значно збагатився зразками гірських порід і палеонтологічним матеріалом. До 1900 р. кількість експонатів

музею сягнула 17000: більша частина з них була зібрана під час спеціальних розвідок, які проводив за дорученням земства завідувач музею. [12, с. 4]. Ще один відомий вітчизняний природознавець, професор Харківського університету О.В. Гуров, який проводив геологічні дослідження на території Полтавської та Катеринославської губерній, склав декілька цінних колекцій. Частина з них, зібрана на Полтавщині, була передана до губернського музею [13, с. 21, 22].

Отже, колекції полтавського музею склалися переважно в процесі експедицій вчених-природознавців, завдяки чому за відносно невеликий проміжок часу були накопичені значні у науковому відношенні матеріали, які надавали можливість і надалі поглиблено досліджувати різноманітні сторони природи краю. Співробітники музею не обмежували свої наукові розвідки суто вимогами систематичного збільшення експонатів. Вони брали участь у заходах Полтавського губернського земства, які вимагали наукового обґрунтування: добування артезіанської води, осушення боліт, заліснення летючих пісків, експлуатація корисних копалин тощо [11, с. 16].

В той же час, наукові дослідження співробітників Полтавського природничо-історичного музею, який був багатoproфільним музеєм, не були зосереджені виключно на природознавчих студіях. Після того, як музей збагатився багатими етнографічними та археологічними колекціями з збирання К.М. Скаржинської, а також після того, як на роботу до музею прийшли етнограф К.В. Мощенко та археолог В.М. Щербаківський, значно поживилась діяльність і в цих галузях. Така ситуація була характерною й для інших музеїв, де основний напрямок досліджень визначався науковими уподобаннями та фахом його співробітників.

К.В. Мощенко систематизував експозицію і склав опис етнографічної частини колекції К.М. Скаржинської [14, с. 5]. Зважаючи на те, що етнографічне збирання полтавського музею не було достатньо повним та не висвітлювало усі сторони старовинного українського побуту, К.В. Мощенко розробив програму поповнення експозиції музею відповідними історико-етнографічними матеріалами [15, с. 59]. У 1911–1913 рр. вчений здійснив експедиції по повітах Полтавської губернії, завдяки чому етнографічні збірки музею зросли удвічі [16, с. 65].

Систематичні археологічні дослідження у музеї були розпочаті у 1912 р., після запрошення професійного археолога В.М. Щербаківського. В 1912–1919 рр. вчений щороку проводив археологічні розкопки на території Полтавської губернії, завдячуючи чому музей значно збагатився археологічними експонатами. Розкопки та розвідки, які були проведені у Переяславі, Гінцях, Ліплявому, Лукасах

та інших місцевостях Полтавщини, виявилися достатньо плідними. Були досліджені пам'ятки палеоліту, енеоліту, скіфського часу та доби Київської Русі [17, с. 96, 97]. Археологічні дослідження були тісно пов'язані з геологічними розвідками та дослідженнями палеонтологічного матеріалу [18, с. 10].

Співробітники приватного Лубенського музею К.М. Скаржинської також проводили власні археологічні дослідження. Так, у 1883 р. вони відбулися на околиці Лубен, де було досліджено більше десяти невеликих курганів, що містили поховання ямної культури, доби середньої бронзи, скіфського часу та могили половецького воїна [19, с. 102]. Загалом співробітниками музею було відкрито та досліджено понад 200 пам'яток різних епох. Територіально ці дослідження охоплювали Посулля та район Дніпровського лісостепового Лівобережжя. Музей К.М. Скаржинської активно співпрацював із багатьма вітчизняними вченими. У різні роки його відвідали Д.І. Яворницький, В.Б. Антонович, М.І. Петров, М.Ф. Сумцов, В.В. Тарновський. Співробітники музею проводили спільні наукові розвідки з такими відомими вченими, як В.І. Вернадський, К.М. Феофілактів, В.Г. Ляскоронський та ін. [20, с. 73, 149].

Саме завдяки музеям на початку ХХ ст. Чернігів став одним з провідних центрів дослідження української історико-культурної спадщини. У місті, в якому не було вищих навчального закладу, працювали три великі історичні музеї – Музей українських старожитностей В.В. Тарновського, Музей Чернігівської губернської вченої архівної комісії та Чернігівське єпархіальне давньосховище.

Дослідники діяльності Музею Чернігівської архівної комісії виокремлюють кілька основних етапів його роботи, починаючи від заснування у 1896 р. Так, протягом першого десятиліття наукова робота в музеї залишалася на досить низькому рівні, зважаючи на те, що у ньому працювали переважно аматори. Лише після того, як посаду керуючого справами (фактично завідувача музею) обійняв П.М. Добровольський, була складена програма збирання археологічних старожитностей. Члени комісії почали цілеспрямовано проводити археологічні розкопки та розвідки, завдяки яким поповнювалися фонди музею [21, с. 6, 7]. П.М. Добровольський також започаткував наукові екскурсії, зокрема була зібрана багата колекція шлюбних вінців, вченому вдалося придбати скатертину, яка належала гетьману І. Скоропадському [22, с. 41].

Значно позбавилась наукова діяльність на Чернігівщині у період підготовки та проведення ХІV Археологічного з'їзду. У цей час музей комісії перетворився на центр археологічного вивчення краю. Ма-

теріали виставки з'їзду, експонати якої були зібрані завдяки спеціально проведеним розкопкам, значно збагатили археологічний відділ музею. Починаючи з 1911 р. археологічні розкопки та розвідки систематично проводилися хранителем музею Є.К. Корноуховим та членом комісії В.А. Шугаєвським. Останній також склав схему наукової класифікації музейних експонатів, на основі якої було підготовлено найбільш повний каталог музею [22, с. 41].

На відміну від Музею Чернігівської губернської архівної комісії, формування фондів якого відбувалося переважно завдяки саме науковим розвідкам, колекції Музею українських старожитностей В.В. Тарновського були сформовані ще до передачі останнього у власність Чернігівського губернського земства (1902 р.). В той же час, його багаті музейні фонди неодноразово потрапляли до кола інтересів дослідників української старовини. Зокрема, директор музею В.Л. Модзалевський займався виданням найцінніших документів з зібрання закладу [Див.: 23].

Значний внесок у розвиток вітчизняної історичної науки, особливо церковної археології, зробили співробітники церковно-археологічних музеїв, які створювалися при церковно-археологічних інституціях (комітетах та товариствах). Заснування церковно-археологічних закладів мало на меті у першу чергу дослідження місцевої археології та розповсюдження наукових знань серед населення [24, с. 83]. Водночас, вони стали й науковими осередками вивчення церковних старожитностей.

Вже у день відкриття Харківського єпархіального церковно-археологічного товариства його голова протоієрей П.Г. Фомін наголосив на необхідності всебічного дослідження та збереження місцевих церковних старожитностей [25, с. 47]. Члени товариства – відомі харківські вчені Ф.І. Шміт, С.А. Таранушенко та ін. – організували наукові експедиції по повітах Харківської губернії, завдяки чому вдалося зберегти від знищення чимало пам'яток церковної архітектури, віднайти значну кількість старожитностей, які передавалися до Харківського церковно-археологічного музею. Результати наукових досліджень друкувалися у єпархіальних часописах „Вера и разум”, „Пастырь и паства”, виголошувалися на засіданнях товариства. Про те, що у музеї завдяки плановим науковим розвідкам були зосереджені надзвичайно цінні у науковому відношенні експонати, свідчить той факт, що тут працювали не лише місцеві, але й закордонні дослідники, вчені з інших регіонів країни [26, с. 45].

До складу Полтавського церковного історико-археологічного комітету також увійшло чимало відомих вчених: дійсний член Петербурзь-

кого археологічного інституту В.О. Пархоменко, члени Полтавської вченої архівної комісії І.Ф. Павловський, О.Ф. Мальцев та ін. [27, с. 69]. Члени комітету розгорнули активну діяльність, спрямовану на збереження місцевих церковних старожитностей. Проводилися наукові розвідки із метою накопичення відомостей та укладання реєстру старовинних церков Полтавської єпархії та переліку старожитностей, що зберігалися у храмах. Завдяки цим заходам комітету Полтавське єпархіальне давньосховище значно збагатилося експонатами [28, с. 72, 73]. Велику зацікавленість до експонатів давньосховища проявляли викладачі Київської духовної академії [29, с. 212].

Засновники ще одного церковно-археологічного музею – Чернігівського єпархіального давньосховища – вбачали за найбільш раціональний спосіб формування фондів закладу саме наукові екскурсії. Такий спосіб формування колекцій надавав можливість селективний відбору найбільш цінних та характерних для даної місцевості старожитностей та значно прискорював процес їх надходження до музею [30, с. 29]. Саме таким чином у час становлення музею та його підготовки до участі у Чернігівському археологічному з'їзді й були зібрані найбільш цінні експонати давньосховища. Так, влітку 1907 р. завідувач музею В.Г. Дроздов разом із членом Чернігівської архівної комісії священником К. Карпинським обстежив 7 монастирів та 150 церков, що дало можливість зібрати близько 500 предметів для музею [31, с. 62]. Члени Чернігівської церковно-археологічної комісії, створеної при давньосховищі, протягом наступного десятиліття розгорнули активну діяльність із дослідження місцевої церковної історії. На засіданнях комісії (згодом товариства), які проходили щоквартально, виголошувалися доповіді з церковно-історичної тематики, наукові дослідження із залученням матеріалів церковного музею друкувалися на шпальтах місцевих єпархіальних часописів та у спеціальному збірнику, який видавало давньосховище [32, с. 191].

Підводячи підсумки зазначимо, що українські музеї кінця XIX – початку XX ст. зробили значний внесок у розвиток багатьох наукових галузей – музеєзнавства, історії, археології, етнографії, історичного та географічного краєзнавства, природознавства тощо. Систематичні наукові студії у музеях проводили їх співробітники, а також сторонні дослідники. Українські музеї зазначеного періоду відіграли значну роль у становленні й розвитку багатьох напрямків наукових досліджень. Багаті музейні зібрання стали невичерпною джерельною базою для досліджень вітчизняних та закордонних вчених. Вивчення наукової діяльності університетських музеїв Наддніпрянщини зазначеного періоду дозволить більш чітко визна-

чити місце і роль музеїв у розвитку наукових досліджень в українських землях Російської імперії зазначеного періоду.

Список літератури: 1. *Піскова Є. М.* Музейна справа в Україні: історія, традиції, проблеми сучасного розвитку / Є. М. Піскова, Л. Д. Федорова // *Історія України: маловідомі імена, події, факти: збірник статей.* – Київ ; Донецьк: Рідний край, 2001. – Вип. 17. – С. 3–9. 2. *Бушак С.* Музею старожитностей та мистецтв – 100 років / С. Бушак // *Образотворче мистецтво.* – 1999. – № 3–4. – С. 5–8. 3. *Рязанова Т.* До сторіччя Київського музею старожитностей та мистецтв / Т. Рязанова // *Вісник УТОПК.* – 1999. – № 2. – С. 44–55. 4. *Беляшевский Н.* К вопросу о программе Киевского музея древностей и искусств / Н. Беляшевский // *Археологическая летопись Южной России.* – 1900. – Т. 2. – С. 31–38. 5. *Ковтанюк Н.* Головний музей історії України / Н. Ковтанюк // *Пам'ять століть.* – 2005. – № 1. – С. 113–130. 6. *Колеснікова В. В.* Хвойка та заснування археологічного відділу Київського міського музею / В. Колеснікова // *Історичний журнал.* – 2004. – № 10–11. – С. 49–56. 7. *Кілієвич С.* Академік М. Ф. Біляшівський – перший директор Національного музею історії України / С. Кілієвич // *Київська старовина.* – 1999. – № 4. – С. 80–86. 8. *Павловський В.* Данило Михайлович Щербаківський (1877–1927). Його життя і доля / В. Павловський // *Сучасність.* – 1978. – Ч. 1. – С. 31–46. 9. *Шарафутдінова І. М.* Данило Щербаківський (1877–1927) / І. М. Шарафутдінова // *Археологія.* – 1998. – № 3. – С. 140–143. 10. *Скрипник Г. А.* Етнографічні музеї України. Становлення і розвиток / Г. А. Скрипник. – К.: Наук. думка, 1989. – 304 с. 11. *Кигим С. Л.* З історії науково-дослідної роботи Полтавського краєзнавчого музею у галузі природознавства / С. Л. Кигим // 100–річчя Полтавського краєзнавчого музею : матеріали ювіл. наук. конф.: Історія музею. Колекції. Питання експозиційної роботи. – Ч. 1 / за ред. Г. П. Білоус, О. Б. Супруненко. – Полтава : Б. в., 1992. – С. 15–18. 12. *Величко-Березова А. М.* М. А. Олександрович і становлення музею Полтавського губернского земства / А. М. Величко-Березова, І. Л. Власенко // 100–річчя Полтавського краєзнавчого музею : Матеріали ювіл. наук. конф. : Історія музею. Колекції. Питання експозиційної роботи / за ред. Г. П. Білоус, О. Б. Супруненко. – Полтава : Б. в., 1992. – Ч. 1. – С. 4–10. 13. *Гаврилюк Л. О.* Роль вчених у становленні і розвитку природничих музеїв України (XIX – поч. XX ст.) / Л. О. Гаврилюк // *Історія України. Маловідомі імена, події факти :* зб. ст. – Вип. 17. – Київ ; Донецьк : Рідний край, 2001. – С. 20–26. 14. *Риженко Я.* Полтавський державний музей. Історичний огляд / Я. Риженко // *Збірник, присвячений 35–річчю музею / під ред. В. Бендеровського, Я. Риженка, М. Гавриленка.* – Полтава: Полтавський державний музей ім. В. Г. Короленка, Полтава-поліграф, 1927. – С. 1–15. 15. *Нестуля О. О.* Маловідомі сторінки біографії пам'яткоохоронця К. В. Мощенко // *Полтавський краєзнавчий: сторінки історії та колекції : збірник наукових праць / редкол. Г. П. Білоус та ін.* – Полтава : Б. в., 1991. – С. 57–70. 16. *Нестуля О. О.* Служив натхненно і щиро (К. В. Мощенко) / О. О. Нестуля // *Репресоване краєзнавство (20–30-ті роки).* – К. : Рідний край, 1991. – С. 64–72. 17. *Полтавський земський археологічний музей // Записки Українського наукового товариства дослідження й охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині.* – 1919. – Вип. 1. – С. 96–97. 18. *Гавриленко М. І.* До історії археологічного відділу Полтавського республіканського історико-краєзнавчого музею / М. І. Гавриленко // *Полтавський археологічний збірник.* – Полтава : Полтавський літератор, 1993. – Ч. 1. – С. 9–16. 19. *Супруненко О. Б.* Археологічне зібрання К. М. Скаржинської / О. Б. Супруненко // *Археологія.* – 1990. – № 4. – С. 98–107. 20. *Супруненко О. Б.* Археологія в діяльності першого приватного музею України (Лубенський музей К. М. Скаржинської): монографія / О. Б. Супруненко. – Київ ; Полтава : Археологія, 2000. – 392 с. 21. *Черненко О. Є.* Археологічне зібрання Чернігівського державного музею (1896–1948 рр.): автореф. дис. ...канд. іст. наук : 07. 00. 04 / О. Є. Черненко. – К., 2005. – 19 с. 22. *Линюк Л.* Музей Чернігівської губерньської вченої архівної / Л. Линюк // *Родо-*

від. – 1996. – № 2. – С. 39–44. **23.** Лукомский В. Г. Малороссийский гербовник / В. Г. Лукомский, В. Л. Модзалевский. – К.: Либідь, 1993. – 213 с. **24.** 284. *Комарова И. И.* Церковно-археологические учреждения и охрана памятников культуры в России конца XIX – начала XX в. / И. И. Комарова // Археологический ежегодник за 1990 год. – М.: Наука, 1994. – С. 83–102. **25.** *Романовський В.* Пам'яткознавча діяльність Харківського Єпархіального церковно-археологічного товариства (1913–1920 рр.) / В. Романовський // Харьковский исторический альманах. – 2003. – Весна-лето. – С. 45–50. **26.** *Бахтіна С. А.* Історія Харківського Єпархіального церковно-археологічного товариства і Харківського єпархіального церковно-археологічного музею на сторінках часопису „Вера и Разум” / С. А. Бахтіна // Науково-теоретичні здобутки Слобідської України про часопис „Віра і Розум”. – Харків: Б. в., 1999. – С. 41–47. **27.** *Жук В. Н.* Перший музей на полі Полтавської битви / В. Н. Жук // Український історичний журнал. – 1984. – № 7. – С. 69. **28.** Отчет члена-делопроизводителя о деятельности комитета во второй год существования // Труды Полтавского церковного историко-археологического комитета. – 1908. – Вып. 2. – С. 71–74. **29.** Отчет члена-делопроизводителя о деятельности комитета в четвертый и пятый годы существования // Труды Полтавского церковного историко-археологического комитета. – 1912. – Вып. 3. – С. 208–213. **30.** *Дроздов В. Г.* Учреждение Черниговского Епархиального древлехранилища / В. Г. Дроздов // Сборник Черниговского Епархиального древлехранилища. – 1908. – Вып. 1. – С. 1–30. **31.** *Ісаєнко О.* Мудрицька В. Історія Чернігівського Єпархіального Давньоховища / О. Ісаєнко // Родовід. – 1996. – Ч. 14. – С. 60–64. **32.** *Гейда О. С.* Розвиток церковно-історичного краєзнавства на Чернігівщині у другій половині XIX – на початку XX ст.: до постановки проблеми // Україна і Росія в панорамі століть: збірник наукових праць на пошану К. М. Ячмехіна. – Чернігів, 1998. – С. 187–195.

Поступила в редколегію 11.02.11

УДК 061.235:343.816 (477) «18/19»

О. В. КРАВЧЕНКО, канд. іст. наук, доцент Української державної академії залізничного транспорту, Харків

ТОВАРИСТВА ВИПРАВНИХ ПРИТУЛКІВ ДЛЯ НЕПОВНОЛІТНІХ В УКРАЇНІ (ДРУГА ПОЛОВИНА XIX – ПОЧАТОК XX СТ.)

Проблема піклування над малолітніми злочинцями стала однією з ключових для держави й громадськості у другій половині XIX ст. У статті аналізується процес створення та діяльності товариств виправних притулків для неповнолітніх на території українських губерній у складі Російської імперії.

Проблема призначення малолітніх преступників стала одной из ключевых для государства и общественности во второй половине XIX в. В статье анализируется процесс создания и деятельности обществ исправительных приютов для несовершеннолетних на территории украинских губерний в составе Российской империи.

The problem of the solicitude to juvenile offenders has become one of the most important for the country and publicity in the second half of the 19-th century. The article analyzes the process of formation and activity of the penitentiaries for juveniles in the Ukrainian province under the Russian Empire.

Проблема державного піклування та суспільної опіки над дітьми, малолітніми правопорушниками й злочинцями набула актуальності в сучасному українському суспільстві через ряд причин: 1) поширення такого явища як соціальне сирітство, коли діти при живих батьках залишаються без їхнього догляду й опіки; 2) погіршення соціально-економічної ситуації в країні, що призводить до люмпенізації суспільства й зростання злочинності серед неповнолітніх.

Питання, що порушується в даній статті, є актуальним у двох вимірах: з точки зору суспільної опіки й благодійності, які набули поширення у XIX - на початку XX ст., та з позицій пенітенціарної доброчинності, спрямованої на малолітніх правопорушників і злочинців.

Перші публікації, присвячені історії піклування над неповнолітніми злочинцями, з'явилися у другій половині XIX ст. До них відносяться дослідження В. Нікітіна [1], Д. Г. Тальберга [2], М. В. Духовського [3], Ф. М. Малініна [4], Д. А. Дриля [5].

В сучасній історіографії проблема опіки над дітьми знайшла своє відображення у дослідженнях істориків С. І. Поляруш, В. В. Селяниної, І. С. Павлової, Н. В. Єлфімової, Г. Л. Махоріна, Л. В. Орфінської [6, 11], юристів В. Євко, Ю. Соцького, О. М.Кривоносова, Г. Стасюк (практично списано у В. Євко), Ю. С. Завгородньої, [12, 16] та педагогів С. М. Коляденко, В. П. Шпак [17, 18] та ін.

Метою даної статті є висвітлення процесу створення та діяльності громадських організацій на території українських губерній: товариств виправних землеробських колоній і ремісничих притулків та товариств виправних притулків для неповнолітніх злочинців у другій половині XIX – на початку XX ст.

Як писав відомий фахівець-кримінолог Д. А. Дриль (1846 - 1910), з другої половини XVIII — на початку XIX ст. в Європі набув поширення рух, спрямований на піклування та виправне виховання «морально-зіпсованих», бездоглядних, безпритульних дітей і підлітків [5]. З 40-х рр. XIX ст. цей рух поширився в Російській імперії, з початку в прибалтійських губерніях, а потім в центральній її частині.

У 1843 р. в Санкт-Петербурзькому виправному притулку було відкрито спеціальне відділення для засуджених і тих, що знаходились під слідством неповнолітніх і малолітніх злочинців з різних губерній [1, С. 379]. З 1853 р., згідно зі Статутом про тих, хто утримувався під вартою, підлітки мали проходити покарання окремо від дорослих злочинців. Але ця норма практично не виконувалась [11, С. 94].

Після прийняття нового положення про покарання 1866 р. була проведена реформа про дітей-злочинців: 5 грудня 1866 р. був затверджений Закон Російської імперії щодо відкриття спеціальних притулків

для морального виправлення неповнолітніх злочинців [19]. Законом передбачалось створення системи закладів для відбування покарання у вигляді позбавлення волі неповнолітніми [13, С. 122]. Причому, притулки мали бути організовані урядом за підтримки земств, громадськості, духовних установ і приватних осіб. Але практика продемонструвала, що практично всі притулки, відкриті в Росії до початку ХХ ст. були створені приватними установами й товариствами [20].

У 1870 р. в МВС з'явився проект створення в Росії спеціальних колоній і притулків, після чого почали відкриватися добродійні товариства землеробських колоній і ремісничих притулків та товариства виправних притулків [8, С. 326].

Перший міський притулок для малолітніх правопорушників був заснований у Москві 1864 р. за ініціативою М. В. Рукавишнікова (1845–1875). 18 листопада 1871 р. поблизу Петербурга відкрилась перша в Росії землеробська колонія з ремісничих притулком для хлопчиків-злочинців [1, С. 380]. За десять років, з 1871 р. по 1881 р., в Російській імперії було створено шість виправних притулків: Московський Болшевський (1873 р.), Саратовський (1873 р.), Казанський (1875 р.), Ярославський (1878 р.), Сибірський (1880 р.), Харківський (1881 р.) та чотири землеробських колоній: Санкт-Петербурзька (1871 р.), Рубежовська (Київська) (1876 р.), Студзенецька (Варшавська) (*Studzieniecka kolonia dla dzieci. O. K.*) (1876 р.), Нижегородська (1878 р.) [20].

Засновниками притулків і колоній були громадські організації, товариства виправних притулків і землеробських колоній. Очевидно, першим в Україні було організовано Харківське товариство виправних притулків. Ідея його створення виникла ще у 1869 р. внаслідок усвідомлення громадськістю необхідності мати заклад для неповнолітніх злочинців [18, С. 236]. Товариство розпочало свою діяльність з 19 грудня 1871 р. Основним фондом товариства стали кошти Харківської повітової земської управи (понад 6 тис. руб.) та пожертвування приватних осіб – присяжних засідателів Харківського окружного суду [21, С. 1, 2; 22, С. 340]. Почесними та дійсними членами товариства стали відомі в Харкові та Російській імперії юристи та громадські діячі: Є.С. Гордієнко, В.А. Кочетов, А.М. Стоянов, Д. М. Деларю, М. М. Бекетов, прот. І. Л. Чижевський, І.А. Устинов, О.М. Яблонський, В. А. Франковський, І.П. Щелков, Х.Д. Алчевська, К. І. Велітченко, І. О. Рубінштейн [21, С. 9, 12], а також В.І.Пашенков-Тряпкін, О. К. Алчевський, Л. Л. Гіршман, Д. І. Данилевський, Д. А. Дриль, О. Ф. Селіванов, К. П. Уткін та ін. [23, Арк. 47 зв., 51 зв.]

Протягом 10 років реалізовувався проект щодо відкриття під Харковом виправного притулку. 24 травня 1881 р. було відкрито перше відділення (сім'я) на 15 вихованців віком від 10 до 13 років в с. Дергачі

[4, С. 506; 24, С. 139]. З 1890 р. функціонувала школа садівництва, городництва та хмільництва [25, Арк. 12 зв.].

У Київській губернії товариство землеробських колоній і ремісничих притулків виникло у 1874 р. за ініціативою Л. О. Милорадовича (1841–1908) [20]. За два роки товариство збило капітал, а 6 серпня 1876 р. відкрило колонію для хлопчиків у с. Рубежовка Київського повіту з 1876 р. [20; 26, С. 217, 219].

Сімферопольське товариство виправних притулків у Таврійській губернії було відкрито 1882 р. Його заснування було пов'язано з ідеєю про створення спеціального притулку ще з 1872 р. Приватним гуртком була зібрана невелика сума – 307 руб., у 1881 р. написаний проект притулку, а 7 листопада 1882 р. відбулось перше зібрання членів новоствореного товариства [27, С. 426]. У 1888 р. притулок для малолітніх злочинців передбачалось влаштувати поблизу Сімферополя на місцеві пожертвування, земля відводилась державна. Проектувалось влаштувати там сад, городи, майстерні всі ремесел, скотний двір. Ця думка належала колишньому голові Сімферопольського окружного суду Д.Г. Тальбергу (1853–1891), якого планувалось призначити почесним директором цієї колонії [28, С. 38].

Сімферопольське товариство придбало за 6 тис. руб. дачу в декількох верстах від міста у відомого лікаря, громадського діяча М.А. Арендта (1833–1893) для влаштування притулку [29, С. 96]. Під його управлінням перебував виправний притулок для неповнолітніх злочинців, заснований у 1890 р. у с. Сарайли-Кіят Сімферопольського повіту [26, С. 799]. З 1893 р. при притулку почали діяти школи садівництва, бджільництва та ремісничі майстерні [30].

У 1886 р. був затверджений статут і почало свою діяльність Одеське товариство виправних притулків для неповнолітніх. Капітал товариства становив 50 тис. руб., з яких 10 тис. руб. виділила міська дума [31, С. 12]. На початку вересня 1888 р. був закладений фундамент приміщення майбутнього притулку, яке складалось з трьох будинків: дім для 20 хлопчиків з наглядачем, їдальня й кухня [32, С. 576]. Притулок для малолітніх злочинців був відкритий у 1889 р. [26, С. 947, 949].

У 1891 р. відкрилось товариство землеробських колоній і ремісничих притулків в Полтаві [6, С. 55]. М. С. Таганцев називав іншу дату: 1895 р. [20]. Ідея створення колонії для дітей в Полтавській губернії виникла ще 1871 р. завдяки клопотанню прокурора С. С. Хрульова. За його ініціативи було започатковано Кременчуцьке товариство виправних колоній і ремісничих притулків, але ця справа не була реалізована [18, С. 255]. У журналі «Детская помощь» за 1892 р. була розміщена замітка, в якій зазначалось, що «в Полтаві на кошти місцевого товариства випра-

вних притулків в недалекому майбутньому передбачалось влаштувати виправний притулок для малолітніх злочинців». Полтавська міська дума постановила виділяти по 300 руб. щороку на заклад, а Полтавське губернське земство передало капітал в 11.055 руб. 37 коп. в управління товариства на відкриття притулку. [33, С. 577–578]. У 1894 р. полтавський поміщик П. О. Базилевський подарував товариству виправних притулків ділянку приміської землі в 120 дес., а товариство, зібравши капітал у 35 тис. руб., приступило до облаштування приміщення колонії [34, С. 7]. Землеробська колонія в Полтаві була відкрита лише у 1899 р. [18, С. 256; 26, С. 554]. М. С. Таганцев вказував дату відкриття колонії – 1901 р. [20].

У Волинській губернії товариство виправних притулків було створено у 1892 р. Статут товариства був затверджений Міністром внутрішніх справ 12 травня 1892 р., а перші збори відбулись 30 липня цього ж року у приміщенні Волинського губернського правління [10, С. 38]. Товариством був заснований виправно-виховний притулок для неповнолітніх у с. Тригир'я Житомирського повіту на території Тригирського чоловічого монастиря, в 25 верстах від Житомира [10, С. 39; 26, С. 98, 99]. 2 березня 1898 р. притулок відкрився як тимчасовий на 15 вихованців, у будівлі, яку винаймала Рада товариства до побудови власного приміщення. Директором цього закладу став С. В. Анікін [35, С. 9]. Стационарний притулок, на виділений Житомирською міською думою землі, у двоповерховій кам'яній споруді, було відкрито на початку грудня 1900 р. на 15 вихованців [3, С. 121; 10, С. 39].

Статут Катеринославського товариства виправних притулків був також затверджений 1892 р. [8, С. 326, 332; 20]. Важливу роль в організації товариства відіграло губернське управління. Членом товариства стало також Катеринославське губернське земство на підставі постанови від 7 грудня 1889 р. [8, С. 326 - 327]. Олександринська колонія в Катеринославі відкрилась у травні 1900 р. і була розрахована на 24 вихованці [3, С. 121].

Ідея створення товариства землеробських колоній і ремісничих притулків Чернігівської губернії виникла у квітні 1894 р. Статут товариства й колонії був затверджений 13 вересня 1894 р. [36, С. 68]. Колонія для неповнолітніх була відкрита 17 жовтня 1896 р. у с. Підусівка Чернігівського повіту за ініціативою Чернігівського губернатора С. К. Андрієвського [26, С. 955, 957; 36, С. 68].

Питання про створення товариства виправних притулків і колоній в Херсоні обговорювалось на засіданні губернської земської управи у 1895 р. [37]. Притулок був створений не пізніше 1902 р. Товариство землеробських колоній і ремісничих притулків в Подільській губернії відкрилось у 1896 р., а виправна колонія на 40 місць – у 1898 р. [26,

С. 540]. Крім того, як писав М. С. Таганцев, на 1902 р. Сумське й Кременчуцьке товариства зачинились, так і не відкривши притулків [20].

Нам вдалось з'ясувати, що, вірогідніше, першим на території України закладом для неповнолітніх дівчаток був заснований на початку ХХ ст. Одеським товариством виправних притулків виховно-ремісничий притулок, статут якого був затверджений 24 лютого 1901 р. [38, С. 3]. До притулку приймалися дівчатка віком від 10 до 14 років за рішенням суду, безпритульні та бездоглядні або жебрачки. Заклад влаштовувався спочатку на 20 неповнолітніх, за правильністю виховання й навчання спостерігав директор Одеського виправно-виховного притулку для неповнолітніх чоловічої статі [38, С. 4, 5].

Отже, як зазначав М. В. Духовський, в основному механізм організації роботи товариств був наступний: утворювалось приватне добровільне товариство, яке збирало кошти, клопотало перед міністерством, містом або земством про виділення землі чи само купувало землю та будувало притулок або колонію [3, С. 112].

Аналізуючи статuti товариств виправних притулків, що затверджувались Міністром внутрішніх справ, видно, що до їх складу могли входити особи всіх станів і звань, крім учнів навчальних закладів. Члени товариств поділялись на почесних та дійсних [39, С. 2, 3].

В Одесі міське управління здійснювало дієву підтримку Одеській колонії, виділяючи по 5 тис. руб. щороку й здійснювало замовлення майстерні притулку, завдяки чому заклад отримував суттєві прибутки й розширив кількість місць з 30 до 60 [3, С. 114].

Аналізуючи звіти про діяльність товариств, можна зробити висновки, що їх очолювали, як правило, губернатори, членами товариств виправних притулків були губернські тюремні інспектори та представники земств. Розпорядниками справ колоній та притулків виступали губернські тюремні інспектори.

До закладів виправного виховання віддавалися неповнолітні чотирьох категорій: 1) за визначеннями і приговорами суду за причиною порушення закону; 2) за адміністративними розпорядженнями бездоглядні неповнолітні (жебраки, бродяги), що знаходилися на шляху до злочину; 3) неповнолітні, що знаходилися під слідством і судом у випадках, коли це було передбачено; 4) неповнолітні, що віддавалося за волею і на прохання батьків [5, С. 105].

Найбільшими на 1900 р. в Україні колоніями та притулками були Рубежовська (70 місць), Харківський та Одеський (по 60 місць) і Таврійська (50 місць) [3, С. 121]. У Чернігівській колонії було 36 місць, а Херсонському притулку та Полтавській колонії по 30 місць [3, С. 121]. Аналізуючи джерела, можна зробити висновок, що у виправно-виховних закладах

перебували хлопчики віком від 10 до 19 років, найбільш поширеною категорією були діти 14 – 17 років, переважно селяни та міщани, рідко дворянського або купецького стану.

З 1880-х рр. питання піклування над малолітніми злочинцями набуло такої актуальності, що були проведені з'їзди представників виправних закладів. Перший з'їзд був проведений 20 – 27 жовтня 1881 р. в Москві в приміщенні Московського міського Рукавишниковського виправного притулку [40]. Другий з'їзд відбувся 10 – 15 вересня 1884 р. в Києві [41].

На першому з'їзді були присутні московський міський голова С. М. Третьяков, представники Московського Рукавишниковського притулку, Московського Болшевського виправного притулку для дівчат, Петербурзького товариства патронату, виправних притулків Ярославля, Сибірська, Варшави, Харкова, Саратова, Петербурга, Києва [40, С. 1]. На другому – начальник Південно-Західного краю О. Р. Дрентельн, київський губернатор С. М. Гудим-Левкович, київський голова І. А. Толлі, представники від Головного тюремного управління, Міністерства юстиції та представники від товариств землеробських колоній і ремісничих притулків Петербурга, Києва, Москви, Ярославля, Харкова, Варшави, Одеси [42, С. 1].

Усі наступні з'їзди представників російських виправних притулків, крім останнього, проходили в Москві: третій з'їзд – у червні 1890 р., четвертий – у серпні 1895 р. [20]. П'ятий з'їзд проходив з 12 по 18 травня 1900 р. [42, С. 354]. Шостий, очевидно, проходив у 1903 р., а сьомий – у 1908 р.

Взагалі в Російській імперії з 1881 р. по 1911 р. пройшло вісім з'їздів представників російських виправних закладів для малолітніх. Між з'їздами діяло постійне бюро виправних закладів [див. 43]. Пропозиція щодо його створення пролунала на третьому з'їзді (1890 р.), а створено бюро було у 1891 р. у складі трьох осіб: голови К. В. Рукавишнікова (1848–1915), професора Варшавського університету В. В. Микляшевського (1839 - ?) та сенатора М.С. Таганцева (1843–1923). Бюро готувало майбутні з'їзди та було центром, що сприяв об'єднанню діяльності окремих установ [20].

Останній (восьмий) з'їзд проходив в Санкт-Петербурзі у жовтні 1911 р. На з'їзді з доповіддю виступив відомий заслужений діяч в галузі примусового виховання О. О. Фідлер, який акцентував увагу на необхідності правильної організації найширшої допомоги бездоглядним, покинутим дітям. На думку О. О. Фідлера необхідно було залучувати міста і земства для планомірної боротьби з дитячою злочинністю й засовувати в кожному місті й окремій місцевості особливе «Товариство піклування про дітей» [44, Арк. 1].

На з'їздах представників виправних притулків відбувалось ознайомлення зі станом існуючих виправних закладів, розроблялись практичні питання їх улаштування, певні проекти реформ вносились до Міністерства юстиції та Міністерства внутрішніх справ і були згодом реалізовані [20].

19 квітня 1909 р. було прийнято Положення «Про виховно-виправні заклади для неповнолітніх», підготовлене на ґрунті окремих статутів колоній та притулків [11, С. 94]. За цим Законом заклади мали виховний, попереджувальний характер і перейменовувались на виховно-виправні [14, С. 93].

Отже, на території України можна виділити три періоди створення добровільних товариств виправних притулків: 1) 1870-і рр.; 2) 1880-і рр.; 3) 1890-і рр. На першому етапі виникли Харківське (1871 р.) та Київське (1874 р.) товариства. На другому етапі у 80-х рр. XIX ст. були відкриті також два товариства: Таврійське (1882 р.) та Одеське (1886 р.). На третьому етапі були створені всі інші: Полтавське (1891 р.), Волинське та Катеринославське (1892 р.), Чернігівське (1894 р.), Херсонське (1895 р.) та Подільське (1896 р.)

Головним напрямком діяльності товариств виправних притулків був пошук коштів для відкриття цих закладів, проведення переговорів щодо виділення місцевою владою земельних ділянок, будівництво притулків. Усі товариства з моменту утворення підпорядковувались Міністерству внутрішніх справ, а після 1895 р. – Міністерству юстиції.

На початку XX ст. в Російській імперії діяло 5 виховно-виправних закладів для дівчат і 47 – для хлопчиків, заснованих добровільними товариствами виправних притулків [5, С. 103]. В Україні усі колонії (5) та притулки (5) опікувались переважно неповнолітніми хлопчиками, за винятком спеціального притулку для дівчаток в Одесі.

Список літератури: 1. *Никитин В.* Дети-преступники и их судьба / В. Никитин // Вестник Европы. - 1874. - Т. 1. январь. - С. 379 – 392; 2. *Тальберг Д. Г.* Исправительные приюты и колонии в России. - СПб., 1917. - 63 с. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.knigaifund.ru/books/40595/read#page37>. Доступ - 24.02.2011 р.; 3. *Духовский М. В.* Распределение исправительных заведений для несовершеннолетних по территории России / М. В. Духовский // Журнал Министерства юстиции. - 1900. - № 7. - С. 111 - 129; 4. *Малинин Ф. Н.* Исправительные заведения для несовершеннолетних. Харьковский исправительный приют за 1898 – 1901 гг. / Ф. Н. Малинин // Тюремный вестник. — 1903. — № 4. — С. 506 – 517; 5. *Дриль Д. А.* Призрение несовершеннолетних преступников «нравственно-испорченных» и беспризорных детей и подростков в России / Д. А. Дриль // Общественное и частное призрение в России. — СПб.: Тип. имп. акад. наук, 1907. — С. 100 – 112; 6. *Поляруш С. І.* Пенітенціарна система та благодійність на Лівобережній Україні (XIX – XX ст.) / С. І. Поляруш // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – 2002. – № 2 (15). – Ч. 2. – С. 53 – 56; 7. *Селянина В. В.* Социально-историческое развитие воспитательно-исправительных учреждений для несовершеннолетних в России (1864 – 1917 годы): автореф. дис. на соискание науч. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.02 «Отечественная история» / В. В. Селянина. — М., 2002. — 27

с.; **8. Павлова И. П.** Тюрьма и благотворительность в Российской империи второй половины XIX – начала XX вв. / И. П. Павлова // Благотворительность в России. 2002: Исторические и социально-экономические исследования. – СПб.: Лики России, 2003. – С. 319 – 333; **9. Елфимова Н. В.** Становление и развитие социальной работы с несовершеннолетними в пореформенной России (60-е гг. XIX – начало XX вв.): автореф. дис. на соискание науч. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.02 «Отечественная история» / Н. В. Елфимова. – М., 2003. – 26 с.; **10. Махорін Г. Л.** Сирітський будинок і дитячі притулки м. Житомира наприкінці XIX – на початку XX ст. / Г. Л. Махорін // Наукові записки Вінницького держ. пед. ун-ту ім. Михайла Коцюбинського: Збірник наукових праць. Серія: Історія. – Вінниця, 2003. – Вип. 6. – С. 36 – 40; **11. Орфинская Л. В.** Исправительно-воспитательные учреждения и патронат в России и Финляндии. Конец XIX – начало XX в. / Л. В. Орфинская // Вестник Санкт-Петербургского ун-та: Серия 2: История. – 2007. – Вип. 1. – С. 90 – 99; **12. Євко В.** Охорона дітей, позбавлених батьківського піклування: історичний аспект / В. Євко // Право України. – 2001. – № 8. – С. 107 – 110; **13. Соцький Ю.** Особливості виконання покарання у вигляді позбавлення волі щодо неповнолітніх за законодавством Російської імперії / Ю. Соцький // Право України. – 2004. – № 11. – С. 122 – 124; **14. Кривоносов А. Н.** Исторический опыт борьбы с беспризорностью / А. Н. Кривоносов // Государство и право. – 2003. – № 7. – С. 92 – 98; **15. Стасюк Г.** Охорона дітей, позбавлених батьківського піклування, в історичному розвитку / Г. Стасюк // Право України. – 2005. – № 2. – С. 108 – 111; **16. Завгородня Ю. С.** Ретроспективний огляд запобігання злочинності неповнолітніх в Україні / Ю. С. Завгородня // Право і суспільство. – 2008. – № 6. – С. 74 – 78; **17. Коляденко С. М.** Зародження і розвиток пенітенціарної системи для неповнолітніх у XIX – поч. XX століття / С. М. Коляденко // Вісник Житомирського педагогічного університету. – 2003. – Вип. 13. – С. 198 – 200; **18. Шпак В. П.** Реабілітаційна діяльність зарубіжних і вітчизняних виправно-виховних закладів у XIX – на початку XX століття / В. П. Шпак. – Полтава: АСМІ, 2005. – 336 с.; **19.** Повне зібрання Законів Російської імперії. – 1866. – № 43949; **20. Таганцев Н. С.** Уголовное право (Общая часть). - Ч. 2. По изданию 1902 года. Allpravo.ru. – 2003. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.allpravo.ru/library/doc.101p0/instrum106/>. Доступ - 24.02.2011 р.; **21.** Отчёт Харьковского общества исправительных приютов за 1872 год. - Х.: Тип. ун-та, 1873. - 15 с.; **22.** Сборник сведений по общественной благотворительности в России: в 7 т. – СПб.: Изд. Человеколюбивого о-ва, 1884. - Т. 3. Ч. 1. - 379 с.; **23.** Державний архів Харківської області (далі - ДАХО). - Ф. 3, оп. 281, спр. 189. О предоставлении в МВД отчетов разных благотворительных обществ; **24.** Харьковский календарь на 1882 год. - Х.: Тип. К. Счасни, 1881; **25.** ДАХО. - ф. 3, оп. 282, спр. 265. О доставлении в МВД сведений о существующих в губернии благотворительных обществах и других заведений, подведомственных МВД; **26.** Благотворительные учреждения Российской империи. Составлено по Высочайшему повелению Собственной Его Императорского Величества Канцеляриию по учреждениям императрицы Марии: в 3 т. – СПб.: Тип. СПб. акц. общ. печ. дела в России Е. Евдокимова, 1900. – Т. 2. – 986 с.; **27.** Исправительный приют в Симферополе // Детская помощь. - 1890. - № 12. - С. 426; **28.** Приют для малолетних преступников в Симферополе // Детская помощь. - 1888. - № 2. – С. 38; **29.** Симферопольское общество исправительных приютов // Детская помощь. - 1888. - № 3. - С. 95 - 96; **30. Савочка А. Н.** Благотворительные заведения Симферополя XIX - начала XX века / А. Н. Савочка // Историческое наследие Крыма. - 2007. - № 18. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.commonuments.criamea-portal.gov.ua>. Доступ - 24.02.2011 р.; **31. Петров Г.** Русская благотворительность в 1886 г. / Г. Петров // Детская помощь. - 1887. - № 1. - С. 8 - 15; **32.** Закладка здания для исправительного приюта в Одессе // Детская помощь. - 1888. - № 18. - С. 576; **33.** Исправительный приют в Полтаве // Детская помощь. - 1892. - № 17. - С. 577 - 578; **34.** Журналы Полтавского губернского земского собрания ХХХ

очередного земского созыва 1894 года. – Полтава: Тип. Л. Фришберга, 1895. – 367 с.; **35.** Отчёт Совета Вольнского общества исправительных приютов за 1892 - 1897 гг. - Житомир, 1897. - 15 с.; **36.** Отчёт Черниговской губернской тюремной инспекции о состоянии Черниговской земледельческо-ремесленной колонии для несовершеннолетних в 1912 г. в связи с историей учреждения колонии. - Чернигов, 1913. - 81 с.; **37.** Доклады Херсонской губернской земской управы губернскому земскому собранию очередной сессии 1895 года // Сборник Херсонского земства. 1895. - № 12. - С. 80 - 81; **38.** Устав Одесского воспитательно-ремесленного приюта для несовершеннолетних женского пола. - Одесса: Тип. «Польза» Я. В. Гринзафта, б. г. - 10 с.; **39.** Устав Харьковского общества исправительных приютов. - В ун-кой тип., 1875. - 10 с.; **40. Рукавишников К. В.** Труды Высочайше разрешённого первого съезда представителей русских исправительных заведений для малолетних / Сост. К. В. Рукавишников. - М.: Тип. А. И. Мамонтова и К°, 1882. - 249, 176 с.; **41. Рукавишников К. В.** Труды Высочайше разрешённого второго съезда представителей русских исправительных заведений для малолетних / Сост. К. В. Рукавишников. - М.: Тип. В. Ф. Рихтера, 1885. - 217, 181 с.; **42. Д. Д. [Дриль Д. А.]** Труды Пятого съезда представителей состоящих под покровительством Его Императорского Величества Государя Императора русских исправительных заведений для малолетних. (Москва, изд. К. В. Рукавишникова, 1900 г.) // Журнал Министерства юстиции. - 1901. - № 4. - С. 354 - 363; **43.** Отчёт о деятельности Высочайше утверждённого Постоянного Бюро съездов, состоящих под покровительством Государя Императора русских исправительных заведений за 1904 год // Журнал Министерства юстиции. - 1905. - № 10. - С. 243 - 253; **44.** ДАХО. - Ф. 45, оп. 1, спр. 3537. По вопросу о благотворительности.

Поступила в редколлегию 24.02.2011

УДК 355.23 (47+57) «1861/1914»

Ю.М.ПИКУЛЬ, аспірант кафедри історії Росії ХНУ ім. В.Н.Каразіна, Харків

ВІЙСЬКОВО-НАВЧАЛЬНІ ЗАКЛАДИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.: ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ.

У статті розглядається становлення та розвиток історіографії підготовки офіцерських кадрів у військово-навчальних закладах Російської імперії у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. та деякі аспекти досліджуваної проблеми.

В статье рассматривается становление и развитие историографии подготовки офицерских кадров в военно-учебных заведениях Российской империи во второй половине XIX – начале XX в. и некоторые аспекты исследуемой проблемы.

This article is about creation and development of historical research military education of Russian imperia on the XIX - beg XX ct. and many other aspects of this problem.

В історії Росії другої половини ХІХ – початку ХХ ст. однією з головних діючих сил була армія, особливо її офіцерський корпус, у підготовці якого значну роль відігравали військово-навчальні заклади. В

історіографії є досить значна кількість робіт, присвячених цьому питанню, однак слід зазначити відсутність історіографічних оглядів даної теми.

У зв'язку з цим, в умовах зростаючого інтересу до досліджень з історії військової освіти Російської імперії, дослідження історіографії проблеми є важливим та актуальним.

Відповідно до практичних завдань і методологічних установок, які вирішувалися й використовувалися дослідниками, нами виділено кілька періодів в історіографії проблеми: дорадянський період (XIX ст. – 1917 р.), радянський (1917–1991 рр.), пострадянський (1990-і – початок 2000-х років).

Перший – XIX ст. – 1917 р., коли починаються дослідження з історії розвитку військово-навчальних закладів Російської імперії. В цей час питання історії підготовки офіцерського складу російської армії було вперше підняте історичною наукою й отримало висвітлення у ряді публіцистичних робіт і монографій. Слід зазначити, що вже наприкінці XIX – на початку XX ст. історики починають звертатися до архівних джерел, і, крім узагальнюючих, з'являються роботи, присвячені окремим аспектам проблеми.

Другий – 1917–1991 р. У цей період головна увага дослідників зосереджується на соціальних питаннях, комплектуванні військово-навчальних закладів і проводиться значний обсяг роботи з їхнього статистичного опису. Але основним лейтмотивом робіт цього часу є теза про неможливість забезпечення високого рівня підготовки офіцерського корпусу, який би відповідав вимогам того часу, у зв'язку з загальною відсталістю царського режиму.

Третій – 1990-і – початок 2000-х років, характеризується відходом від стереотипів радянського періоду, розширенням і поглибленням проблематики досліджень. При цьому варто відзначити, що найбільш повно даний напрямок

Перша монографія з досліджуваної проблеми належить М.М. Мельницькому [24]. Він розглядає історію становлення та розвитку військової освіти Російської імперії XVIII – середини XIX ст. Значну увагу тут приділено добі імператора Миколи I. На думку М.М. Мельницького, саме з діяльністю цього імператора пов'язаний процес становлення військової освіти як системи, побудованої на єдиних принципах, організації та програмах навчання.

Наступною фундаментальною роботою є праця М.С. Лалаєва [21]. У його дослідженні дається нарис створення й діяльності військово-навчальних закладів, їх виховного та навчального процесу, даються нариси побуту слухачів. Проте, незважаючи на наявність у роботах М.М. Мельницького та М.С. Лалаєва значного обсягу фактичного ма-

теріалу, в них відсутній глибокий та всебічний аналіз проблем військової освіти Російської імперії.

Розпочаті дослідження були поглиблені та узагальнені Ф.В. Грековим та П.В. Петровим [27]. У своїй роботі П.В. Петров описав історію Головного управління військово-навчальних закладів (ГУВНЗ) і його ролі в здійсненні реформ. Робота Ф.В. Грекова є останнім дослідженням з історії російської військової освіти, яке вийшло в Російській імперії [12]. Він частково торкається проблематики діяльності військових академій, їх ролі в підготовці офіцерських кадрів вищої кваліфікації, обмежившись загальною характеристикою цих навчальних закладів. Усі вищезгадані роботи, при значному обсязі фактичного матеріалу, мають описовий характер.

Іншим напрямком досліджень військово-історичної науки дорадянського періоду було створення історій окремих підрозділів російської армії. До даного напрямку можна віднести роботи П.О. Бобровського, М.П. Гліноєцького, О. Антонова [2, 9, 11]. Варто зазначити, що серед вищезгаданих авторів тільки праця П.О. Бобровського є дійсно науковим дослідженням, тоді як в інших відсутній глибокий аналіз досліджуваних проблем. Спираючись на аналіз діяльності юнкерських училищ, П.О. Бобровський запропонував декілька заходів з їх подальшого розвитку і, насамперед, по боротьбі з некомплектном учнів. Але недоліком роботи П.О. Бобровського є те, що він вивчав юнкерські училища ізольовано, без порівняння їх з іншими типами військово-навчальних закладів. Також потрібно відзначити роботи С.П. Міхеєва та О.М. Петрова. О.М. Петров розглядає історію військової освіти не ізольовано, а в контексті історії російської армії [26]. А С.П. Міхеєв у своїй роботі дає низьку оцінку російській системі військової освіти, вказуючи на низку її недоліків [25].

Піловдячи підсумки розвитку досліджень дорадянського періоду варто відзначити, що саме в цей час було закладено фундамент дослідження проблеми і оброблено значний обсяг фактичного матеріалу, але, в той же час, у роботах дослідників дорадянського періоду майже відсутній науковий аналіз досліджуваних питань.

Революційні події 1917 р. внесли значні корективи в процес наукової розробки питань військової політики, зокрема, повністю зник інтерес до вивчення історії військової освіти Російської імперії. У цей час система дворянського виховання й освіти була визнана антинародною, а накопичений досвід шкідливим і неприйнятним для військово-навчальних закладів Радянської держави, у зв'язку з чим до середини 40-х рр. XX ст. у СРСР не було видано жодної монографії з нашої проблематики.

Підвищення інтересу до історії військової освіти пов'язане з Великою Вітчизняною війною й відновленням кадетських корпусів у вигляді суворівських та нахімовських училищ. Уперше в радянській історичній науці було поставлено питання про необхідність і доцільність вивчення дорадянського досвіду з підготовки командних кадрів. У 1944 р. була захищена кандидатська дисертація Т.П. Жесткової, в якій вперше було поставлено питання про необхідність дослідження здобутків військової освіти Російської імперії [13].

Частково стереотипи почали долатися в роботах військових істориків 60–80-х рр. У цей час виходять праці Л.Г. Безкровного, П.А. Зайончковського, М.І. Алпатова, у яких проаналізовано низку проблем історії російської військової освіти. У монографії М.І. Алпатова вперше проводиться систематичний аналіз діяльності кадетських корпусів Російської імперії та їхнього впливу на формування особистості майбутніх офіцерів [1]. Значний внесок у вивчення проблеми зробив П.А. Зайончковський, безперечною заслугою якого є дослідження з історії російської армії другої половини XIX ст. При цьому П.А. Зайончковський негативно оцінює рівень військової освіти Російської імперії, що, на його думку, було наслідком відсталості царської Росії і станового характеру військово-навчальних закладів [14, 15, 16, 17].

Значний обсяг матеріалів з підготовки офіцерських кадрів ввів у науковий обіг Л.Г. Безкровний, зібравши і систематизувавши матеріал, присвячений реформі військової освіти в 60–70-х рр. XIX ст., але його оцінки аналогічні висновкам П.А. Зайончковського й не містять нічого нового [4, 5, 6, 7, 8].

Таким чином, радянські історики давали в цілому негативну оцінку діяльності військово-навчальних закладів Російської імперії.

Новий період у розвитку історичних досліджень з проблеми починається на початку 90-х рр. XX ст, що обумовлено відходом історичної науки від марксистсько-ленінської методології та усталених оцінок радянського періоду.

Першою роботою даного періоду є монографія А.І. Каменева «Історія підготовки офіцерських кадрів у Росії» [19]. У ній наводяться фактичні дані про зміни в соціальному складі слухачів військово-навчальних закладів Російської імперії, аналізуються навчальні програми, розкриваються деякі методичні сторони організації навчального процесу тощо. Проте вказана робота присвячена проблемам підготовки офіцерських кадрів Російської імперії за весь період її існування, тому багато важливих аспектів підготовки офіцерських кадрів розглядаються побіжно. С.В. Волков у праці «Ро-

сійський офіцерський корпус» висвітлює соціальний склад слухачів військово-навчальних закладів і офіцерського корпусу, переглядаючи дані, наведені Л.Г. Безкровним [10].

Останніми роботами з досліджуваної проблеми є монографії В.В. Ізонова, В.М. Крилова, А.М. Лушнікова і М.А. Машкіна. В.В. Іонов дослідив підготовку військових кадрів всіх рівнів [18]. Але головну увагу він зосередив не на офіцерській освіті, а на підготовці нижніх чинів. А.М. Лушніков розглядає військову освіту в контексті тенденцій внутрішньої політики Російської імперії, а М.А. Машкін досліджує розвиток військово-навчальних закладів у контексті військової політики [22, 23]. У цих роботах проведено комплексний аналіз військової освіти Російської імперії, вводиться в науковий обіг значний обсяг нових архівних матеріалів з різних аспектів діяльності військової освіти Російської імперії. Що стосується української історіографії, то тут питання військової освіти Російської імперії майже не розробляються.

Слід констатувати, що підготовка російського офіцерського корпусу в досліджуваний період не залишилася без уваги і закордонних істориків. Тут можна відзначити роботи Д. Байрау, Г. Барнарда, Т. Бушнелла, Д. Куртіса і Д. ван Дайка [3, 28, 29, 30, 31]. Але праці закордонних дослідників містять тільки окремі відомості загального характеру, не даючи нічого нового, і можуть бути цікавими тільки як ілюстрація закордонного погляду на проблему.

Таким чином, аналіз історіографії говорить про еволюцію підходів до вивчення історії військово-навчальних закладів Російської імперії другої половини XIX – початку XX ст. Якщо для XIX ст. характерним є позитивістський підхід, то в радянський період акцент зміщується у бік вивчення соціально-економічних питань військової освіти. У наш час спостерігається інтерес до більш детального дослідження комплектування, навчально-виховного процесу й психологічного клімату у військово-навчальних закладах. На цьому шляху важливим завданням є введення до наукового обігу нових джерел та їх критичний аналіз. Можна констатувати, що, незважаючи на значну кількість праць з історії військово-навчальних закладів Російської імперії, у них тільки фрагментарно висвітлюється вплив повсякденного життя, традицій і менталітету учнів на формування особистості майбутнього офіцера. Таким чином, дослідження, які проводилися раніше, не дають цілісної картини підготовки офіцерських кадрів у досліджувану добу.

Список літератури: 1. Алпатов Н.И. Учебно-воспитательная работа в дореволюционной школе интернатного типа (Из опыта кадетских корпусов и военных гимназий в России) / Н.И. Алпатов. – М. : Учпедгиз, 1958. – 244 с.; 2. Антонов А.К. Виленское пехотное юнке-

рское училище (1864–1899 гг.). Краткий исторический очерк / А.К. Антонов. – Вильно, 1900. – 186 с.; **3.** *Байрау Д.* Империя и ее армия / Дитрих Байрау ; // Новый часовой. – 1997. – № 5. – С. 19–39.; **4.** *Бескровный Л.Г.* Армия и флот России в начале XX в. Очерки военно-экономического потенциала / Л.Г. Бескровный. – М. : Наука, 1986. – 238 с.; **5.** *Бескровный Л.Г.* Военное образование в России в XIX в. Доклад на секции сравнительной военной истории XIII Международного конгресса исторических наук / Л.Г. Бескровный. – М.: [Б. и.], 1970 – 13 с.; **6.** *Бескровный Л.Г.* Из истории высшей военной школы в России / Л.Г. Бескровный // Военная мысль. – 1946. – № 10–11. – С. 107–122.; **7.** *Бескровный Л.Г.* Очерки военной историографии / Л.Г. Бескровный. – М. : Изд-во АН СССР, 1962. – 318 с.; **8.** *Бескровный Л.Г.* Русская армия и флот в XIX веке / Л.Г. Бескровный. – М. : Наука, 1973. – 615 с.; **9.** *Бобровский П.О.* Юнкерские училища. Историческое обозрение их развития и деятельности : в 3 т. / П.О. Бобровский. – СПб. : Изд-во Я.А. Исакова, 1872–1876. – Т. 1. – 1872. – 1872. – 275 с. ; Т. 2. – 1873. – 685 с. ; Т. 3. – 1876. – 660 с.; **10.** *Волков С.В.* Русский офицерский корпус / С.В. Волков – М. : Воениздат, 1993. – 368 с.; **11.** *Глиноецкий Н.П.* Исторический очерк Николаевской академии Генерального штаба / Н.П. Глиноецкий. – СПб. : Тип. Штаба войск гвардии и Петроградского военного округа, 1882. – 385 с.; **12.** *Греков Ф.В.* Краткий исторический очерк военно-учебных заведений. 1700–1910 / Ф.В. Греков. – М. : Тип. Вильд, 1910. – 192 с.; **13.** *Жесткова Т.П.* Кадетские корпуса. Краткий исторический очерк: дис. ... кандидата ист. Наук : 07.00.02 / Т.П. Жесткова. – М., 1944. – 224 с.; **14.** *Зайончковский П.А.* Военные реформы 1860–1870 годов в России / П.А. Зайончковский. – М. : Изд-во Моск. Ун-та, 1952. – 371 с.; **15.** *Зайончковский П.А.* Д.А. Милютин / П.А. Зайончковский // Дневник Д.А. Милютин. – М., 1950. – Т. 1. – С. 1–12.; **16.** *Зайончковский П.А.* Офицерский корпус русской армии перед Первой мировой войной / П.А.Зайончковский // ВИ. – 1981. – № 4. – С. 21–29.; **17.** *Зайончковский П.А.* Самодержавие и русская армия на рубеже XIX–XX столетий / П.А. Зайончковский. – М. : Мысль, 1973. – 351 с.; **18.** *Изонов В.В.* Подготовка военных кадров в России XIX – начало XX веков / В.В. Ионов. – СПб. : Изд-во Санкт-Петербург. Ун-та, 1998. – 536 с.; **19.** *Каменев А.И.* История подготовки офицерских кадров в России / А.И. Каменев. – М. : Изд-во Военно-политической академии имени В.И. Ленина, 1990. – 195 с.; **20.** *Крылов В.М.* Кадетские корпуса и российские кадеты / В.М. Крылов. – СПб. : Изд-во Военно-исторического музея артиллерии инженерных войск, и войск связи, 1998. – 669 с.; **21.** *Лалаев М.С.* Исторический очерк военно-учебных заведений, подведомственных Главному их Управлению: От основания в России военных школ до исхода первого двадцатипятилетия благополучного царствования государя императора Александра Николаевича, 1700–1880 / М.С. Лалаев. – СПб. : Тип. М.М. Стасюлевича, 1880. – X, 283, [21] с.; **22.** *Лушников А.М.* Армия, государство и общество: система военного образования в социально-политической истории России (1901–1917 гг.) / А.М. Лушников. – Ярославль : Яросл. Гос. Тех. Ун-т, 1996. – 151 с.; **23.** *Машкин Н.А.* Высшая военная школа Российской империи XIX – начала XX веков / Н.А. Машкин. – М. : Academia, 1997. – 348 с.; **24.** *Мельницкий Н.Н.* Сборник сведений о военно-учебных заведениях в России: Сухопутное ведомство : в 4 т. / Н.Н. Мельницкий. – СПб.: Тип. Главного штаба его императорского величества по военно-учебным заведениям, 1857. – Т. 1. Ч. 1. – 1857. – 147 с. ; Т. 1. Ч. 2. – 1857. – 130 с. ; Т. 2. Ч. 3. – 1857. – 225 с. ; Т. 2. Ч. 4. – 1857. – 271 с. ; Т. 3. Ч. 5. – 1858. – 330 с. ; Т. 4. Ч. 6. – 1860. – 463 с.; **25.** *Михеев С.П.* История русской армии : в 6 вып. / С.П. Михеев. – М.: Изд-во Михеева и Казачкова, 1910–1912. – Вып. 5. Эпоха реформ. – 1911. – 192 с.; **26.** Русская военная сила: История развития военного дела от начала Руси до нашего времени. С рисунками одежды и вооружения, картами, планами сражений и укралений : в 2 т. / под ред. А.Н. Петрова.– М. : Типо-литогр. Т-ва «И.Н. Кушнерев и Ко», 1892. – Т. 1. – 1892. – XVI, 420 с ; Т. 2. – 1892. – VIII, 569, [48] с.; **27.** Столетие военного министерства (1802–1902 гг.). : в 13 т. / Сост. П.В. Петров. – СПб. :

Тип. Военного министерства, 1902–1914. – Т. 10 : Главное Управление Военно-учебных заведений. Исторический очерк. – 1907. – 231 с.; **28.** *Barnard H.* Military schools and courses of instruction in the science and art of war, in France, Prussia, Austria, Sweden, Switzerland, Sardinia, England, and the United States. P. I. France and Prussia. – Philadelphia : J.B. Lippincott & Co., 1862. – 346 p.; **29.** *Bushnell T.* The tsarist officer corps, 1881–1914; Customs, Duties, Ineff, Ciency / T. Bushnell. // American Historical Review. – Vol. 86. – №. 4. – 1986. – P. 753–780.; **30.** *Curtiss J.S.* The Russian army under Nicolas I, 1825–1855 / J.S. Curtiss. – Durham : Duke university press, 1965. – 386 p.; **31.** *Van Dyke C.* Russian imperial military doctrine and education. 1831–1917 / C. Van Dyke. – New York : Greenwood press, 1990. – 193 p.

Поступила в редколлегию 23.02.2011

УДК 271.2 – 788 – 46 (477. 54) „18/19”

О.Б. ПОДГОРНА, пошукач ХНУ ім. В.Н. Каразіна, Харків

БЛАГОДІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ ПРАВОСЛАВНИХ МОНАСТИРІВ ХАРКІВСЬКОЇ ЄПАРХІЇ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ.

У статті висвітлюються пріоритетні напрямки благодійної діяльності монастирів Харківської єпархії в другій половині XIX – на початку XX ст. Особлива увага приділена створенню при монастирях закладів освіти та центрів медичної допомоги.

В статье освещаются приоритетные направления благотворительной деятельности монастырей Харьковской епархии во второй половине XIX – начале XX ст. Особое внимание уделено созданию при монастырях учебных заведений и центров медицинской помощи.

This article is devoted to charitable activities of monasteries of the Kharkov diocese of late 19th – early 20th. Particular attention is paid to the creation of educational institutions under the monasteries and health care.

Впродовж багатьох століть Православна Церква займала важливе місце в суспільному житті країни, здійснюючи своє соціальне служіння. Це виявлялося в релігійному та етичному вихованні народу, просвітницькій і місіонерській діяльності. Актуальність теми дослідження викликана такими процесами, що відбуваються сьогодні в сучасному українському суспільстві - соціальною диференціацією, безробіттям, відсутністю або значним зниженням державного фінансування окремих сфер суспільного життя. Саме тому, вивчення соціальної допомоги, як одного з найважливіших напрямку діяльності Православної Церкви, сьогодні є дуже актуальним в світлі відродження традицій добродійності.

Проблема церковної добродійності досить ґрунтовно висвітлена в історіографії кінця XIX-XX ст., як в церковній, так і в світській (напри-

клад, в роботах Д. Попова та архімандрита Афанасія (Топольського), ректора Харківського колегіума). Активно досліджується вона й сучасними дослідниками, зокрема, українськими – О.В. Кравченко, М.В.Татаріновим та іншими [1; 2; 3; 4].

Але за свою багатовікову історію Православна Церква накопила багатий досвід в організації благодійницької діяльності, що вимагає подальшого вивчення. Тому метою даної статті є вивчення та аналіз монастирської добродійності на території Харківської єпархії другої половини XIX – початку XX ст.

Поняття «благодійна діяльність» («добродійність») – складне й неоднозначне. Етимологічно воно еволюціонувало, змінювалося залежно від філософських переконань авторів. Спроби визначити це поняття робили філософи, енциклопедисти, юристи, історики, причому кожен з них прагнув виділити різні сторони явища. Зміст християнського розуміння благодійності пов'язується із заповіддю «любити ближнього свого, як самого себе». І намагання наших пращурів обдаровувати церкви та монастирі, надавати їм особливі привілеї неможна пояснити лише власними цілями – бажаннями як найкраще улаштувати свою душу. Ще у давніх історичних пам'ятках міститься думка про те, що церковне багатство „старости и немощи, и в недуге падших прекормление, странным прилежание, сирым и убогим промышление, вдовам пособие и девицам потребы, обидимых заступление, в напастях поможение – и в пожаре, и в потопе, и полоненным искупление, в гладе прекормление... церквам пустым и монастырям подъятие, живым прибежище и утешение... Того ради на потребу церковную имения свои люди давали” [5, С. 610]. Таким чином, благодійницькій діяльності люди надавали великого суспільного значення.

Найбільшого розмаху добродійність набула у пореформений період (60-ті – 70-ті рр. XIX ст.), протягом якого спостерігалася загальна перебудова соціально-економічного устрою в Російській імперії. Після скасування кріпацтва, яке призвело до зубожіння досить великого прошарку селянського населення, благодійність була покликана всебічно підтримати людей, що не зуміли пристосуватися до нових умов життя [6, С.133]. Активізація благодійництва в другій половині XIX ст., передусім, була пов'язана із земствами. Допомога невиліковно хворим, непрацездатним, жебракам, влаштування професійних шкіл, тимчасових приміщень для безпритульних, переселенців, робітників, контор для сприяння в пошуку роботи – стали невід'ємною частиною діяльності земських установ. Однак допомога бідним входила і до кола обов'язків церковнопарафіяльних товариств і монастирів. Найбільш

прогресивні представники чернецтва розуміли, що традиційна патріархальна форма єднання з віруючими, коли монастирі обмежувалися пригощаннями бідних богомольців за рахунок заможних жертводавців, вже мало підходили до умов, що змінилися. Багато викинутих з життя людей потребували постійного притулку і турботи. Поліпшення життя люмпенських елементів шляхом розширення монастирської добродійності, по суті, стало спробою пом'якшення соціального питання, зміцнення в людях релігійності, віри в добро та справедливість [6, С.134].

18 жовтня 1906 р. Архієпископ Харківський та Охтирський Арсеній (Брянцев) надав Харківській Духовній Консисторії розпорядження про створення у кожному єпархіальному монастирі лікарні з амбулаторією, богадільні, школи та притулку [1, С. 399].

Таблиця 1.
Благодійницькі заклади при монастирях Харківської єпархії на початку XX ст.

Назва монастиря	Богадільні для бідного духівництва	Богадільні для людей похилого віку і безпритульних мирян	Церковно-монастирські училища
Богодухівський Свято-Троїцький (жіночий)	Богадільня на 3 особи	Богадільня на 20 осіб	училище
Старобільський Скорботний (жіночий)	Богадільні не було	Будиночок для хворих селян	училище
Успенсько-Серафимівський (жіночий)	Не було	Не було	училище
Семиренківський (Охтирський) Казансько-Серафимівський (жіночий)	Не було	Не було	
Хорошівський Вознесенський (жіночий)	Богадільня на 5 осіб	Не було	училище

Продовження таблиці 1

Верхо-Харківський Стрілечий Миколаївський (жіночий)	Богадільня на 16 осіб	Не було	училище
Харківський Покровський (чоловічий)	Не було	Не було	
Святогорський Успенський (чоловічий)	Чоловіча богадільня	Не було	а)Голо-Долинське училище; б)Пришибська церква-школа; в)Банівське училище
Курязький Старо-Харківський Преображенський (чоловічий)	Не було	Не було	училище
Охтирський Свято-Троїцький (чоловічий)	Богадільня на 10 осіб	Богадільня на 8 осіб	училище
Ряснянський Свято-Дмитрівський (чоловічий)	Богадільня на 10 осіб	Богадільня на 20 осіб	а)Ряснянське училище; б)Дмитрівське училище
Казанський Височинівський (чоловічий)	Не було	Не було	училище
Спасів скит (чоловічий)	Не було	Не було	училище

Таким чином, згідно Таблиці 1, на початку ХХ ст. при більшості монастирів Харківської єпархії, переважно, були створені різні типи богадільень і церковно-монастирських училищ. [2, С.11-33].

Крім того, збереглися документальні свідчення щодо інших видів і форм благодійної діяльності харківських монастирів. Так, Ряснянський монастир надавав матеріальну допомогу бідним та немічним, забезпечував їх хлібом, борошном, будівельними матеріалами; Казан-

сько-Височинівський монастир годував та одягав бідних та безпритульних [2, С.16-17, 20-21].

Велика кількість богомольців, переважно з селян, знаходила тимчасовий притулок у Спасовому скиті. За перше півріччя 1914 р., особливо у травні та червні, скит надав приміщення та їжу близько 5000 особам [9, оп.100, од. зб. 578, арк. 10]. У Святогірському монастирі у першому півріччі 1914 р. перебувало 4000 осіб [9, оп.100, од. зб. 578, арк. 5].

Досить часто Харківські монастирі поєднували добродійну діяльність з освітньою. Звичай навчати грамоті дітей з найближчих селищ існував в багатьох монастирях. Більшість обителів єпархії мали при собі училища. Найбільші монастирі утримували декілька навчальних закладів: Святогорський – 3, Ряснянський – 2. Перший рік навчання вважався підготовчим, на другому - проходили курс першого класу єпархіального училища. Після цього найбільш здатних учнів (учениць) монастир посилав за свій рахунок в єпархіальне училище. Вихованки Хорошівського жіночого монастиря навчалися рукоділлю: шиттю білизни, вишиванню, кроєнню, приготуванню церковного приладдя [2, С. 257].

Особлива увагу монастирі приділяли опікуванню дітей-сиріт. При Богодухівському Свято-Троїцькому (жіночому) монастирі сиріт виховували черниці-родички; з 1872 р. Старобільська жіноча община та Верхо-Харківський Миколаївський монастир утримували по 2 пансіонерки при єпархіальному училищі, а Святогорська Успенська (чоловіча) пустинь – 5 сиріт-дочок духовних осіб [8, С. 341]. Причому, Святогорська пустинь приймала сиріт на повне утримання з навчанням у слюсарно-токарській, столярній, чоботарській, шевській і швацькій майстернях [2, С.14, 25, 27].

Добродійна діяльність монастирів поєднувала надання медичної допомоги населенню.

Таблиця 2.

Лікувальні заклади і освітній рівень медичного персоналу при монастирях Харківської єпархії на початку ХХ ст. [2, С.11-33]

Назва монастиря	Монастирські лікарні	Медичний персонал, освіта
Богодухівський Свято-Троїцький (жіночий)	лікарня на 4 ліжка	Фельдшера немає, запрошували лікаря з Богодухова
Старобільський Скорботний (жіночий)	Лікарня на 5 ліжок з амбулаторією, аптека	Запрошували фельдшера (жалування –100 крб. на рік)

Продовження таблиці 2

Успенсько-Серафимівський (жіночий)	Лікарня на 10 ліжок, аптека	2 фельдшериці, що отримали освіту при земській лікарні в сл. Сватова Лучка; запрошували лікаря (200 крб. на рік)
Семиренківський (Охтирський) Казансько-Серафимівський (жіночий)	Не було	
Хорошівський Вознесенський (жіночий)	Лікарня з амбулаторією, аптека	Фельдшера запрошували (120 крб. на рік)
Верхо-Харківський Стрілецький Миколаївський (жіночий)	Лікарня на 12 ліжок з амбулаторією, аптека	Фельдшериці з сестер монастиря, що отримали освіту при земській лікарні; лікаря запрошували (100 крб. на рік)
Харківський Покровський (чоловічий)	Не було	
Святогорський Успенський (чоловічий)	1 лікарня на 60 ліжок: 44 лікарні для ченців та 16 лікарень для мирян; аптека, амбулаторія	Фельдшер-ієромонах, що закінчив військову школу та три помічника; запрошували ізюмського повітового лікаря (300 крб. на рік)
Курязький Старо-Харківський Преображенський (чоловічий)	Не було	
Охтирський Свято-Троїцький (чоловічий)	Лікарня на 15 ліжок з амбулаторією аптека	Фельдшер з ченців та запрошували з м. Охтирки лікаря за 3-5 крб. за візит
Ряснянський Свято-Дмитрівський (чоловічий)	Лікарня на 10 ліжок; аптека	Фельдшер, що запрошувався з Ряснянської земської лікарні (150 крб. на рік), лікар

Продовження таблиці 2

Казанський Височинівський (чоловічий)	Лікарня на 8 ліжок з амбулаторією; аптека	2 фельдшера: 1)старший отримав знання під керівництвом досвідченого фельдшера і лікаря; 2)помічник отримав освіту на військовій службі; Запрошували лікаря (за кожен візит отримував від монастиря не менш 3 крб.)
Спасів скит (чоловічий)	Лікарня з амбулаторією	Фельдшер-послушник, отримав освіту на військовій службі; Лікаря запрошували (за кожен візит отримував від монастиря 5 крб.)

Таким чином, лікарні існували у 10 харківських обителях, при більшості були також амбулаторії та аптеки (при Ряснянському монастирі амбулаторії не було через розташовану неподалік (1/2 версти) земську лікарню). Монастирські лікувальні заклади знаходились в завідуванні лікарів, що перебували або на земській службі, або ж займалися приватною практикою. У тих лікарнях, куди лікарі запрошувалися лише в екстраординарних випадках, первинну допомогу надавали фельдшери(ці) - ченці, що отримали освіту при земській лікарні та на військовій службі, де перебували у якості військових санітарів.

Головною метою монастирських лікувальних закладів вважалися організація прийому амбулаторних хворих з навколишніх жителів і богомольців, а також надання медичної допомоги ченцям. У монастирях, при яких функціонували навчальні заклади, лікарні приймали і хворих вихованців.

Єдиним контролюючим органом за діяльністю монастирських лікарень було місцеве монастирське начальство [11, С.101]. Головним джерелом фінансування монастирських лікарень були суми, що виділялися безпосередньо обителями та пожертвуваннями приватних осіб.

За часів політичних потрясінь, кризових економічних явищ, гуманітарних катастроф (війн, голоду, епідемій тощо) монастирі проявляли „не корпоративний егоїзм відгородженого від світу ордену”, а християнське милосердя, рятуючи потерпілих конкретною допомогою матеріального та морального характеру [12, С.13]. Так, у лютому 1868 р. Охтирський Свято-Троїцький монастир пожертвував на користь постраждалих від неврожаю – 66 крб. 70 коп. [13, С.19]. Від

Верхо-Харківського монастиря на поранених під час русько-турецької війни поступило у 1877 р. – 5 крб. 10 коп. [9, арк. 1]; у 1878 р. 5 крб. 80 коп. [9, арк. 1]. Також у 1878 р. від братії Покровського монастиря було пожертвовано на поранених 35 крб. [14].

Під час військових дій монастирські лікарні перетворювалися на військові шпиталі, при епідеміях – у карантинні лікарні. У 1914 р. були відкриті шпиталі для поранених і хворих воїнів при Охтирському Свято-Троїцькому, Богодухівському, Фомівському, Ряснянському, Верхо-Харківському монастирях, при Спасовому скиті. У Височинівському Казанському жіночому монастирі внаслідок відсутності приміщень і засобів для утримання хворих і поранених, сестри шили білизну, доглядали за пораненими в м. Охтирці і слободі Краснопольє. Черниці жіночих монастирів, окрім Богодухівського, купували полотно і фланель для виготовлення білизни і халатів [9, оп.100, од.зб.114, арк. 6, 38].

Крім того, під час війн, зокрема, Першої світової, монастирі надавали допомогу біженцям з окупованих територій. Так, наприклад, тільки у 1915 р., за свідченням Архієпископа Харківського та Охтирського Антонія (Храповицького), монастирі Харківської єпархії прийняли понад 1000 біженців [15, С. 66].

Таким чином, монастирська благодійність виявлялася у різних сферах життя широких верств населення. Монастирі Харківської єпархії у другій половині XIX – початку XX ст., переважно, за власний рахунок утримували навчальні та лікувальні заклади, піклувалися про сиріт, надавали допомогу населенню під час війн та економічних катаклізмів. Найбільш активну благодійницьку діяльність проводили – Святогорський Успенський, Ряснянський Свято-Дмитрівський, Охтирський Свято-Троїцький чоловічі монастирі; жіночі монастирі – Хорошівський Вознесенський, Богодухівський Свято-Троїцький, Старобільський Скорботний, Успенсько-Серафимівський, Верхо-Харківський Стрілечий. Їх віддана діяльність, спрямована на підтримання соціально незахищених верств населення, безумовно, мала величезне значення та позитивні результати в справі подолання соціальних проблем в російському суспільстві к. XIX - початку XX ст.

Список літератури: 1. *Понов Д.* Церковная благотворительность в среде духовенства Харьковской епархии за последнее десятилетие // Вера и разум. – 31 октября (№20). – 1907. – С.253-260; 15 ноября (№21). – 1907. - С.395-402; 2. *Афанасий, архимандрит.* О пользе монастырей вообще и в частности о епархиально-филантропических учреждениях при монастырях Харьковской епархии. Х., 1913. – 33 с.; 3. *Кравченко О.В.* Благодійна діяльність православних монастирів Харківської єпархії (II пол. XIX – поч. XX століття) // Збірник наукових праць. Серія «Історія та географія». – Харків, 2002. – Вип. 9. – С.124-130; 4. *Татарінов М.В.* Участь та роль монастирів Харківської губернії у розвитку освіти (XIX – поч. XX ст.) // Збірник наукових праць. Серія «Історія та географія». – Харків, 2000. – Вип. 4. – С.154-170; 5. К вопросу о церковном имуществе и отношении государства

к церковным недвижимым именам в России. (Доклад Присяжного Поверенного Н.Д. Кузнецова IV отделу Предсоборного Присутствия) // Богословский вестник. – 1905. – май (№5). – С.592-648; 6. *Зырянов П.Н.* Русские монастыри и монашество в XIX и начале XX века. – М.: Вербум – М, 2002. – 319 с.; 7. По поводу открытия при Хорошевском женском монастыре училища // Харьковские епархиальные ведомости. – 1871. – 15 марта (№6). – С.253-258; 8. Распоряжения по Харьковской епархии // Харьковские епархиальные ведомости. – 1872. – 1 ноября (№21). – С.341; 9. Державний архів Харківської області (Держархів Харківської області). Фонд 40; 10. *Голобуцький П., Михайлов О.* Зодягнути ся в милосердя ... Історія і філософія християнського благодійництва // Людина і світ. – 2003. - №12. – С. 30-35; 11. Всеподданейший отчет обер-прокурора Святейшего Синода по ведомству православного вероисповедания за 1903-1904 гг. – СПб.: Синодальная типография, 1909. – 352 с.; 12. *Климов В.* Православні монастирі // Людина і світ. – 1994. – №1. – С. 11-17; 13. Пожертвования от Ахтырского Свято-Троицкого монастыря // Харьковские епархиальные ведомости. – 1868. – 1 мая (№9). – С.19; 14. Харьковские епархиальные ведомости. – 1878. – 15 марта (№ 6). – с. 202; 15. Братский призыв духовенству Харьковской епархии // Вера и разум. -1915. - №17. – С. 66;

Поступила в редколлегию 24.02.2011

УДК 94(477.54) „1880/1917”

В.П.ПОТОЦЬКИЙ, канд. іст. наук, доцент ХНУ
ім. В. Н. Каразіна, Харків

ТОЛСТОВЦІ В ХАРКІВСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ (80-ті РОКИ XIX ст. - 1917 р.)

У статті розглядається проблема розвитку релігійних сект Харківської губернії наприкінці XIX століття. У ній аналізується поява релігійної секти толстовців, динаміка та головні фактори її розвитку, стосунки сектантів із державними установами, РПЦ і православним населенням Харківської губернії.

В статье рассмотрена проблема развития религиозных сект Харьковской губернии в конце XIX века. Она анализирует появление религиозной секты толстовцев, динамику и главные факторы развития, отношения сектантов с государственными организациями, РПЦ и православным населением Харьковской губернии.

The article deals with the problem of religious sects development in Kharkiv Province in the late XIX century. It analyses the appearance of religious sect of Tolstoy's followers, the dynamics and the main factors of its development, the character of sectarians relations with the state bodies, Russian Orthodox Church and its community in Kharkiv Province.

Поява в Росії нового філософсько-релігійного вчення, запропонованого великим письменником – графом Л.М. Толстим, викликала величезний резонанс. Оригінальні ідеї великого мислителя захопили численних шанувальників його таланту, багато з яких сприйняли думки свого кумира як керівництво до дії й почали натхненно втілювати їх в життя, створюючи організацію. Не дивно, що так званих «толстовців» пануюча в державі Російська православна церква (РПЦ) невдовзі оголосила сектантами.

Деяка інформація про харківських толстовців, духоборів та суботників є у працях Т.І. Букевича [1] та В. Терлецького [2]. Обидва автори підкреслюють революційні та анархістські настрої місцевих толстовців. Однак історія релігійного сектантства Харківської губернії в роботах православних авторів була висвітлена дуже епізодично та неповно.

Відомий російський публіцист С.П. Мельгунов відвідував сектантів Харківської губернії – толстовців селища Павлівки Сумського повіту та баптистів Ізюмського повіту. Про своє враження від візиту він написав у двох публіцистичних статтях [3, с. 101-129, 130-132]. Симпатії С.П. Мельгунова повністю на боці сектантів, він захоплюється ними та виправдовує. В його роботах злочинцями виступають не місцеві сектанти, як прийнято було в місіонерській літературі, а навпаки – представники державної влади та РПЦ.

Релігійна опозиція у Харківській губернії останнім часом також стала предметом уваги як істориків, так і літературознавців і філософів. Так, наприклад, толстовцям Харківщини присвячені дослідження І.О. Шудрика, який розглядає трагічні події 1901 р. у селищі Павлівки Сумського повіту та неоднозначну постать князя Д.О. Хілкова [4; 5]. У роботі М.Л. Гомона [6] також міститься багато важливої інформації про слобожанських толстовців та протисектантську діяльність православного духовенства губернії.

Толстовство на Слобідській Україні з'явилося завдяки дворянам та інтелігентам-різочинцям. Найяскравішою постаттю цього руху був князь Дмитро Олександрович Хілков. Поміщик Сумського повіту, гвардійський полковник, у 30 років, після участі у війні 1877-1878 рр. з турками, він серйозно замислився над питаннями віри. На Кавказі він познайомився з духоборами, які справили на нього велике враження [6, с. 849]. Зацікавившись нетрадиційними релігійними вченнями, він ознайомився з деякими філософськими роботами графа Л.М. Толстого. Покинув службу, їздив до письменника в Ясну Поляну [2, с. 145]. Нарешті разом із родичем М.Ф. Джунковським вони повернулися приблизно у 1885-1886 рр. до родовому маєтку в селищі Павлівки Сумського повіту. І з того часу ці дворяни, одягнені по-селянському, почали жити й працювати серед мешканців села [2, с. 147]. Разом із Д.О. Хілковим жила його громадянська дружина, з якою він не вінчався в церкві, Цецилія Вінер та її сестра [7, с. 597]. Цікаво, що у родині Л.М. Толстого спочатку були здивовані подібним вчинком молодих дворян [8, с. 178, 443].

Чимось походив на Д.О. Хілкова інший поміщик з Вовчанського повіту Олександр Михайлович Бодяньський. Він наприкінці 1880-х ро-

ків повернувся в рідні місця з Павлограду Катеринославської губернії. Про нього писали, що він "дотримувався досить ліберальних поглядів, справжній син 60-х років", який скрізь казав, що він нехрещений; крім того, про нього ходили чутки, нібито його дружина походила із селян [7, с. 612]. Він був обраний в члени земської управи, але внаслідок "...внутрішнього душевного перелому... через місяць відмовився від усіх посад" [Цит. за: 6, с. 93]. Після знайомства з М.В. Альохіним та перебування у заснованій ним толстовській громаді "Байрачній", розташованій у 18 км від Харкова, О.М. Бодяньський "...став завзятим пропагандистом вчення Л.М. Толстого" [6, с. 94].

Крім М.В. Альохіна в "Байрачній" жили та працювали ще декілька інтелігентів. Одним з відомих членів цієї комуні був Г.Р. Лінденберг. Скульптор, гравер, він учився в Петербурзькій академії мистецтв, але покинув її та вступив до громади "Байрачної" [6, с. 113]. Серед відомих толстовців Слобідської України того періоду можемо ще назвати братів Альохіних, М.С. Дудченка, М.Ф. Сименсон, Є.М. Дрожжина, С.П. Прокопенка, Я.І. Кисилевича, Ю.С. Веріго та інших.

Наприкінці 1880-х років О.М. Бодяньський запросив усіх її мешканців переїхати до себе на хутір Гремячий, розташований біля села Велика Бабка Вовчанського повіту. До новоствореної комуні почали вступати й селяни [7, с. 611-612].

Найбільшим і найвідомішим сектантським поселенням Харківщини кінця XIX – початку XX ст. став штучно створений біля селища Павлівки Сумського повіту хутір Княжий. Історія його заснування є досить цікавою: князь Д.О. Хілков переконав спочатку своїх дворових робітників покинути РПЦ [7, с. 601]. Однак через складність вчення та незадовільне його пояснення (князь робив це дуже плутано [9, с. 4]) виникла потреба в інших засобах поширення секти – матеріально привабливих. Князь під виглядом дешевого продажу землі (по 36 крб за десятину) майже подарував своїм послідовникам близько 400 десятин. При тому, що, у зв'язку з розвитком у тій місцевості цукрово-бурякових плантацій, земля там коштувала від 400 до 600 крб за десятину [7, с. 600]. На цих землях, таким чином, була створена колонія-комуна толстовців, яку прозвали Князівкою, або Дмитрівкою. Спочатку вона розміщувалася у версті від Павлівки, а згодом досягла села, утворивши його північну частину [2, с. 146]. Крім того, князь урочисто пообіцяв віддати комуні маєток своєї матері, коли той перейде до нього [7, с. 600]. Як відзначали священники, в громаду дуже охоче йшли молоді люди, "...бо їм була по серцю свобода" [10, арк. 111]. Скільки ж стало толстовців у Харківській губернії завдяки діяльності перших

пропагандистів? Точно сказати важко: є різні дані – від 200-350 [11, с. 403; 2, с. 153] і аж до 2000 осіб [41, с. 189]. Остання цифра вражає, бо, в такому разі, їхня кількість майже дорівнюється числу прихильників усіх старообрядницьких сект губернії. У церкву селища Павлівки у 1889 р. навіть під час свята ходили не більше 5 чоловік [10, арк. 111], решта утримувалася. Сам Л.М. Толстой визнавав, що в Росії знайдеться небагато його справжніх прихильників [13, с. 246], але ж, у той же час, він вважав, що у Харківській губернії, як і в Тульській, його вчення є широко відомим [14, с. 239-240]. У всякому разі, Д.О. Хілков, О.М. Бодяньський, М.А. Альохін та інші підняли справжню хвилю толстовського руху на Слобідській Україні.

У цей час відбувалося невинне зростання числа штундистських, баптистських та толстовських громад у регіоні. Одним з найбільших у країні осередків толстовства Харківщина стала ще наприкінці 1880-х років. Однак впродовж 1891-1892 рр. влада не без допомоги РПЦ нанесла по релігійному дисидентству Харківщини відчутного удару. Д.О. Хілков, М.О. Бодяньський були вислані за межі губернії. Усі ці заходи були проведені адміністративним шляхом, тобто без належної судової постанови.

Д.О. Хілкова звинуватили, крім перетягування православних до сектантства, у блюзнірстві проти РПЦ та у пропаганді соціалістичних ідей [7, с. 599]. Із догматичною стороною питання Д.О. Хілков визначився просто: Євангеліє він визнавав не повністю, а частково. Сторінки, які, на думку князя, були вписані церковниками пізніше, безжалісно викидалися. Православні місіонери свідчили, що сектанти ходили з Євангелієм, в якому цілі сторінки були закреслені [7, с. 603]. Єдиним життєвим принципом, якому навчав князь Хілков селян, був принцип "неопору злу насильством". Людина у його розумінні повинна була керуватися п'ятьма заповідями: "не клястися, не воювати, не судитися, не опиратися злу, любити ближнього" [7, с. 598]. Як бачимо, суто мирні принципи. Але православні священники казали, що в практичному значенні ці постулати для толстовців означали відмову від клятви, присяги, військової служби, судочинства та заперечення влади як насильства [7, с. 598]. До речі, сам граф Л.М. Толстой не визнавав павлівців справжніми, переконаними послідовниками, він писав у 1901 р.: "Мені добре відомо, що людей, які поділяють мої погляди, навряд чи є сотня і поширення моїх писань про релігію, завдяки цензурі, так нікчемно мало" [13, с. 246]. Здається, що князь Д.О. Хілков, дійсно, створив певне напіванархічне об'єднання, ідеологія якого скоріше будувалася на заперечуванні, ніж на ствердженні. Пізніше павлівські толстовці відмовлялися сплачувати податки, складати присягу і служити в армії.

Князя заслани на Кавказ¹, а згодом він вирушив за кордон [15, с. 146; 16, с. 198], де брав активну участь разом із М.О. Бодяньським та іншими толстовцями у забезпеченні переїзду російських духоборців до Канади та США [2, с. 100-6; 17, с. 542].

Княгиня Ю. Хілкова забрала його дітей у Цецілії Вінер, а представники церкви вітали цей крок [7, с. 601; 18, с. 402]. Цей випадок неприємно вразив Л.М. Толстого [15, с. 421; 19, с. 425; 20, с. 445], він навіть просив відомого адвоката А.Ф. Коні втрутитись у цю справу [21, с. 214].

О.М. Бодяньського звинувачували у таких самих "злочинах", як і Д.О. Хілкова. Священик Покровської церкви слободи Велика Бабка Вовчанського повіту у 1891 р. звинувачував О.М. Бодяньського у поширенні серед селян заборонених творів Л.М. Толстого ("Исповедь" та "В чем моя вера?"), а також брошур видавництва "Посредник", що мали "антицерковну та антидержавну спрямованість" ("Как живут китайцы", "Иван-дурак", "Французский ученый Паскаль"). Крім того, дворянин давав читати людям твори Л.М. Толстого "Два старика", "Чем люди живы", "Свечка", "Бог правду видит, да не скоро скажет" [22, арк. 2-3]. У 1891 р. М.О. Бодяньський відмовився від володіння землею та переїхав до Харкова [6, с. 94]. У голодний 1892 р. М.О. Бодяньський та М.В. Альохін відкрили у слободі Велика Бабка безкоштовну їдальню для всіх, хто страждав. Духовенство розцінило цей вчинок як засіб сектантської пропаганди [7, с. 612]. У серпні 1892 р. із Міністерства внутрішніх справ до Харкова прийшло розпорядження вислати О.М. Бодяньського у Закавказький край строком на 5 років [22, арк. 23]. М.В. Альохін також потрапив під слідство [6, с. 97]. Вони з О.М. Бодяньським разом перебували у в'язниці міста Вовчанська [23, с. 375]. Знаходячись у місті Кутаїсі, О.М. Бодяньський впродовж 1890-х років писав роботи з релігійних питань, а також активно листувався із своїми послідовниками з Вовчанського повіту. Відомі його листи-твори "Исповедание веры", "О правильном понимании писаний евангельских", "Крестьянам слободы Печенег", "Братьям в Новобурлуке, которые намеревались причинить мне зло" [7, с. 613].

Сільського вчителя Є.М. Дрожжина, який був толстовцем, у 1892 р. за відмову від військового обов'язку² засудили до 2-річного

¹ Л.М. Толстой захоплювався поведінкою Д.О. Хілкова: "Я дуже радий, що ви нічого не підписали, нічого не обіцяли, а сказали, що вони можуть робити все, що може робити сильніший... але слухати їх... ви не збираєтеся... Мені не пощастило до сих пір, але я б хотів поводити себе саме так" [15, с. 146].

² Так само вчинив толстовець-селянин із с. Речки Сумського повіту П. Ольховик у 1895 р. Він став дуже популярною особою серед сектантів свого села [7, с. 611].

перебування у дисциплінарному батальйоні. До того він рік провів у Харківській в'язниці [15, с. 147]. Л.М. Толстой писав, що у дисциплінарному батальйоні ніхто не витримує більше двох років з причини поширення там чахотки [535, с. 379]. Є.М. Дрожжин помер там через два роки саме від цієї хвороби. Після від'їзду князя Д.О. Хілкова невдовзі були вислані до Вологди його найближчі помічники з числа селян. Це було зроблено адміністративним чином, без суду, "скоріш за протиурядову пропаганду, ніж за відступ від віри" [18, с. 606-607].

У 1891 р. вчитель-толстовець М.С. Дудченко разом із громадянською дружиною М.Ф. Симонсон за небажання оформити шлюб релігійним обрядом були вислані до Полтавської губернії [24, с. 19; 534, с. 350].

У селищі Павлівки Сумського повіту місцевим толстовцям вчиняли обшуки [7, с. 602-603], за будь-яку дрібну провину (за компанію, більшу ніж в 3 особи, за виїзд із села, тощо) з них стягували величезний штраф до 50 крб. або карали ув'язненням до трьох місяців [25, с. 192, 193, 201].

Звичайно, подібне ставлення влади, що мала карати еретиків (після 1894 р. – злочинців), дуже підбадьорювало дисидентів. Крім того, вони отримували привід відчувати себе мучениками. Так, І.О. Бунін, який у ті ж самі роки, будучи толстовцем, потрапив на декілька днів до в'язниці в Полтаві, радів з цього приводу: "...нарешті й мені довелося постраждати!" [26, с. 46]. О.М. Бодяньський, у свою чергу, пропонував Д.О. Хілкову написати клопотання про помилування до Олександра III (1881-1894), але князь шляхетно відмовився від цієї можливості [15, с. 150].

У в'язниці сектанти не припиняли своїх проповідей. О.М. Бодяньський разом із М.В. Альохіним під час перебування у Вовчанській в'язниці перевиховали злочинця А., який перед ними каявся [23, с. 375]. Л.М. Толстой відзначив цей випадок. Сектанти на той час ніколи не поверталися із в'язниці православними, частіше траплялося навпаки.

Репресії не могли зупинити навали сектантів-раціоналістів на Харківщину, особливо якщо ці репресії мали половинчатий характер. Влада та церква хотіли обезглавити рух, арештовуючи найбільш одіозних персон, але на їх місце одразу приходили нові, більш радикальні та енергійні. Так, замість Д.О. Хілкова громаду очолили, поряд із М.Ф. Джунковським, селяни Муха та Бармот [7, с. 608]. На місце О.М. Бодяньського прийшов селянин М. Мухін [7, с. 612]. Усі ці селяни, на відміну від попередників, не відрізнялися особливою харизмою, але були завзятими фанатиками, відданими справі.

Верхівка харківського духовенства у 1890-ті роки багато уваги приділяла нападам на графа Л.М.Толстого. 2 березня 1891 р. у Харківському кафедральному соборі протоієрей Т.І. Буткевич проголосив "Слово у день сходження на Престол Благочестивішого Государя Імператора Олександра Олександровича". Проповідь ця мала назву "Про лжевчення графа Л.М.Толстого". Священик не приховував бажання "відсікти" письменника від церкви [6, с. 127]. Князь Д.О. Хілков звернувся до Т.І. Буткевича з відкритим листом, де дорікав, що бажання когось "відсекти" не є християнським [6, с. 128]. Протоієрей друкував у часопису "Вера и разум" статті, в яких порівнював вчення Л.М. Толстого з революційним демократизмом 1860-х років. Преосвященний Харківський та Охтирський Амвросій проголошував у цей час промови, що були спрямовані проти вчення Л.М. Толстого та проти нього особисто [6, с. 129]. Взагалі, Амвросій дуже багато зробив для підготовки відомої постанови Синоду про відлучення письменника від церкви. Стосовно місцевих сектантів Архієпископ Харківський та Охтирський казав: "Лихо мені з Павлівками. Просив ректора знайти семінариста, сам пропоную кожному... Не хочуть! Лякаються толстовщини!" [27, с. 27]. А взагалі діяльність православної місії впродовж 1890-х років не можна назвати ефективною: вона не була самостійною, а скоріше спрямовувала свою діяльність на виявлення сектантів з метою донесення про них поліції. Досить природно, що подібна політика спричинила зневажливе ставлення дисидентів до духовенства.

16 вересня 1901 р. в селищі Павлівки Сумського повіту Харківської губернії трапилася надзвичайна для тогочасної Росії подія: місцеві сектанти напали на церкву-школу, погромили її, а потім здійснили справжню атаку на головний храм парафії – Архангело-Михайлівську церкву. Виступ почався в неділю, 16 вересня, о 8 годині ранку. Із спеціальної доповіді священика І. Гончаревського та харківського єпархіального місіонера Д. Боголюбова ми дізнаємося, що "...сектанти від своїх будинків (частина села належала їм) рушили по селу з кийками та гуками: "правда", "за правду", "правда воскресла", "Христос воскрес!" [28, арк. 18]. Назустріч їм від церкви-школи попрямував урядник та декілька сотських, їх побили, а урядник на коні ледве врятувався [28, арк. 18]. Він повідомив пристава, який був біля парафіяльного храму, і той разом з 5 поліцейськими спробував зупинити натовп, гукаючи: "Зупиніться, що ви робите?" Однак сектанти накинулися на них "...з криком "На ура!", хапали, кидали, топтали, знов підіймали та кидали, обірвали погони, зламали шаблі" [28, арк. 19]. Про це ж саме свідчить у своєму звіті благочинний протоієрей А. Чугуєв [28, арк. 5]. Самі сектанти-учасники бійки П. Харохонтов та Т. Нікітенко казали інше. Вони

стверджували, що зранку усі вийшли на святкову прогулянку, оскільки "...не знали, що на нас готується" [25, с. 196], раптом поліцейський урядник на коні в'їхав у натовп та почав нагайкою бити та конем топтати", хтось схопив "...коня за хвіст, кінь перелякався та вискочив" [25, с. 197]. А біля церкви-школи на сектантів нібито напали православні та поліцейські з шаблями. Сектантів били шаблями, кийками, дошками від парканів, а ті тільки благали припинити. Для порятунку сектанти кинулися у церкву-школу, що була поруч, на ходу відбираючи у поліцейських шаблі, які ламали і викидали геть. Потрапивши всередину церкви, вони "...побили все, що спадало на очі" [25, с. 197]. Сектанти зазначили, що ту церкву варто було погромити, бо збудована вона була на гроші місцевих поміщиків-грішників Іваницьких і ототожнювала собою, на їхню думку, все лицемірство Руської православної церкви [25, с. 197]. Як бачимо, версія звинувачених дещо відрізняється від версій священників, але в головному вони сходяться: церкву було осквернено.

Протоієрей А. Чугуєв писав: "Згідно з чутками, коли сектанти увірвалися в церкву, Г. Павленко (ватажок повсталих – *В.П.*) забрався з ногами на Святий Престол та запитав натовп: "Хто я?" Натовп йому відповів: "Правда!" "На чому я стою?" – "На кривді!.." Тоді Павленко гукнув: "То ж бийте, ламайте кривду!" – та в момент все було рознесено" [28, арк. 6]. Там же А. Чугуєв додає перелік пошкоджень церкви, що налічує близько 40 пунктів [28, арк. 6]. Сектанти П. Харахонтов і Т. Нікітенко нічого не пишуть про те, як вони поводити себе у церкві.

Після погрому церкви-школи натовп рушив у напрямі головного храму, біля якого зав'язалася жорстока бійка між православними, що прийшли послухати ранкову проповідь, та сектантами. Про близькість загрози для церкви свідчать "сліди крові на паперті" [28, арк. 6] та сліди від цеглин на церковних воротах [28, арк. 16]. Православних було набагато більше, і вони побили сектантів [28, арк. 19]. Як писали потім учасники бунту, п'яні православні (бо священники купили їм 2 відра горілки) цілу ніч шукали сектантів, що розбіглися по полях, били та знущалися з них [25, с. 199]. Досить супе-речлива заява, на нашу думку, бо постає питання, чому православні шукали сектантів по полях, а не пішли і не завдали шкоди їх колонії, як слід було б очікувати від п'яних та злих месників.

Наслідки цього надзвичайного спалаху насильства були вражаючими: один сектант загинув [28, арк. 19], дуже багато сектантів отримали важкі тілесні пошкодження [25, с. 198-200], 64 з них було заарештовано [29, с. 103; 28, арк. 19]. Згодом судили 68 чоловік [439, с. 598] (48 чоловіків та 20 жінок), причому двоє (М. Годосієнко та

Г. Павленко) були засуджені на 15 років каторжних робіт, 37 – на 12 років, 5 – на 8 років, 1 – на 4 роки, 3 – на 8 місяців в'язниці, 1 (неповнолітній) – на 3 місяці [439, с. 598]. (Інші були виправдані) [439, с. 598; 466, арк. 99-105; 35, арк. 121-122; 223, с. 2; 247, с. 2-3]. Місцевий священник К. Антонович вже не повернувся до служби у Павлівках через гострий нервовий розлад. А тим священникам, що залишилися, як компенсацію додали до жалування ще по 200 крб, дякону – 100 крб, двом псаломщикам – по 75 крб [28, арк. 34]. Церкву-школу відремонтували й освятили 1 грудня 1902 р. [28, арк. 47; 30, с. 662].

Усі ці події викликали в суспільстві неоднозначну реакцію. Церковні та місіонерські дослідники [31; 32; 33; 2] бачили у виступі павлівських сектантів виключно спалах релігійного фанатизму. Л.М. Толстой, В.Г. Короленко, В.Д. Бонч-Бруєвич та ліберальні публіцистично активно їх захищали [34, с. 33] та пояснювали виступ соціальним та релігійним гнобленням сектантів з боку влади та РПЦ. Єдиної точки зору не було: можливо, зіграла свою роль політична заангажованість дослідників. У наш час ми маємо можливість спробувати об'єктивно поглянути на події та, враховуючи точки зору, що існують, встановити причини і, головне, характер виступу павлівських сектантів.

За 10 років до відомого заворушення в Павлівках склалася ситуація, коли велика сектантська колонія опинилася не тільки без духовного ватажка, але й без активних і обізнаних його послідовників. М.Ф. Джунковський з дружиною, напевно, не мали хілковського авторитету серед селян. За таких обставин, на нашу думку, толстовська громада опинилася перед неминучою перспективою подальшого розшарування. Саме в цих процесах ми бачимо головну причину того факту, що колишні непротивленці взяли в руки кийки.

Ідеологічна єдність толстовців під час відсутності князя Хілкова була вкрай порушена. Сектанти, що і за князя не мали чітких догматичних переконань, після його від'їзду опинилися в ідеологічному вакуумі. Звичайно, Хілков підтримував листування з деякими сектантами, але це, на нашу думку, не могло переломити ситуацію. Той факт, що на заклик Хілкова з Канади переселятися за кордон відгукнулася тільки частина сектантів [2, с. 159], свідчить про те, що розшарування в їхньому середовищі вже сталося і князь залишався авторитетом не для всіх. За 10 років (з 1891 до 1901 рр.) встигли вирости й ті з сектантів, що або взагалі не пам'ятали князя, або вже встигли його забути. Ці люди з дитинства виховувалися неправославними, тому, як нам здається, їхні душі були відкриті для будь-якого релігійного вчення. І якщо таке вчення не сформувалося всередині громади, його мав хтось занести іззовні. Для доказу даної гіпотези пригадаємо деякі події, що відбулися перед відомим ви-

ступом. Як зазначають джерела, ще 2 вересня 1901 р. серед павлівських сектантів з'являється селянин села Яхни Київської губернії Моїсей Тодосієнко – відома особистість серед так званих мальованців [35, арк. 30]. Цікаво, що Тодосієнко міг переконливо симулювати психічну хворобу. Також мальованець вже мав досвід нападу на церкву, який він здійснив разом із 40 сектантами в 1900 р. у рідному селі [31, с. 873]. Людина, надзвичайно містично налаштована, він вважався "пророком", чув голоси, можливо, вмів "водити круг" [29, с. 109], тобто володів певними психофізичними практиками, що могли на деякий час вводити екзальтованих віруючих у стан екстазу. Тодосієнка дуже добре приймали павлівці, на його честь організували зібрання, де усі його уважно слухали [25, с. 195]. Але його одразу ж заарештували і відвели у Білопілья. За ним попрямували близько 40 сектантів. Тодосієнка через день відпустили, і він повернувся до Павлівки переможцем, ходив по вулицях та проповідував. Незабаром Тодосієнко поїхав із села, а через два дні сектанти погромили церкву.

Показово, що перед від'їздом Тодосієнко зробив своїм спадкоємцем сектанта Г. Павленка, передавши йому свою силу та владу "через переливання води із рота в рот" [28, арк. 5]. Цей спосіб нагадує обряд "передання духу" у хлестів. Крім того, Тодосієнко називав себе пророком Моїсеєм, казав, що за ним прийде пророк Ілля, а після – сам Христос [28, арк. 21]. Коли його заарештували, обіцяв воскреснути на третій день [2, с. 174]. Закликаючи сектантів до непокори, він активно використовував ім'я царя. "Бачите, люди, – казав він, – я посланий царем Миколою до вас готувати вас до нових законів; нас послано багато; Хілков ваш посланий до іноземних народів, а я до вас" [29, с. 108]. Тодосієнко казав, що цар постійно з ним радиться і вони навіть разом працювали на буряках [28, арк. 21]. Він оголошував, що має особливі документи від царя і його не мають права заарештовувати [28, арк. 17]. Крім того, лжепророк обіцяв, що з наступного року не буде повинностей та податків, а віра сектантська стане панівною [29, с. 105]. Від'їжджаючи, Тодосієнко обіцяв направити на допомогу повсталим 500 сектантів [28, арк. 21]. Мальованець проводив агітацію і серед православних, роблячи наголос на соціальних питаннях. Сектанти, можливо, розраховували на їхню підтримку, і, що цікаво, документи консисторського та поліцейського розслідування говорять про пасивне вичікування багатьох православних, які рухалися за сектантами [29, с. 108; 28, арк. 18]. Самі бунтівники навіть наполягали на тому, що церкву громили разом з ними багато православних селян [25, с. 197]. Це не виключено, але треба зауважити, що жодного несектанта з цієї справи заарештовано не було.

Слід відзначити, що криза павлівської толстовської громади, яка призвела до подій 16 вересня 1901 р., була викликана зовнішніми та внутрішніми факторами. Серед зовнішніх можна назвати такі характерні риси життя будь-якої сектантської громади в Росії кінця XIX – початку XX ст., як поліцейський нагляд, штрафи, тиск з боку внутрішньої місії РПЦ, неприязнь православних. Серед внутрішніх – розшарування всередині громади, відсутність єдиних ідеологічних орієнтирів, інформаційний вакуум, та, як слідство, відчуття відчаю, безвиході. Все це зробило павлівських толстовців слухняною зброєю в руках провокатора-фанатика Тодосієнка. Сам же він, подібно до ватажків народних рухів часів середньовіччя, спровокував початковий спалах насильства, використовуючи для того фанатизм окремої релігійної групи. Заворушення в Павлівках можна було б назвати соціальним, якщо б інші селяни приєдналися до сектантів, але в даному випадку більшість народу підтримала владу й приборкала порушників спокою. Виступ сектантів не мав соціальної бази та перспектив і являв собою виключно прояв релігійного фанатизму.

Однак пацифістські настрої поступово ставали панівними серед сектантів, прихильники сект казали, що бунтувати їм не дозволяють принципи. Відомий штундист із села Слав'янки Київської губернії І. Заєць у 1902 р. писав: "А Хілкова парафія бунтує: погромили попову церкву та самі на себе накликали велике нещастя" [36, с. 46]. "А Христос ясно говорить: піднявши меч на меч, усі загинемо" [37, с. 50]. Штундист із того ж села І. Кондратьєв казав: "Нам із сокирою здобувати правду і свободу є непристойним" [38, с. 32]. Подібні настрої в їхньому середовищі виправдовувалися ще стомленістю від попередніх страждань. Той самий штундист І. Кондратьєв казав: "...і так вже усі руки, ноги в нас поламані" [38, с. 33]. Сектанти, особливо толстовці, бажали максимально дистанціюватися від революційного руху. У цей час раціоналісти відмовляються навіть надсилати дані у закордонні видання. "...Для чого надсилати матеріали? У Женеві виходять декілька видань, розміщують ці матеріали поряд із анархістськими, соціалістичними, і це не допомагає справі, а шкодить" [Цит. за: 38, с. 26]. Більш того, сектанти вважали вигідною для себе ситуацію, коли влада усі сили кидала на придушення революційного руху, а про них практично забувала. Як писав толстовець О.М. Бодяньський, знаходячись на хуторі Гремячий Вовчанського повіту: "Уряд майже дав спокій сектантам різних толків... і сектанти, принаймні у нашій місцевості, зосередившись на такому побажанні, щоб по можливості не дратувати владу, не займаються політичними та економічними питаннями". (Цікаво, що

пізніше О.М. Бодяньський вітав революцію 1905-1907 рр. [6, с. 101], а Д.О. Хілков деякий час входив у партію есерів [4, с. 65-66].

Толстовство після 1905 р., у період релігійної свободи, стає єдиним винятком серед загального відродження релігійного сектантства. Рух "непротивленців" Слобожанщини переживав у ті часи справжній занепад. Локалізовані у Сумському повіті, у селі Павлівки та частково у найближчих до нього населених пунктах, толстовці знаходилися у справжній облозі, майже позбавлені можливості спілкуватися з однодумцями та навколишнім світом. Відомий на той час журналіст газети "Русские ведомости" С.П. Мельгунов хотів дізнатися, як живуть павлівські сектанти після виходу царських маніфестів про свободу совісті та віросповідання, для чого здійснив поїздку у Сумський повіт Харківської губернії. Від нього ми дізнаємося, що урядник Заїчка та інші поліцейські не впускали його до села. Журналісту тричі довелося звертатися до Харківського губернатора для отримання дозволу. Від сектантів він дізнався про існування фактичної заборони для них їздити до родичів та знайомих в інші місцевості, приймати у себе гостей, про знущання з них поліції [3, с. 101-105, 121-122]. У хатах толстовців часто проводилися обшуки з метою пошуку нелегальних відвідувачів [3, с. 101-102]. У С.П. Мельгунова склалося враження, що павлівські сектанти продовжували жити так, ніби то й не було відомих імператорських маніфестів [3, с. 131]³.

Князь Д.О. Хілков, який повернувся до села Павлівки у 1905 р., займався бджільництвом та вже не виказував якихось радикальних єретичних поглядів [40, с. 91-92]. Як відзначав І. Айвазов, пропаганда князя здебільшого торкалася в той час соціальних питань [41, с. 9]. Кількість сектантів у села Павлівки у 1908 р. складала 75 осіб. Взагалі в губернії в цей час нараховувалося 135 толстовців [41, с. 9]. Це окремі сектанти в селах Речки, Віри, Ястребине, Юнаківка, місті Білопілля, декілька толстовців у Харкові, частина з яких у 1905 р. переселилася у села Дудківку та Таранівку Зміївського повіту Крім того, на хуторі Грем'ячий Вовчанського повіту діяв О.М. Бодяньський [41, с. 9]. Останній дуже захоплювався соціальними ідеями, хотів по можливості поєднати їх із потребами релігійних дисидентів. У Росії та за кордоном виходили книжки О.М. Бодяньського [42; 43, арк. 35]. Крім того, він недовго видавав часопис "Желанный гость" [142], газету "Народное слово", але останньої вийшло всього 4 номери [6, с. 102]. Л.М. Толстой, до речі, не підтримував ідею видання цієї газети [6, с. 103]. Граф допомагав матеріально ув'язненим сектантам із села Павлівки [44, с. 5]. Клопотався про їхнє звільнення, але марно [45, с. 18]. Займався письменник

³ У своїй статті "О веротерпимости, об уряднике Заичке и о крестьянине Ольховике" [39] В. Короленко також підняв питання про порушення прав сектантів у с. Павлівки.

також визволенням самого О.М. Бодяньського, якого у 1907 р. посадили на 2,5 місяці до харківської в'язниці за розповсюдження збірки "Духоборцы" серед передплатників "Народного слова", що було заборонено раніше [45, с. 183; 540, с. 62; 46, с. 64].

Толстовство Харківщини, потрапивши під тиск державного апарату, зазнало в період фактичної свободи віросповідання великих втрат. Рух павлівських толстовців, колись найбільшого сектантського осередку Харківської губернії, переживає після 1905 р. справжню кризу. Д.О. Хілков у 1908 р. навіть готував колективний від'їзд своїх прихильників до Канади або до Маньчжурії [41, с. 11].

Під час I світової війни князь Д.О. Хілков, який перед тим показався та повернувся до православ'я, пішов волонтером на фронт [4, с. 68]. Колишній толстовець загинув на війні. Після його відходу від руху та смерті О.М. Бодяньського у 1916 р. на Харківщині залишилося декілька деморалізованих павлівських толстовців та поодинокі інтелігентів, таких, як В. Шейерман, що цікавилися сектантством взагалі.

Як не дивно, але царські маніфести про свободу віросповідання та свободу совісті від 17 квітня 1905 р. та 17 жовтня 1906 р. не призвели до відродження толстовського руху на Слобожанщині. Навпаки, саме в цей час він дуже швидкими темпами починає занепадати. Головною роль у цьому, на нашу думку, відіграло декілька важливих чинників: пильний поліцейський нагляд за толстовцями Харківщини, відсутність зв'язку з іншими осередками організації, брак талановитих і енергійних лідерів, тиск з боку православних місіонерів, активна діяльність в губернії нових, більш популярних сектантських організацій.

Список літератури: 1. *Буткевич Т.И.* Обзор русских сект и их толков. – Харьков: Тип. губ. правления, 1910. – 610 с. 2. *Терлецкий В.Н.* Очерки, исследования и статьи по сектантству. – Вып. 1. – Полтава: Тип. Г.И. Маркевича, 1913. – 255 с.; 3. *Мельгунов С.П.* Церковь и государство в России. (К вопросу о свободе совести). – М.: Сытин, 1907. – 193 с.; 4. *Шудрик І.О.* Взаємовідносини Руської православної церкви і толстовства в Слобідській Україні на межі XIX-XX сторіч // Науково-теоретичні здобутки Слобідської України: філософія, релігія, культура. – Харків, 1999. – С. 64-68.; 5. *Шудрик І.О.* Непротивленці в Україні: 3 історії толстовства на Слобожанщині // Людина і світ. – 1999. – № 11-12. – С. 32-33.; 6. *Гомон М.Л.* Л. Толстой і харьковчани. – Харків: Основа, 1993. – 188 с.; 7. Журнал засіданій Миссионерского Совета по сектантским делам Харьковской епархии, бывших 2-5 сентября 1896 г. // Вера и разум. – 1896. – Т. 3. – № 22. – С. 561-629.; 8. *Сухотина-Толстая Т.Л.* Воспоминания. – М.: Худ. литература, 1981. – 525 с.; 9. Толстой и духоборцы в Канаде // Утро. – 1908. – № 524. – С. 4.; 10. *ДАХО.* Ф. 40, оп. 63, спр. 1131.; 11. *Андерсон В.* Старообрядничество и сектантство: Исторический очерк русского религиозного разномыслия. – СПб.: Изд-во Губинского. – 460 с.; 12. *Смолич И.К.* История русской церкви, 1700-1917. – Ч. 2. – М.: Изд-во Спасо-Преображенского Валаамского монастыря, 1997. – Т. 8. – 800 с.; 13. *Толстой Л.Н.* Ответ на определение Синода // Толстой Л.Н. Полное собрание сочинений. – 1952. – Т. 34. – С. 246.; 14. *Толстой Л.Н.* Письмо И.Б. Файнерману // Толстой Л.Н. Полное собрание сочинений. – М., 1953. – Т. 66. – С. 239-240.; 15. *Толстой Л.Н.* Письмо Д.А. Хилкову // Толстой Л.Н. Полное соб-

рание сочинений. – М., 1953. – Т. 66. – С. 421-423, 146-147, 150.; 16. *Толстой Л.Н.* Письмо И.Б. Файнерману // Толстой Л.Н. Полное собрание сочинений. – М., 1953. – Т. 66. – С. 197-198.; 17. Духоборцы в Канаде // Миссионерское обозрение. – 1900. – № 4. – С. 542.; 18. *Давыденко В.* Записка о заседаниях Харьковского Миссионерского Совета 18-20 августа п.г. с участием священников из зараженных сектантством селений // Вера и разум. – 1900. – Т. 3. – № 1. – С. 1-9; № 2. – С. 26-34; № 3. – С. 56-64; № 4. – С. 88-91; № 5. – С. 113-120; № 6. – С. 139-146; № 7. – С. 169-174; № 8. – С. 196-201; № 9. – С. 223-228; № 14. – С. 370-378; № 15. – С. 397-404; № 16. – С. 429-440; № 17. – С. 460-468; № 18. – С. 488-495; № 19. – С. 516-529; № 20. – С. 544-551; № 21. – С. 577-583; № 22. – С. 619-624; № 23. – С. 657-663.; 19. *Толстой Л.Н.* Письмо Н.Н. Ге (отцу) // Толстой Л.Н. Полное собрание сочинений. – 1953. – Т. 66. – С. 424-425.; 20. *Толстой Л.Н.* Письмо Н.С. Лескову // Толстой Л.Н. Полное собрание сочинений. – М., 1953. – Т. 66. – С. 445.; 21. *Кони А.Ф.* Избранное. – М.: Советская Россия, 1989. – 496 с.; 22. *ДАХО.* Ф. 3, оп. 283, спр. 126.; 23. *Толстой Л.Н.* Письмо М.В. Алехину // Толстой Л.Н. Полное собрание сочинений. – М., 1953. – Т. 66. – С. 374-375.; 24. *Толстой Л.Н.* Письмо И.И. Горбунову-Посадову // Толстой Л.Н. Полное собрание сочинений. – М., 1953. – Т. 66. – С. 18-19.; 25. Начало жизни христиан и страдание их в селе Павловках, какие они перенесли мучения и гонения от язычников за веру Господа нашего Иисуса Христа // Материалы к истории и изучению русского сект и раскола / Под ред. В.Д. Бонч-Бруевича – СПб., 1908. – Вып. 1. – С. 186-205.; 26. *Бунин И.А.* Освобождение Толстого // Бунин И.А. Собрание сочинений: В 6 т. – М.: Художественная литература, 1988. – Т. 6. – С. 1-150.; 27. *Буткевич Т.И.* В гостях у интеллигентного толстовца // Санктпетербургский духовный вестник. – 1897. – № 43. – С. 845-862.; 28. *ДАХО.* Ф. 40, оп. 83, спр. 138.; 29. *Бонч-Бруевич В.Д.* Предисловие к книге "Дело павловских крестьян" // Бонч-Бруевич В.Д. Избранные сочинения / Под ред. Н.А. Смирнова: В 3 т. – М.: Изд-во АН СССР, 1959. – С. 103-110.; 30. Слово Преосвященного Стефана, Епископа Сумского по освящению храма-школы в с. Павловках Сумского уезда 1 декабря 1902 г. // Вера и разум. – 1902. – Т. 1. – Ч. 2. – С. 656-665.; 31. *Белогорский Н.* Кто такой Моисей Годосиенко, вдохновитель павловских сектантов на буйство и разгром церкви // Миссионерское обозрение. – 1901. – № 12. – С. 870-874.; 32. *Боголюбов Д.И.* Неслыханные изуверства сектантов в Павловках // Миссионерское обозрение. – 1901. – № 10. – С. 486-490.; 33. Церковь "Преображения", г. Харьков. 110 лет: Краткий исторический очерк. – Харьков: Б.и., 2002. – 21 с.; 34. *Щелчков Г.* Церковные братства и их значение в борьбе с сектантством // Вера и разум. – 1907. – Т. 2. – С. 266-270.; 35. *ДАХО.* Ф. 3, оп. 283, спр. 181.; 36. *Заиц Т.* Письмо Е.Н. и А.Т. Ивановым 22 мая 1902 г. // Материалы к истории и изучению русского сектантства / Под ред. В.Д. Бонч-Бруевича – СПб., 1910. – Вып. 3. – С. 45-47.; 37. *Заиц Т.* Письмо Капустянским братьям // Материалы к истории и изучению русского сектантства / Под ред. В.Д. Бонч-Бруевича – СПб., 1910. – Вып. 3. – С. 48-50.; 38. *Путинцев Ф.* Политическая роль и тактика сект. – М.: Безбожник, 1935. – 321 с.; 39. *Короленко В.Г.* О веротерпимости, об уряднике Заичке и о крестьянине Ольховике // Русское богатство. – 1905. – № 4. – С. 145-148.; 40. *Зинухов А.* Революционеры, жандармы и провокаторы. (Опыт регионального словаря-справочника Харькова и Харьковской губернии 1860-1917 гг.) // Научно-теоретичні здобутки Слобідської України: філософія, релігія, культура. – Харків, 2000. – № 4. – С. 49-95.; 41. *Айвазов И.* Харьковское сектантство к 1908 г. – Харьков: Отд. отт. из журнала "Вера и разум", 1908. – 21 с.; 42. *Бодянский А.М.* По вопросу о крещении. – Владикавказ: Отд. отт. из журнала "Молоканский вестник", 1906. – 42 с.; 43. *ДАХО.* Ф. 200, оп. 1, спр. 385.; 44. *Толстой Л.Н.* Письмо П.В. Веригину // Толстой Л.Н. Полное собрание сочинений. – М., 1956. – Т. 75. – С. 5.; 45. *Толстой Л.Н.* Письмо А.Г. Бульгину // Толстой Л.Н. Полное собрание сочинений. – М., 1956. – Т. 76. – С. 18.; 46. *Толстой Л.Н.* Письмо А.М. Бодянскому // Толстой Л.Н. Полное собрание сочинений. – 1960. – Т. 79. – С. 63-64, 183.

Поступила в редколлегию 13.03.2011

УДК 94 (477.54) "1917/1921"

Я. В. МОТЕНКО, канд. іст. наук, доц. НТУ «ХП»

САМООРГАНІЗАЦІЯ СЕЛЯНСЬКОГО РУХУ У ХАРКІВСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ (ЛЮТИЙ – ЖОВТЕНЬ 1917 Р.)

Використовуючи першоджерела та застосовуючи проблемно-хронологічний, статистичний методи дослідження, автор висвітлює взаємозв'язок селянського руху і процесу становлення органів місцевого самоуправління в Харківській губернії у лютому-жовтні 1917р., у якому відіграли вирішальну роль сільські сходи.

Используя первоисточники и применяя проблемно-хронологический и статистический методы, автор освещает взаимосвязь крестьянского движения и процесса становления органов местного самоуправления в Харьковской губернии в феврале-октябре 1917 года.

Basing on the primary historical sources and having applied problem-chronological and statistical methods the author investigates interconnection of peasants movement and process of Kharkiv province self-government formation emphasizing in the some time peasants meetings role of this process.

Однією з ключових проблем вітчизняної історіографії є оцінка здатності селянства до самоорганізації в умовах гострої політичної та соціально-економічної кризи. Тривалий час домінувала концепція, згідно якої найвищим рівнем революційної самоорганізації аграрного населення вважалося створення рад селянських депутатів [2;6]. Однак, наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. наукова думка характеризує діяльність рад, еволюціонувала від тези про повноправні представницькі органи місцевого самоврядування, що протягом Громадянської війни трансформувалися в елементи державного механізму [1, с.29,345,351] до визначення поняття «рада», як анархічно – деструктивної радикальної класової організації народних «низів» [5, с.10-11]. Багатогранність предмету обговорення зумовлює ситуацію, коли наукова громадськість інколи недостатньо враховує такі чинники, як географічне розташування, етнічний склад населення, рівень соціально – економічного розвитку регіону та співвідношення політичних сил на місцевому рівні. Зокрема, потребує об'єктивного дослідження організаційна складова селянського руху в Харківській губернії за доби Лютневої буржуазно-демократичної революції 1917 р.

Події лютого-березня 1917 р., наочно продемонстрували складність процесу самоорганізації суспільства, раптово позбавленого тотального контролю з боку держави. Особливо важка ситуація склалася в сільській місцевості. Бездоріжжя, відсутність стабільного зв'язку з містом через пошту й телеграф, нерегулярність залізничного сполучення, неграмотність більшості населення, - все це зумовлювало відсутність

достовірної оперативної інформації у селах про події в країні і гальмувало становлення громадського самоуправління. Одним з перших, хто спробував надати селянству Харківської губернії допомогу у справі організації самоврядування став Український Організаційний Комітет, Його було засновано у Харкові 8 березня 1917 р. зусиллями української інтелігенції. Головою Комітету було обрано Г.М.Хоткевича [8, с.4]. Завдяки активній допомозі студентів і сільських вчителів, протягом п'яти днів в Харківській губернії було розповсюджено 10 тис. листівок з відозвою Комітету „До селян”. У своєму зверненні Комітет пропонував створити мережу сільських, волосних і повітових селянських спілок. Кожна спілка повинна була керуватися комітетом, що складався з голови, писаря та скарбника і виконувати функції органу самоуправління. Окрім цього, спілки мали обирати представників до Всеросійських і Українських Установчих зборів [8, с.3]. Активну участь в організації селянського самоуправління брали кооперативні організації Харківської губернії. В своїх діях вони керувалися рішеннями блоку лівих російських і українських есерів. Харківська організація лівих російських есерів на чолі з В.Качинським узгоджувала свою політичну діяльність з місцевою організацією українських есерів очолюваною І.Михайличенком [4, с.8]. Щоб отримати більше голосів на виборах до Всеросійських Установчих зборів, ці партії об'єдналися в єдиний блок, програмними засадами якого, були вимоги припинення війни і передача без викупу усіх земель сільським общинам на засадах зрівняльного користування. І хоча українські есери зі свого боку наполягали на проголошенні автономії України, в цілому програма дій блоку передбачала розвиток революційної боротьби в Україні за російським зразком, що було наслідком ідеологічного впливу з боку російських лівих есерів. Тому, коли 14 березня 1917 р. в Харкові почала працювати нарада кооперативних організацій Харківської губернії, було ухвалено рішення про скликання волосних, повітових і губернської рад селянських депутатів, а не селянських спілок [7, с.64]. План обрання рад передбачав, що на підставі загального, безпосереднього, рівного й таємного голосування до волосної і повітової рад буде обиратися по одному представнику від, відповідно, 200 і 5 тис. чоловік. До губернської ради потрібно було обирати по одному делегату від кожного з десяти представників повітових рад. Згідно прийнятого плану, до сільських рад можна було обирати не лише селян. Завдання рад полягало у встановленні умов землекористування і оренди, припиненні чинності старих законів, нейтралізації земельних сутичок, спостереженні за діяльністю урядових установ і підготовці до виборів в Установчі збори. Щоб допомогти сільському населенню в організації рад, було створено тимчасовий організаційний комітет на чолі з А.А.Богомолвим, до скла-

ду якого ввійшли представники від кооперативних організацій, російських лівих есерів і українських соціалістів-революціонерів, РСДРП(м) та М.М.Нечипоренка від Українського Організаційного Комітету. Представник від РСДРП(б) в тимчасовий організаційний комітет не ввійшов, оскільки програма більшовиків зустріла гостру негативну оцінку більшості учасників наради кооперативних організацій [3, с.17]. Приводом для критики стали листівки Харківського комітету більшовиків з закликом розпочати Громадянську війну, що були надруковані і розповсюджені 6 березня 1917 р. [9, с.3]. 20 квітня 1917 р. було надруковано і розповсюджено відозву Бюро при Союзі дрібних кооперативів до селян з інструкцією по виборах до рад. Поки у повітах губернії відбувалися установчі з'їзди рад селянських депутатів, Бюро відкомандирувало лівую українського есера А.Заливчого на з'їзд рад селянських депутатів Київської губернії, який відбувся 24 квітня 1917 р. Повернувшись до Харкова, Заливчий повідомив, що селянство Київської губернії прийняло резолюцію з вимогами проголошення національно-територіальної автономії України, скасування приватної власності на землю і її націоналізації, заборони самозахвату земель, створення земельних комітетів, що повинні були збирати необхідну інформацію для проведення земельної реформи [10, с.1-2]. Врахувавши досвід проведення Київського губернського з'їзду рад селянських депутатів, Бюро вирішило провести аналогічний з'їзд у Харківській губернії. Перший губернський з'їзд рад селянських депутатів Харківщини було відкрито 3 травня 1917 р. [7, с.66]. 120 депутатів з одинадцяти повітів Харківської губернії протягом тижня намагалися сформулювати погляди більшості селянства губернії на найважливіші питання соціально-політичного й економічного життя краю. 4 травня 1917 р. з'їзд проголосив ради селянських депутатів „єдиними правомочними виразниками волі трудового селянства, (...) що мали закріплювати основи революції з погляду прав і інтересів трудового селянства” [11, с.1-2]. Завдання сприяти врегулюванню аграрних відносин в Харківській губернії, за наказом Тимчасового уряду було покладено на громадські, селянські і земельні комітети. Громадські губернський, повітові і волосні комітети вважалися органами влади Тимчасового уряду, вони складалися з представників від шести груп населення: діячів земства, службовців в земствах, міських управлінців, кооператорів, робітників і селян [9, с.23]. Створені на початку березня 1917 р., в Харківській губернії вони, головним чином, вирішували питання про підвищення заробітної платні найманим сільськогосподарським робітникам і скорочення робочого дня. Селянські комітети повинні були замінити колишні волосні правління, волосних старшин і сільських старост. Слід зазначити, що згідно планам Тимчасового уряду передбачалося створення лише

волосних селянських комітетів, однак селяни за власною ініціативою протягом березня 1917 р. створили досить розгалужену мережу й сільських комітетів. 21 квітня 1917 р. згідно наказу Тимчасового уряду про створення в складі Міністерства землеробства головного і місцевих земельних комітетів, в Харківській губернії було організовано губернський, повітові і волосні земельні комітети. Безпосередньо селянами обиралися лише останні. Ці установи повинні були за домовленістю з поміщиками створити тимчасовий орендний фонд з приватновласницьких земель, який допоміг би селянству вирішити проблему малоземелля до остаточного розв'язання аграрного питання Установчими зборами [103, арк.16].

Однак, чим більше органів влади отримувало село, тим сильніше давало себе знати прагнення селянських низів до негайного вирішення всіх суспільних проблем, часто ігноруючи при цьому реальну ситуацію і не замислюючись над майбутніми наслідками. Адже поряд з владною вертикаллю Тимчасового уряду, на Харківщині поступово формувалася структура повітових, волосних і сільських рад селянських депутатів. Перша сільська рада в Харківській губернії була обрана 19 березня 1917 р. у Сумському повіті на сході мешканців сіл Луки і Баранівка [9, с. 49]. Згодом ради селянських депутатів виникнуть у всіх повітах Харківської губернії. Згідно задуму організаторів першого губернського з'їзду рад селянських депутатів, ради повинні були контролювати роботу місцевих органів Тимчасового уряду, але самостійно не вирішувати справи, що стосувалися компетенції громадських та земельних комітетів [9, с.50]. Проте, на місцях, селянство вбачало в радах органів влади, що повинні були передусім, виконувати накази сільських сходів, що часто суперечили не лише розпорядженням органів Тимчасового уряду, а й резолюціям губернської ради селянських депутатів. Так, наприклад, протягом травня – липня 1917 р. в Харкові відбулося три з'їзди губернської ради селянських депутатів [2, с.78]. Під час кожного чергового з'їзду, депутати ухвалювали резолюції, що визнавали виключне право остаточного розв'язання аграрного питання за Установчими зборами, забороняли самозахват земель, і закликали селянство виконувати розпорядження громадських і земельних комітетів [2, с.78;9, с.48-50]. Але водночас на території Харківської губернії спостерігалось масове ігнорування цих резолюцій повітовими, волосними і сільськими радами. Приміром, в квітні-травні 1917 р. Зміївська і Михайлівська волосні ради Лебединського повіту замість земельних комітетів почали самовільно встановлювати орендні ціни на землю. Лебединська повітова рада влітку 1917 р. активно конфіскувала землі відрубних господарств. В червні 1917 р. низка приватновлас-

ницьких господарств в Ізюмському і Вовчанському повітах (масток графа Рибоп'єра, 1-й Гниличанський масток поміщика Кир'янова) були націоналізовані самовільним рішенням місцевих рад сільськогосподарських робітників. [9, с.64]. В процесі розгортання селянського руху в регіоні, не лише ради, а й низові ланки місцевих органів Тимчасового уряду – волосні і повітові земельні комітети були змушені активно приймати участь у самовільному перерозподілі крайового земельного фонду, порушуючи тим самим чинне законодавство. В більшості випадків селянство на місцях ігнорувало закон про заборону самовільного перерозподілу землі і вимагало від персоналу земельних комітетів радикальних заходів. Часто члени земельних комітетів опинялися перед альтернативою: залишитися законслухняними громадянами або зберегти свій авторитет серед односельчан.

Таким чином, події пов'язані з становленням державної влади і місцевого самоуправління на території Харківської губернії довели, що найавторитетнішим місцевим органом влади для селянства у 1917 р. залишався волосний і сільський сід. Недарма, коли наприкінці 1917 р. Тимчасовий уряд зібрався передати волосним земствам повноваження земельних комітетів і рад, в Зміївському і Куп'янському повітах селянство передусім цікавилось чи збережуть свою силу рішення волосних сходів [9, с.91-92]. Причина популярності серед селянства цього досить примітивного засобу волевиявлення, певно, полягала не лише в силі консерватизму землеробських традицій. Слід згадати, що саме Тимчасовий уряд відмовився фінансувати і сільські селянські комітети, і волосні земельні комітети, тим самим перетворивши їх на номінальні органи своєї влади і фактично – на слухняних виконавців волі натовпу. Не менш проблематичними було й становище рад. Так, наприклад, лише у червні 1917 р. на другому губернському з'їзді рад селянських депутатів було ухвалено рішення про обрання сільських рад. Значна частина сільського населення, звикнувши вирішувати питання суспільного життя на сходах, нерідко інертно ставилося до нових форм організації суспільного життя. Як наслідок, в липні 1917 р. на засіданні виконкому губернської ради селянських депутатів було зроблено висновок про незадовільний рівень організаційної роботи в повітових радах Куп'янського, Валківського, Старобільського, Богодухівського, Харківського повітів [9, с.52]. Протягом 1917 р. під час проведення сільських сходів домінує ідея „чорного переділу” суспільних матеріальних благ та пріоритету власних майнових інтересів. Як наслідок, у березні-жовтні 1917 р. в Харківській губернії відбулися 164 випадки самовільного захоплення селянами орної поміщицької землі.[9, с.99].

Таким чином, на основі вищенаведених фактів ми можемо стверджувати, що процес самоорганізації селянського руху в Харківській губернії у лютому-березні 1917 р. знайшов своє відображення у створенні мережі рад та громадських і земельних комітетів. Однак їхня діяльність мала декларативний характер, оскільки на місцях реальний вплив на ситуацію здійснювали сільські сходи.

Список літератури: 1. *Верстюк В.Ф.* Махновщина. Селянський повстанський рух на Україні 1918- 1921.- К.: Наук. думка, 1992. -368 с. 2. *Гамрецький Ю.М. Тимченко Ж.П. Шуть О.Й.* Ради України в 1917 р. (липень-грудень 1917 р.) – К.: Наук.думка, 1974.- 342 с. 3. *Эрдэ Д.* Годы бури и натиска. Книга первая. НаЛевобережье. 1917. –Х.: Госиздат Украины, 1923.-117с. 4. *Клочок І.* З партійного життя // Боротьба.- 1917.-17 верес.- С.7-14. 5. *Кульчицький С.В.* Російська (русская) революція 1917 р.: реальність і міф // Україн. істор. журн.-2007.-№ 2.-С. 4-23. 6. *Кучер О.О.* Участь місцевих Рад у ліквідації збройної внутрішньої контрреволюції на Україні після громадянської війни // Питання історії народів СРСР.-Х,1972.-Вип.13-С.49-58. 7. *Лобахін В.* Лютий по селах Харківщини //Літопис революції. -1930. - №2. – С.50-72 8. *Нечипоренко М.* Нові товариства на селі. Українізація кооперативів. З'їзд у Харкові //Рідне слово. – 1917- 1 квіт. – С. 2-4. 9. *Решодько П.Ф.* Селянський рух у Харківській губернії (березень 1917 – січень 1918 р.) – Х.: Вид-во ун-ту, 1972.-170 с. 10. 11. *Хоткевич Г.* Селянські з'їзди // Рідне слово. – 1917. – 13 трав. – С.1-2. 11. Хоткевич Г. Селянські з'їзди // Рідне слово – 1917 – 27 трав. – С.112. 12. ЦДАК. Ф.1071, оп.3, спр.4. Канцелярія прокурора Харьковской судебной палаты.г.Харьков. Переписка по аграрным делам. 3 августа-1917г.-1918 г.

Поступила в редколегію 23.02.2011

УДК 342.25:338.45

В.В. КАБАЧЕК, канд. іст. наук, доцент НТУ «ХП»

ВІДОБРАЖЕННЯ В РАДЯНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ ДІЯЛЬНОСТІ МІСЦЕВИХ ДЕРЖАВНИХ ОРГАНІВ УСРР НА ПОЧАТКУ НЕПУ

Стаття присвячена аналізу праць радянських істориків, що стосуються діяльності місцевих державних органів України з розвитку промисловості у перші роки непу. Зроблено висновки щодо сильних та слабких сторін їх досліджень.

Статья посвящена анализу работ советских историков, касающихся деятельности местных государственных органов Украины по развитию промышленности в первые годы непа. Сделаны выводы относительно сильных и слабых сторон их исследований.

The article analyses Soviet historians' publications related to the industry promotion activities of local Ukrainian government during the early years of NEP (New Economic Policy). Some conclusions are made regarding the strengths and weaknesses of their studies.

Радянська історія тривалий час змальовувалася досить упережено і тенденційно, що примушує науковців ледве не наново відкривати чимало її сторінок. Певною мірою це стосується і діяльності міс-

цевих державних органів у один із зламних і драматичних моментів вітчизняної історії – за доби непу, яку нерідко порівнюють з нашим сьогоденням. Проте і нові можливості, пов'язані з крахом тоталітарного режиму, не були належним чином використані дослідниками. Протягом останніх двадцяти років спостерігаємо як загальне зниження інтересу українських істориків до періоду непу, так і практичне згортання наукових пошуків з діяльності місцевих органів влади УСРР цих часів зокрема [докл. див.: 1; 2; див. також: 3, с. 92].

Відтак, найбільш вагомим, з точки зору кількості праць і накопиченого фактичного матеріалу, залишається доробок радянської історіографії, у якій офіційні органи місцевої влади найчастіше фігурують як «місцеві Ради». Це спонукає до вивчення і ретельного переосмислення вказаного доробку. Додає наукової актуальності і та обставина, що, як констатував незадовго до розпаду СРСР відомий фахівець з історії міськрад України О.В. Гонтар, період 1920-х рр. в історії місцевих органів влади України в історіографічному плані майже не вивчався [4, с. 78], не змінилася принципово ситуація і після 1991 р. Вивчення позначеної проблеми в сучасній українській історичній літературі практично вичерпується історіографічними підрозділами у небагатьох кандидатських дисертаціях, захищених ще у минулому столітті [5; 6], або окремими згадками у значно більш широких за своїми завданнями історіографічних дослідженнях [1]. Спеціальних же робіт історіографічного характеру на зразок кандидатської дисертації Л.К. Костюк, яка присвячена місцевим радам України в інший період їх існування [7], бракує. Відтак, метою даної статті є аналіз спадщини радянських істориків з вивчення діяльності органів місцевої влади часів переходу до непу, насамперед – у такій важливій галузі, як розвиток промисловості (хоча заходи у вказаному напрямку займали важливе місце в діяльності місцевої влади в цей період, вони досі залишаються недостатньо дослідженими), а також із суміжної проблематики: загальних проблем економічного розвитку (перш за все – у галузі промисловості) часів непу, та, почасти, «воєнного комунізму», відмова від якого у 1921 р. не була одномоментним актом і розтягнулася принаймні до кінця 1922 р.

Найчастіше розвиток радянської історичної науки поділяють на три періоди: 1920-ті рр.; від 1930-х до середини 1950-х рр.; з кінця 1950-х до кінця 1980-х рр. Згаданий поділ є досить умовним і в основному прив'язаний до відомих трансформацій політичного режиму в СРСР, які істотно впливали на напрямки історичних пошуків. Проте цей вплив не носив автоматичного характеру, найчастіше відчувався з певним запізненням – для підготовки ґрунтовного дослідження потрібний час, від написання до публікації минав рік і більше. До того ж в межах третього

її періоду через зміну політичної кон'юнктури («відлига», «застій», «перебудова») можна також виокремити відповідні підперіоди. Але вказана періодизація, при всій її умовності, може бути застосована і для аналізу радянської історіографії позначеної проблеми.

Ведучи мову про радянську історичну науку, варто погодитися із загальною характеристикою німецького історика М. Рейнмана: «В СРСР політика, починаючи з 30-х років (а з низки проблем значно раніше), диктувала історіографії її ... зміст, трактування основних питань, висвітлення подій та характеристики головних персонажів; диктувала історичній науці її ідейне підґрунтя, методологію, коло використовуваних джерел та доступної літератури, можливості публікації результатів та багато іншого». Відносно ж історіографії 1920-х він зауважував: першими істориками радянської системи виступали «майже виключно політики», а новітня історія практично не була розвинена [8, с. 146]. Вказане цілком може бути розповсюджене на досліджувану проблему.

Власне в історичному плані діяльність місцевих державних органів в цей час практично не досліджувалася. Разом з тим, окремі аспекти знайшли своє відображення у значній кількості праць, серед яких є і роботи, присвячені місцевим радам [див., напр.: 9; 10; 11]. Авторами цих статей і брошур інструктивно-методичного та пропагандистського характеру були працівники радянського апарату, а самі вони не несли і не могли нести в собі серйозного наукового аналізу. Відтак, вказану літературу разом з працями керівників більшовицької партії, що стосувалися багатьох глобальних і поточних політичних та економічних проблем [12 – 14; та ін.], варто розглядати скоріше як історичні джерела.

Значно більше наукового аналізу в численних публікаціях 1920-х рр. з проблем господарського розвитку [див., напр.: 15 – 18]. Та авторами вказаних праць знов-таки були не історики, а економісти, статистики, господарники, їх роботи не носили історичного характеру, а початок 20-х знайшов менше висвітлення порівняно з подальшими роками непу. Певним винятком є роботи Ю. Ларіна (Лур'є), який намагався аналізувати перші підсумки непу «по гарячих слідах» [19 та ін.], проте, зважаючи на його відому непримиренність до ринку як такого, вказані праці здаються надто упередженими. Разом з тим розмаїття тематики та цікавий фактичний і цифровий матеріал, високий ступінь відвертості, пов'язаний з відносним плюралізмом 1920-х рр., обумовлюють їх важливість для розуміння багатьох аспектів пов'язаних з діяльністю місцевої влади у цей час.

Водночас слід наголосити: плюралізм 20-х носив *відносний* характер і помітний переважно порівняно з подальшими роками. Яскраве свідчення цього – події навколо праці відомого економіста дореволю-

ційної школи Б. Бруцкуса [20], який чи не вперше на науковому рівні здійснив спробу проаналізувати практичний досвід господарської діяльності більшовиків у роки громадянської війни. Попри гострокритичну спрямованість (автор доходив висновку про повний крах спроб здійснення ідей революційного марксизму в народному господарстві Росії і вимушений перехід до непу як його наслідок), роботу було опубліковано в легальному журналі «Економист» в 1922 р. Проте подальша доля Б. Бруцкуса, якого невдовзі було заарештовано і примусово вислано за кордон, а журнал закрито й вилучено з продажу, наочно продемонстрували для інших науковців межі дозволеного. Невипадково, що в СРСР вказану статтю було офіційно перевидано лише на етапі пізньої «перебудови».

Політичний тиск щільно поєднувався з певним політичним замовленням, що позначилося на тематиці досліджень. Невипадково в другій половині 1920-х рр. з'являється чимало публікацій, присвячених приватному капіталу в радянській (в т.ч. – українській) промисловості та економіці взагалі [21 – 23 та ін.]. У цих роботах дається переважно негативна оцінка ролі приватного сектору, а об'єктивний аналіз найчастіше підмінюється ідеологічною упередженістю, що відповідало не стільки економічним реаліям, скільки тогочасній політичній кон'юнктурі, потребі державного керівництва у «науковому» обґрунтуванні свого наступу на «приватника».

Ще помітнішим вплив політичної кон'юнктури став після остаточного утвердження в СРСР тоталітарного режиму. У 1930-ті рр. радянська історична наука вже однозначно виступає як ідеологічна прислужниця сталінської бюрократії. Що ж стосується проблем 1920-х рр. (у т.ч. – їх початку), то згодом навіть в радянській історіографії відзначалося: їх дійсно наукове дослідження розпочалося лише в 1950 – 1960-ті рр. [див., напр.: 24, с. 288-289; 25, с. 305; 4, с. 70]. Поодинокі праці цього періоду, серед яких можна згадати низку юридико-правових брошур пропагандистського характеру з елементами історичних екскурсів про місцеві ради, що вийшли невдовзі після ухвалення «Сталінської» Конституції 1936 р. [26; 27 та ін.], являли, скоріше, ілюстрації-коментарі до цитат із Й.В. Сталіна і сумнозвісного «Короткого курсу» [28]. Це ж відноситься і до перших дисертаційних досліджень з історії радянського будівництва в УСРР, що з'явилися на початку 1950-х рр. [29; 30]. Показовою є робота І.Т. Вертелецького, яка містить обмаль фактичного матеріалу, проте переповнена упередженими сентенціями без будь-яких натяків на його критичне осмислення. Відповідно до духу часу її автор, зовсім відхиляючись від власної теми, прагнув гнівно затаврувати «лікарів-отруювачів» (згодом ці абзаци, що проступають крізь папір, було закле-

ено, бо захист, очевидно, відбувався вже після смерті «вождя» і припинення цієї ганебної кампанії [див., напр.: 29, с. 27, 46]). Серед тогочасних історико-економічних робіт, з точки зору постановки проблеми і певного фактичного матеріалу, відзначимо монографію Е.Б. Генкіної, присвячену саме переходу до непу [31].

Значно більш ґрунтовне вивчення непу та діяльності місцевих державних органів у цей період починається з кінця 1950-х рр. Позитивно вплинули і загальна атмосфера хрущовської «відлиги», і конкретні заходи з підвищення ролі місцевих рад та тогочасні господарські реформи, які багато в чому нагадували непівські. Збільшується кількість історичних та історико-юридичних праць, присвячених формуванню місцевого радянського апарату в 1920-ті рр. [32 – 35 *та ін.*]. Серед історико-юридичних на особливу увагу заслуговують роботи А.І. Лепешкіна, в яких докладно аналізується нормативна база, структура, виборча система місцевих рад. Автор торкається і окремих аспектів їх діяльності, наводить важливу інформацію про місцеві господарські органи. А.І. Лепешкін прагнув співвіднести нормативні акти з реальною практикою і неодноразово констатував, що вона виходила за межі чинного законодавства, наводячи конкретні приклади [35, с. 202-204]. Матеріал, зібраний автором, нерідко засвідчував наростання бюрократично-уніфікаторських тенденцій в радянській системі, іноді – навіть всупереч існуючій правовій базі. Зрозуміло, науковець сам таких висновків не робив, проте вони явно напрошуються при уважному розгляді наведених ним фактів. Через значно ширші географічні межі дослідження А.І. Лепешкін не мав змоги докладно зосередитися на специфіці УСРР. Цей недолік, очевидно, повинен був компенсувати Б.М. Бабій [36]. Проте історико-правова монографія останнього істотно поступалася роботам його російського колеги з точки зору глибини аналізу та більшої схильності до лакування дійсності.

Великий інтерес дослідників викликали проблеми розвитку економіки. З'являються роботи, присвячені переходу до непу в УСРР [37; 38], виходить чимало різноманітних наукових праць з історії української промисловості в цей період [39 – 44 *та ін.*]. При їх написанні історики широко використовують матеріали друкованих звітів господарських органів, центральних, республіканських та деяких місцевих періодичних видань, залучають архівні джерела (переважно загальносоюзні та республіканські, рідше – місцеві). Активізуються і джерелознавчі дослідження, з яких окремо відзначимо ґрунтовні роботи, присвячені промисловим переписам 1920 і 1923 рр. [45; 46]. Досить плідним був внесок істориків економіки [47 – 49 *та ін.*]. Розглядаючи проблеми в іншій площині, вони навели чимало відомостей, що допомагають краще зрозуміти економіч-

ний фон, на якому розгорталася діяльність місцевих державних органів на початку непу.

При аналізі вказаних праць необхідно враховувати вплив на науковців тогочасних ідеологічних настанов, що не могли не позначитися на сутності їх оцінок та висновків. Та доба «відлиги» відрізнялася порівняно більшою свободою наукової думки, і чимало істориків цим скористалися. Спостерігаємо поступовий відхід від спрощеного, вкрай заідеологізованого трактування складних політичних та економічних процесів. Як приклад відзначимо дещо завуальовані дискусії з окремих загальних питань початку непу. Так, П.І. Бакуменко, цілком в дусі «Короткого курсу», безапеляційно стверджував: в «кризі збуту» 1923 р. винний троцькіст Г.Л. Пятаков [50, с. 46], а К.К. Шиян, відзначивши деякі її об'єктивні причини, ледве не головну відповідальність поклав на того ж Г.Л. Пятакова та непманів, які, мовляв, в антирадянських цілях навмисно підвищували ціни на промислові вироби [42, с. 168]. На противагу їм М.В. Черненко та В.М. Самофалов, не називаючи імен своїх опонентів, висловилися проти спроб «окремих авторів» подавати помилкові розпорядження деяких більшовицьких керівників як «шкідницькі» дії, а стосовно «кризи збуту» наголошували саме на її об'єктивному характері [41, с. 146-147; 40, с. 10]. Значно далі пішов В.В. Ковалевський, досить переконливо довівши прямиий зв'язок кризи збуту з невдалим державним регулюванням промисловості через високі податки [49, с. 143]. Невеличка, проте дуже змістовна стаття останнього, присвячена руйнівним наслідкам акцизів для розвитку багатьох галузей харчопереробної промисловості України та Криму, істотно дисонує за своєю відвертістю порівняно з іншими роботами радянських часів. Вочевидь, це не в останню чергу пов'язано з тим, що економісти (історики економіки) відчували на собі дещо менший тиск, ніж «фахові» історики, праці яких цензурувалися більш прискіпливо.

Вірогідно, саме це спонукало Г.Д. Діденка, який, за нашими спостереженнями, прагнув максимально уникнути ритуальних політичних ескапад, вдатися до вживання не зовсім зрозумілих тверджень. Зокрема, у своїй досить змістовній монографії з історії українського робітничого класу він чітко виніс однозначний вирок політиці «воєнного комунізму» в промисловості як такій, що суперечила інтересам виробника та об'єктивно не сприяла зростанню виробництва, але після цього зовсім несподівано записав бездоказову сентенцію про те, що В.І. Ленін та РКП(б) ще наприкінці 1920 р. нібито взяли за розробку непу «з тим, щоб проголосити його не пізніше початку 1921 р.» [51, с. 144].

Водночас в деяких працях помічаємо «дивні» речі: після докладного змалювання протестних настроїв та дій робітників на початку

1921 р. М.В. Черненко у своїй докторській дисертації заявляє про «поодинокість» і «не типовість» подібних випадків [52, ч. 1-2, с. 50–51], не супроводжуючи це ніякими аргументами. З точки зору пропагандистської риторики, тут, вірогідно, більш доречними були б приклади трудового ентузіазму, проте вони наведені зовсім в іншому місці. Можна лише здогадуватися, що це: своєрідна «дуля в кишені» чи нестача професіоналізму? Та навряд чи можна звинувачувати цього сумлінного історика в непрофесіоналізмі. Отже, маємо певні підстави припустити наявність спроб подання офіційної версії подій у свідомо послабленому вигляді з метою донести до вдумливого читача правду «між рядків». У цьому ж переконують і інші випадки наведення цим же автором не зовсім «зручних» фактів (наприклад, вражаючі дані про вивіз хліба з України в 1921 р. – в той же час, коли на півдні вже лютував голод [41, с. 72]).

Подальші зміни у політичній атмосфері в СРСР відбилися і на історичній науці. Як відзначав відомий російський історик В.П. Данилов, у роки «застою» мало місце згортання конкретно-історичних досліджень, які «підмінювали створенням «узагальнюючих праць», що відкривали широкі можливості для догматичних побудов» [53, с. 95 – 96]. Дійсно, саме в цей час з'являється дуже багато саме узагальнюючих праць. При цьому їх інформативність, з точки зору досліджуваної нами проблеми, не є надто високою. Певне виключення становлять хіба що деякі з них [54; *див. також: 55 та ін. томи*], хоча і в цих роботах впадає в очі явна тенденційність добору фактичного матеріалу. Водночас, збереження, хоча і в підредагованому вигляді, багатьох стереотипів «Короткого курсу», ідеологічний тиск на суспільствознавців з боку партноменклатури продовжували шкодити нормальному розвитку історичної науки.

Радянським історикам цього періоду не вдалося відійти від багатьох примітивних сталінських схем. Навпаки – більшість з них остаточно стверджується і канонізується, не кажучи вже про яскраво виражений неосталіністський душок деяких праць: закиди «підлим опозиціонерам» та «перлини» наукової стилістики на зразок «меншовицький анархізм» і т. п. [*див., напр.: 56*]. Варто відзначити і фетишизацію партійних рішень, досить штучний поділ історичних подій на 1918 (для України – з 1919 р.) – 1920 рр. («воєнний комунізм»), 1921–1925 рр. («відбудовний період»), 1926–1927 рр. («реконструктивний період») і далі – за п'ятирічками. Не кажучи вже про нелогічний з точки зору історичних умов розрив досить цільного періоду непу відповідно до доктринальних схем, штучне розмежування науковців на «воєннокомуністів» та «відбудовників» з жорстким «кордоном» (березень 1921 р. – X з'їзд РКП (б)) не відповідає реаліям радянської економіки. В результаті період весни – початку осені 1921 р. (саме кінець літа – поча-

ток осені 1921 р. став початком справжнього переходу до непу в українській промисловості) перетворився, якщо не на «білу», то на «сіру» пляму: ще й досі, попри безліч історичних та історико-економічних праць, бракує достовірних відомостей і кількісних показників щодо націоналізації дрібних промислових підприємств в УСРР навесні – на початку літа 1921 р. Навіть у спеціальному дослідженні з проблем націоналізації промисловості [57] відповідні процеси відносно 1921 р. взагалі не розглядалися.

Та проблема полягала не лише у необхідності дотримання хибних ідеологічних настанов. Значно гірше те, що в багатьох тогочасних роботах остаточно закріплюється застосування певної псевдонаукової «методи», коли заздалегідь, без справжнього дослідження, відповідно до мінливої політичної кон'юнктури визначаються його результати, а згодом джерела препаруються на предмет пошуку необхідних ілюстрацій до вже сформованих «висновків». Відповідно, роль джерела як першооснови історичної праці нівелюється, а метою стає не об'єктивний пошук істини (не так принципово – на якій саме методологічній базі), а щось зовсім інше, навколонукове. На превеликий жаль, подібна практика виявилася живучою (очевидно, через її відносну необтяжливість порівняно з сумлінною науковою працею) і істотно шкодить розвитку історичної науки на теренах колишнього СРСР.

Типовим зразком подібної історіографії в межах нашої проблеми може слугувати монографія О.О. Резніка, яка, хоч і побачила світ в «перебудовчому» 1986 р., підготовлена в «найкращих» традиціях попередньої доби (даний приклад лише підтверджує відносність загальноживаної періодизації радянської історіографії). Факти, що наводяться у згаданій роботі, підпорядковані єдиному «надзавданню» – проілюструвати тезу щодо неухильного піклування більшовицького керівництва про розвиток господарства, однозначно позитивні результати партійно-державних рішень і невинне зростання в промисловості. Та найбільше «враження» справляють висновки – наприкінці параграфів і глав замість них фігурують лише цитати з висловлювань тогочасного керівника КПРС М.С. Горбачова, а заключна частина на 2/3 складається з добірки цитат партійних рішень 1970-1980-х рр. [58, с. 55-56, 128-134 *та ін.*]. Навряд чи навіть «історико-партійна» спрямованість роботи (представники історії КПРС вважалися «солдатами партії» та «бійцями ідеологічного фронту») може слугувати серйозним виправданням.

При цьому певних успіхів було досягнуто у вивченні історії рад (досліджувалися переважно організаційно-правові аспекти «радянського будівництва» або діяльність сільських рад [*див., напр.: 59 – 63*], іс-

торії робітничого класу [64 *та ін.*]; окремих галузей української промисловості [див., *напр.*: 65] та діяльності недержавного сектора в непівській промисловості й торгівлі [66 – 68 *та ін.*]. Попри значну насиченість вказаних праць фактичним матеріалом їх аналітична частина страждала загальними «хворобами» радянської історичної науки, вказаними вище. Водночас, не зважаючи на ідеологічну заангажованість, притаманну тогочасним дослідженням, деякі з них містять в собі досить цікаві спостереження, вирізняються значним (особливо зважаючи на час написання) ступенем відвертості. За цими ознаками варто відзначити, насамперед, роботи В.Є. Лобурця [69] та В.М. Духопельникова [70]. Проте зовсім осібно серед інших історичних тогочасних праць стоїть монографія Ю.Г. Гімпельсона [71], в якій наведено чимало вражаючих фактів з історії формування і практичного застосування системи «воєнного комунізму», що істотно допомагає усвідомити реалії попередньої до непу доби. При їх аналізі автор постійно балансував «на межі дозволеного», подекуди – настільки сміливо, що навіть виникає питання: як така робота взагалі могла бути надрукована у 1973 р.?

Розвиток радянської історичної науки на етапі «перебудови» відбувався під знаком дедалі більшого послаблення адміністративного та ідеологічного тиску, а в останні роки існування СРСР наукова свобода істориків, як і інших суспільствознавців, обмежувалася переважно самоцензурою або власними стереотипами мислення. Вивчення діяльності місцевих державних органів проходило в межах принципової переоцінки радянської історії і непу зокрема. В суспільстві розгорнулася гостра дискусія з ключових проблем нещодавнього минулого, справжнім змістом якої був пошук альтернатив сталінсько-брежневському «реальному соціалізму». В центрі уваги була не лише критика сталінщини, а й пошук своєї «точки злам», у якій відбувся відхід від «справжнього», «ленінського» соціалізму.

Як квінтесенція подібних підходів може розглядатися робота московського економіста О.Ю. Ладиса з характерною назвою «Перелом» [72], якою він позначав події, пов'язані із згоранням непу. При справедливості протиставлення економічних моделей 1920-х та подальших років, вказана точка зору водночас вела до деякої ідеалізації непу як нібито оптимального поєднання різних соціально-економічних укладів. Такий підхід відбивав досить поширені настрої, що визнавали непівську модель як взірць для «перебудовчих» реформ, та надавав їм певне наукове підґрунтя. Певним його розвитком стала стаття Л.І. Бородкіна та М.О. Свищева [73], які, аналізуючи статистичні дані по Україні другої половини 1920-х рр. (вони визначалися авторами як «досить надійні та

повні» та як такі, що відповідали середньому рівню по СРСР), застосували математичне моделювання і дійшли висновку про примарність перспективи швидкого перетворення представників дрібного приватного капіталу в промисловості й торгівлі непівських часів на середній та великий. Тим саме як безпідставні спростовувалися побоювання щодо зростання і підсилення капіталізму з дрібного виробництва, поширені серед тогочасних носіїв комуністичної ідеї і використані Й.В. Сталіним у якості обґрунтування свого наступу на неп.

Проте майже одразу науковці звернули увагу на значну внутрішню суперечливість і недосконалість системи непу, її незбалансованість [див., *напр.*: 74] та на недовершеність і суперечливість поглядів В.І. Леніна на неп та на шлях до соціалізму (таким чином ледве не вперше в радянській історіографії спростовувався міф про «ленінський план переходу до непу» та «ленінську концепцію соціалізму» як щось задалегідь розроблене, цільне й послідовне [75]). Певним підсумком цих дискусій (наприкінці 1980-х рр. до них активно залучилися і західні дослідники – в цей час в СРСР вперше за багато десятиліть розпочинається публікація їх праць з радянської історії [8; 76; 77 *та ін.*]) можна вважати статтю білоруського вченого Б.С. Клейна [78], що з'явилася невдовзі після серпневих подій 1991 р., у якій ствердження тоталітаризму відносилось вже до часів громадянської війни. Відтак, пошуки «справжнього Леніна» та «точки злам» в радянській історії привели істориків на початку 1990-х рр. до «докорінної зміни точки зору» (зрозуміло, не в ленінському, а в загальнолюдському розумінні) на соціалізм, на більшовицьку революцію, на радянську історію і на неп як її складову.

Не можна сказати, що українські історики залишалися осторонь цих пошуків [див., *напр.*: 79 – 81]. Проте їх традиційно «провінційний» статус (московським науковцям і до 1985 р. дозволялося більше вільнодумство) та відоме відставання УРСР на початку «перебудови» за темпами демократичних перетворень через консерватизм української партноменклатури не сприяли тому, щоб їх доробок у згаданих дискусіях став вагомим. Порівняно більшу активність вони виявили в конкретно-історичних працях. Це стосується і дослідження історії місцевих органів державної влади, де важливою стала публікація статті відомого російського історика-дисидента Р.О. Медведева, який чи не вперше у радянській історіографії критично проаналізував роль рад на різних етапах їх існування [82]. З українських дослідників історії рад в цей час найбільш ґрунтовними працями відзначилися харків'янин М.М. Олійник та одесит О.В. Гонтар [83; 84 *та ін.*]. В них знайшов відображення значний фактичний матеріал, хоча через значно ширші завдання досліджень

діяльність місцевих рад УСРР з розвитку промисловості на початковому етапі непу була відображена недостатньо повно.

Водночас роботам вказаних авторів притаманна нехарактерна для більшості їх попередників критична спрямованість. Насамперед це стосується одеського вченого, який захищав докторську дисертацію на два роки пізніше (цей час з точки зору зміни поглядів та підходів у тогочасному суспільстві і серед професійних істориків вартій цілої епохи), особливо в частині оцінки ним недемократичної виборчої системи та дійсного характеру взаємостосунків компартійних і радянських органів, невирішеності податкових і бюджетних питань [85, с. 28-29]. Більшу ж обережність харківського історика можна пояснити у тому числі і специфічним «прокрустовим ложем» т.зв. «історико-партійної» галузі досліджень, представники якої переважно демонстрували (або вимушені були демонструвати) більшу ортодоксальність і виступали як апологети більшовицького режиму. О.В. Гонтар відзначився і як автор історіографічної статті, яка попри значно більшу схильність до заідеологізованих штампів (стаття надрукована 1987 р.) і досі лишається однією з не багатьох спеціальних розвідок в цьому напрямку. Чимало ж авторських спостережень (малодослідженість історії місцевих рад через розпорошеність джерельної бази, слабка вивченість діяльності їх губернських, повітових та волосних органів та ін. [4, с. 77-78, 82]) зберігають свою наукову актуальність.

Через зростання інтересу до непу активізувалися історико-економічні дослідження. У центрі уваги істориків та економістів опинилися питання управління виробництвом, історії окремих галузей української промисловості (вивчалася, переважно, історія легкої промисловості та харчових галузей, що пояснюється, скоріш за все, їх меншою вивченістю порівняно з відновленням та розвитком важкої індустрії у дослідженнях попередніх років), розвитку кустарного виробництва [див. *напр.*: 86 – 92]. Більшість авторів застосовували традиційну періодизацію, завершуючи дослідження 1925 р., а початковий період непу розглядався дещо побіжно. Вивчалася діяльність уряду, ВРНГ, УРНГ, великих державних трестів, місцева ж промисловість України (за винятком робіт, пов'язаних з кустарним виробництвом), як і діяльність місцевих органів влади, що нею опікувалися, залишалися практично поза увагою.

Досить строкатий характер носили джерелознавчі дослідження. З одного боку, зустрічаємо дещо поверховий аналіз партійно-радянської періодики початку 1920-х рр. (автор, концентруючись на дрібницях, не наважився поставити питання про ступінь достовірності цього виду джерел, а позиція лідерів більшовиків не аналізувалася, а фетишизува-

лася) [93], з іншого – ґрунтовні праці М.К. Бойка із статистичних джерел 1920 – 30-х рр. з історії українського робітничого класу [94; 95]. Останній не тільки вказав на відсутність чітких кількісних показників з багатьох важливих питань і численні розбіжності з багатьох наявних, а й запропонував науково обґрунтовані шляхи добору тих чи інших джерел, методики їх узагальнення. У вказаних працях чернігівський вчений наводить чимало пояснень специфічної термінології 1920-х рр. Все це є досить важливим для конкретно-історичних досліджень, автори яких, на жаль, здебільшого не звертали й не звертають на це належної уваги, що веде до численних помилок і плутанини.

Збільшення уваги до непу не могло не позначитися і на дослідженні доби «воєнного комунізму». Та якщо московські науковці прагнули проаналізувати вплив воєнно-комуністичної ідеології на подальшу долю СРСР, базуючись на матеріалах російських губерній [див., *напр.*: 96 – 98], то українські – намагалися з'ясувати специфіку «воєнного комунізму» саме на території УСРР [99 – 101 *та ін.*]. Їхні роботи цікаві, переважно, з фактологічної точки зору, а на нові підходи (порівняно з «традиційною» радянською історіографією) може претендувати хіба що оглядова стаття В.Ф. Верстюка [102]. Щоправда, майже не досліджувалися події першої половини 1921 р., а окремі спроби вирватися за «червоні прапорці» традиційної періодизації, зокрема – при з'ясуванні питання про час припинення тієї ж націоналізації підприємств не завжди були вдалимими [див., *напр.*: 100, с. 133; *порівн.*: 100, с. 132 – 133].

З інших праць, опосередковано пов'язаних з темою, чи не найбільшу групу складала персоналії: із забуття поверталися імена багатьох політичних діячів, які згодом стали жертвами сталінських репресій; серед них – чимало активних учасників подій початку 1921-х рр. в Україні, тогочасних керівників промисловості і місцевих органів влади [103 – 109 *та ін.*]. Відзначимо також роботи, присвячені питанням національно-державного будівництва [110] та принципово нові підходи у висвітленні голоду 1921-1923 рр. [111].

Фактичне зняття ідеологічних забобон на останньому етапі «перебудови» відкривало широкі можливості для неупередженого дослідження радянської історії, у т. ч. – і діяльності місцевих державних органів під час переходу до непу. Проте невдовзі події, пов'язані з розпадом СРСР, істотно змінили як світогляд багатьох істориків, так і напрямки їх наукових пошуків. Нові підходи у вивченні доби непу, започатковані у другій половині 1980-х рр., далеко не у всьому знайшли продовження у вітчизняній історіографії.

Підводячи підсумок, варто відзначити, що вади радянської історіографії (відсутність справжньої творчої свободи, некритичне став-

лення до джерел, «цитатництво» замість серйозного аналізу) достатньо відомі. Все це, здебільшого, стосується і зображення діяльності місцевих державних органів з розвитку промисловості на початку непу. Додамо: саме у 1970-1980-х рр., за нашими спостереженнями, досить поширеним явищем стає псевдонаукова «метода» препарування джерел в пошуках підтвердженнь задалегідь сформульованих кон'юнктурних висновків, що, на жаль, подекуди спостерігаємо і зараз. Водночас, сумлінним дослідникам, навіть за несприятливих умов, вдавалося залишатися науковцями. Роботи радянських часів, насамперед – доби «відлиги» та «перебудови», важливі своєю інформативністю (чимало останніх – ще й спробами концептуального аналізу). Проте значний фактичний матеріал, зібраний радянською історіографією, так і залишається недостатньо переосмисленим сучасними вітчизняними науковцями. При цьому чимало фактів і цифр, що наводилися у працях радянських істориків (хоча, зрозуміло, і без коментарів) і які не вкладалися в «прокрустове ложе» офіційних трактувань, їх наступники подекуди сприймають як ледве не наново відкриті, ґрунтуючи на них свої філіппіки проти комуністичного режиму. Отже, доробок радянської історіографії, принаймні з вказаних нами проблем, і зараз може слугувати вагомим підґрунтям для подальших наукових пошуків.

Список літератури: 1. Коцур Г.Г. Нова економічна політика в Україні: історіографія: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.06 / Київський національний ун-т ім. Т. Шевченка / Г.Г. Коцур. – К., 2001. – 18 с. 2. Кабачек В.В., Олійник М.М. Діяльність місцевих державних органів УСРР з розвитку промисловості на початку непу в сучасній українській історіографії / В.В. Кабачек, М.М. Олійник // Вісник Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут». – 2008. – № 37: Актуальні проблеми історії України. – С. 75-86. 3. Пиріг О.А. Місце грошової реформи 1922-1924 рр. у здійсненні нової економічної політики / О.А. Пиріг // Укр. іст. журн. – 2000. – № 3. – С. 92-102. 4. Гонтар А.В. Советы Украины в период восстановления и реконструкции народного хозяйства (1921 – 1937) в послевоенной советской историографии / О.В. Гонтар // Вопросы истории СССР: Республиканский междуведомственный научный сборник. – Вып. 32. – Харьков, 1987. – С. 77-83. 5. Волосник Ю.П. Діяльність міських Рад України по здійсненню нової економічної політики у 1921 – 1928 рр.: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.02 / Запорізький ун-т / Ю.П. Волосник. – Запоріжжя, 1993. – 16 с. 6. Гребеннікова О.В. Діяльність місцевих органів влади Донецької губернії (1920 – 1925 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук / Донецький держ. ун-т / О.В. Гребеннікова. – Донецьк, 1997. – 24 с. 7. Костюк Л.К. Українська історіографія діяльності місцевих Рад з другої половини 50-х до середини 80-х років: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Київський ун-т ім. Т. Шевченка / Л.К. Костюк. – К., 1993. – 16 с. 8. Рейнман М. Перестройка и изучение советской истории / М. Рейнман // Вопросы истории. – 1989. – № 12. – С. 145-158. 9. Владимирский М. Советы, исполкомы и съезды Советов (Материалы к изучению строения и деятельности органов местного управления) / М. Владимирский. – Вып. II. – М., 1921. – 64 с. 10. Власенко С. Советское строительство на Украине за десять лет (1917 – 1927) / С. Власенко // Советское строительство. – 1927. – № 10/11. – С. 31-46. 11. Яковлев Я. Практические вопросы работы Советов / Я. Яковлев. – М., 1925. – 144 с. 12. Ленин В.И. О нашей революции (по поводу записок Н. Суханова) // Ленин В.И. Полн.

собр. соч.: 5-е изд. – Т. 45. – С. 378-382; 13. Раковский Х. Пять лет Украинской Советской власти / Х. Раковский, 1923. – 38 с. 14. Рыков А.И. Избранные произведения / Редколл.: Л.И. Абалкин (отв. ред.) и др. / А.И. Рыков. – М.: Экономика, 1990. – 495 с. 15. Волобуев М. До проблеми української економіки / М. Волобуев // Більшовик України. – 1928. – № 2. – С. 44-73; № 3. – С. 42-64. 16. Жигалко П. Украинская промышленность в условиях новой экономической политики / П. Жигалко. – Харьков: Госиздат Украины, 1925. – 70 с. 17. Шульман И. Государственный и частный капитал в местной промышленности Украины / И. Шульман // Хозяйство Украины. – 1924. – № 16-17. – С. 33 – 38. 18. Буянов М.И. Стан пролетариату на Україні після Жовтневої революції / М.И. Буянов. – Харків, 1928. – 116 с. 19. Ларин Ю. Итоги, пути и выводы новой экономической политики / Ю. Ларин. – М., 1923. – 283 с. 20. Бруцкус Б. Социалистическое хозяйство. Теоретические мысли по поводу русского опыта / Б. Бруцкус // Вопросы экономики. – 1990. – № 8. – С. 131-151; № 9. – С. 153-158; № 10. – С. 90-103. 21. Кондурушкин И.С. Частный капитал перед советским судом: Пути и методы накопления по судебным и ревизионным делам. 1918-1926 / И.С. Кондурушкин. – М.; Л., 1927. – 240 с. 22. Свержин Л. Приватна промисловість України (капіталістична і кустарно-ремісничка) // Л. Свержин // Більшовик України. – 1928. – № 18. – С. 45-58. 23. Частный капитал в народном хозяйстве СССР: Материалы комиссии ВСНХ СССР / Под ред. А.М. Гинзбурга. – М.; Л., 1927. – 565 с. 24. Кукушкин Ю.С. Проблемы историографии Советов периода строительства социализма (1921 – 1936) / Ю.С. Кукушкин // Очерки по историографии советского общества: Сб. ст. / Отв. ред. М.Е. Найденев. – М., 1967. – С. 285-300. 25. Историография истории Украинской ССР / Отв. ред. И.С. Хмель. – К., 1987. – 555 с. 26. Бегиян А.З. Местные органы государственной власти СССР / А.З. Бегиян. – М., 1938. – 52 с. 27. Мандельштам Л.И. Ради – політична основа СРСР / Л.И. Мандельштам. – К., 1941. – 76 с. 28. История Всесоюзной Коммунистической партии (большевиков). Краткий курс. – М., 1945. – 352 с. 29. Вертелецкий И.Т. Руководство КП(б) Украины Советским строительством в первые годы восстановительного периода (1921 – 1922 гг.): Дисс... канд. ист. наук / И.Т. Вертелецкий. – К., 1953. – 234 с. 30. Левковский Я.М. Советское строительство в украинской деревне в конце восстановительного периода (1924 – 1925 гг.): Автореф. дис... канд. ист. наук. / АН УССР. Ин-т истории / Я.М. Левковский. – К., 1954. – 14 с. 31. Генкина Э.Б. Переход Советского государства к новой экономической политике (1921 – 1922 гг.) / Э.Б. Генкина. – М., 1954. – 504 с. 32. Вайнер Ф.Г. Из истории борьбы Коммунистической партии Советского Союза за улучшение и перестройку работы государственного аппарата в 1921 – 1925 гг. / Ф.Г. Вайнер // Уч. зап. Харьк. юридич. ин-та. – 1958. – Вып. 10. – С. 21-43. 33. Кондратенко Н.П. Коммунистическая партия в борьбе за укрепление местных Советов в первые годы восстановительного периода (1921-1923) / Н.П. Кондратенко. – М., 1958. – 49 с. 34. Лепешкин А.И. Местные органы власти Советского государства (1921-1936 гг.) / А.И. Лепешкин. – М., 1959. – 411 с. 35. Лепешкин А.И. Советы – власть трудящихся (1917-1936) / А.И. Лепешкин. – М., 1966. – 575 с. 36. Бабій Б.М. Українська Радянська держава (1921-1925 рр.) / Б.М. Бабій. – К., 1961. – 282 с. 37. Залевский А.Д. Переход к новой экономической политике на Украине (1921-1922 гг.): Автореф. дис... канд. ист. наук / АН УССР. Ин-т истории / О.Д. Залевский. – К., 1959. – 23 с. 38. Черненко Н.В. Переход к новой экономической политике на Украине / Н.В. Черненко. – К., 1955. – 35 с. 39. Кучер О.О. Борьба рабочих Украины за восстановление важкой промышленности после гражданской войны / О.О. Кучер. – Харьков, 1959. – 164 с. 40. Самофалов В.М. Коммунистична партія України в боротьбі за відбудову народного господарства (1921-1925 рр.) / В.М. Самофалов. – К., 1963. – 378 с. 41. Черненко Н.В. Борьба Коммунистической партии за восстановление промышленности и консолидацию рабочего класса Украины в 1921-1925 гг. / Н.В. Черненко. – К., 1959. – 219 с. 42. Шиян К.К. Борьба рабочего класса Украины за восстановление промышленности (1921-1925 рр.) / К.К. Шиян. – К., 1959. – 303 с. 43. Брин И.Д. Государственный капитализм в СССР в переходный период от капитализма к

социализму / І.Д. Брин. – Иркутск, 1959. – 183 с. **44.** Яненко В.І. Перебудова управління промисловістю України в перші роки непу / В.І. Яненко // Укр. іст. журн. – 1962. – № 1. – С. 48-57. **45.** Черноморський Н.М. Промышленные переписи 1920 и 1923 гг. как исторический источник / М.М. Черноморский // Проблемы источниковедения. – М., 1956. – Вып. V. – С. 21-43. **46.** Черноморський Н.М. Распределение промышленных заведений по социальным секторам в первые годы нэпа (по материалам промышленных переписей 1920 и 1923 гг.) / М.М. Черноморский // История СССР. – 1958. – № 6. – С. 95-104. **47.** Лященко П.І. История народного хозяйства СССР: В 3-х т. Т.3: Социализм / П.І. Лященко. – М., 1956. – 645 с. **48.** Мольский М.В. Расширенное воспроизводство квалифицированной рабочей силы в промышленности СССР в переходный период от капитализма к социализму: Автореф. дисс... канд. эк. наук / М.В. Мольский. – Харьков, 1959. – 17 с. **49.** Ковалевский Н.В. Влияние акцизов на развитие промышленности в восстановительный период (1921 – 1925) / В.В. Ковалевский // Финансы и кредит: межведомственный республиканский научный сборник. – Вып. 3. – К., 1966. – С. 143-151. **50.** Бакуменко П.І. Українська РСР в період відбудови народного господарства. 1921-1925 рр. / П.І. Бакуменко – К., 1960. – 107 с. **51.** Діденко Г.Д. Рабочий класс Украины в годы восстановления народного хозяйства (1921-1925) / Г.Д. Діденко. – К., 1962. – 373 с. **52.** Черненко Н.В. Борьба Коммунистической партии за восстановление промышленности и консолидацию рабочего класса Украины в 1921-1925 гг.: Дисс... д-ра ист. наук / Киевский политехнич. ин-т / М.В. Черненко. – К., 1961. – Ч. 1-2. – IX, 602, [2] с.; Ч. 3. – 399, 21, [2] с. **53.** Данилов В.П. Современная российская историография: в чем выход из кризиса / В.П. Данилов // Новая и новейшая история. – 1993. – № 6. – С. 95-101. **54.** Экономическая жизнь СССР: хроника событий и фактов. 1917-1965: изд. 2-е, доп. / Гл. ред. – С.Г. Струмилин. – Кн. 1: 1917-1950. – М., 1967. – 1950 с. **55.** История городов и сел Украинской ССР в 26-ти т. – Харьковская область. – К., 1976. – 722 с. **56.** Зак Л.М., Лельчук В.С., Погудин В.И. Строительство социализма в СССР: Историкографический очерк / Л.М. Зак, В.С. Лельчук, В.И. Погудин. – М., 1971. – 318 с. **57.** Гудзенко П. Соціалістична націоналізація промисловості в Українській РСР. 1917-1920 / П. Гудзенко. – К., 1965. – 300 с. **58.** Резник А.А. Коммунистическая партия – организатор совершенствования управления промышленностью в восстановительный период (1921-1925 гг.) / О.О. Резник. – Л., 1986. – 135 с. **59.** Кукушкин Ю.С. Сельсоветы и классовая борьба в деревне (1921-1932 гг.) / Ю.С. Кукушкин. – М., 1968. – 294 с. **60.** Кулаев В.Г. Борьба КП(б) Украины за укрепление местных Советов и усиление их деятельности в восстановительный период (1921-1925 гг.): Дисс... канд. ист. наук: 07.00.01 / КГУ им. Т.Г. Шевченко / В.Г. Кулаев. – К., 1973. – 198 с. **61.** Перепелица Г.М. Рабочий класс Украины в борьбе за укрепление местных Советов и усиление их деятельности в 1920 – 1922 гг.: Автореф. дисс... канд. ист. наук: 07.00.02 / АН УССР; Ин-т истории / Г.М. Перепелица. – К., 1980. – 24 с. **62.** Сліпченко В.А. Комуністична партія України в боротьбі за зміцнення Радянської влади в 1921-1925 рр.: Дис... канд. іст. наук / КДУ ім. Т.Г. Шевченка / В.А. Сліпченко. – К., 1966. – XVIII, 321, XVIII с. **63.** Шарара В.Ф. Сельские Советы Украины в восстановительный период (1921-1925 гг.): На материалах юга Украины / В.Ф. Шарара: Автореф. дисс... канд. ист. наук: 07.571 / Днепропетровский гос. ун-т – Днепропетровск, 1969. – 24 с. **64.** Вдовин А.И., Дробіжєв В.З. Рост рабочего класса СССР. 1917-1940 гг. / О.І. Вдовін, В.З. Дробіжєв – М., 1976. – 264 с. **65.** Сургай Г.І. Борьба робітничого класу України за відбудову цукрової промисловості (1921-1925 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук / КДУ ім. Т.Г. Шевченка / Г.І. Сургай. – К., 1966 – 22 с. **66.** Кунах Ю.И. Место и роль государственного капитализма в развитии экономики Украины в восстановительный период (1921-1925 гг.): Автореф. дисс... канд. ист. наук: 07.571 / ХГУ им. А.М. Горького / Ю.І. Кунах. – Харьков, 1972. – 27 с. **67.** Мелехова М.В. Укрепление союза рабочего класса и крестьянства Украины на основе развития внутренней торговли (1921-1925 гг.): Автореф. дисс... канд. ист. наук: 07.571 / Одесский гос. ун-т им. И.И. Мечникова / М.В. Мелехова. – Одесса, 1970. – 35 с. **68.** Чу-

мак О.Ф. Историчний досвід КПРС по соціалістичному перетворенню дрібної промисловості (1921-1932 рр.) / О.Ф. Чумак. – Харків, 1971. – 188 с. **69.** Лобурець В.Є. Формування кадрів радянського робітничого класу України (1921-1932 рр.) / В.Є. Лобурець. – Харків, 1974. – 158 с. **70.** Духопельников В.М. Деятельность Советов Харьковщины в восстановительный период (1921 – 1925): Дисс... канд. ист. наук: 07.00.02 / ХГУ им. А.М. Горького / В.М. Духопельников. – Харьков, 1979. – 241 с. **71.** Гимпельсон Е.Г. «Военный коммунизм»: политика, практика, идеология / Ю.Г. Гимпельсон. – М., 1973. – 296 с. **72.** Лацис О. Перелом / О.Ю. Лацис // Знамя. – 1998. – № 6. – С. 124-178. **73.** Бородкин Л.И., Свищев М.А. Социальная мобильность в период нэпа. К вопросу о росте капитализма из мелкого производства / Л.И. Бородкин, М.А. Свищев // История СССР. – 1990. – № 5. – С. 105-120. **74.** Бокарев Ю.П. Социалистическая промышленность и мелкое крестьянское хозяйство в СССР в 20-е годы: Источники, методы исследования, этапы взаимоотношений / Ю.П. Бокарев. – М., 1989. – 310 с. **75.** Горинов М.М., Цакунов С.В. Ленинская концепция нэпа: становление и развитие / М.М. Горинов, С.В. Цакунов // Вопросы истории. – 1990. – № 4. – С. 20-39. **76.** Карр Э. История Советской России. – Кн. 1: тт. 1-2: Большевицкая революция. 1917-1923. Пер. с англ. / Предисл. А.П. Ненарокова / Е. Карр. – М., 1990. – 768 с. **77.** Ноув А. О судьбах нэпа / А. Ноув // Вопросы истории. – 1989. – № 8. – С. 172-176. **78.** Клейн Б.С. Россия между реформой и диктатурой (1861-1920 гг.) / Б.С. Клейн // Вопросы истории. – 1991. – № 9-10. – С. 3-13. **79.** Даниленко В.М., Касьянов Г.В., Кульчицкий С.В. Сталінізм на Україні: 20 – 30-ті роки / В.М. Даниленко, Г.В. Касьянов, С.В. Кульчицкий. – К., 1991. – 343 с. **80.** Кульчицкий С. Історія одного законопроекту. Про задум, який хотів, та не встиг реалізувати В.І. Ленін / С.В. Кульчицкий // Наука і суспільство. – 1988. – № 2. – С. 7-11. **81.** Шевченко А.Н. Опыт послереволюционных общественных преобразований: от революционизма к реформизму (1917-1923): Дисс... канд. ист. наук: 07.00.01 / КГУ им. Т. Шевченко / О.М. Шевченко. – К., 1991. – 181 с. **82.** Медведев Р.А. Советы в истории нашего государства / Р.О. Медведев // Общественные науки. – 1989. – № 3. – С. 104-124. **83.** Олейник Н.Н. Деятельность Коммунистической партии по укреплению Советов (1921-1925 гг.) / М.М. Олейник. – Харьков, 1989. – 166 с. **84.** Гонтар А.В. Городские Советы Украины: история становления и развития (20-30-е годы) / О.В. Гонтар. – К.; Одесса, 1990. – 204 с. **85.** Гонтар А.В. Городские Советы Украины: история становления и развития (20 – 30 годы): Автореф. дисс... д-ра ист. наук: 07.00.02 / КГУ им. Т. Шевченко / А.В. Гонтар. – К., 1991. – 38 с. **86.** Белоусов Р.А. Исторический опыт планового управления экономикой СССР: 2-е изд., перераб. и доп. / Р.О. Белоусов – М., 1987. – 428, [1] с. **87.** Тичина А.К. До становлення соціально-політичного механізму управління виробництвом (1920 – 1925 рр.) / А.К. Тичина // Укр. іст. журн. – 1989. – № 7. – С. 62-72. **88.** Безотосний М.Т. Легка промисловість України (1919-1925 рр.) / М.Т. Безотосний // Укр. іст. журн. – 1991. – № 1. – С. 57-60. **89.** Левітас Ф.Л. Борьба рабочего класса за повышение производительности труда и трудовую дисциплину в легкой промышленности Украины (1921-1925 гг.): Автореф. дисс... канд. ист. наук: 07.00.02 / Ярославский гос. ун-т / Ф.Л. Левітас. – Ярославль, 1988. – 26 с. **90.** Петренко С.М. Коммунистическая партия Украины – организатор восстановления сахарной промышленности республики (1921-1925 гг.): Дисс... канд. ист. наук: 07.00.04 / КГУ им. Т. Шевченко / С.М. Петренко. – К., 1987. – 196 с. **91.** Горбань В.И. Вовлечение Коммунистической партией мелкой буржуазии города в мирное хозяйственное, социалистическое строительство 1921-1925 гг. (Опыт Компартии Украины): Дисс... канд. ист. наук: 07.00.01 / КГУ им. Т. Шевченко / В.І. Горбань. – К., 1990 – 216 с. **92.** Низова Л.В. Развитие промысловой кооперации на Украине в 20-е годы: Автореф. дисс... канд. ист. наук: 07.00.02 / АН УССР; Ин-т истории / Л.В. Низова. – К., 1988. – 16 с. **93.** Коцур В.П. Партийно-радянська преса на початку 20-х рр. / В.П. Коцур // Укр. іст. журн. – 1990. – № 10. – С. 46-54. **94.** Бойко М.К. Промислова статистика робітничого класу України 20 – 30-х років / М.К. Бойко // Укр. іст. журн. – 1990. – № 1. – С. 31-39. **95.** Бойко Н.К. Рабо-

чий клас України в період соціалістического строїтельства (аналіз масових статистических істочников 20 – 30-х годов) / М.К. Бойко. – К., 1990. – 155 с.

96. Булгаков В.П., Кабанов В.В. «Военный коммунизм»: идеология и общественное развитие / В.П. Булгаков, В.В. Кабанов // Вопросы истории. – 1990. – № 3. – С. 40-58.

97. Веселов С.В. Кооперация и Советская власть: период «Военного коммунизма» / С.В. Веселов // Вопросы истории. – 1991. – № 9-10. – С. 25-37.

98. Кабанов В.В. Крестьянское хозяйство в условиях «военного коммунизма» / В.В. Кабанов. – М., 1988. – 304 с.

99. Ревегук В.Я. Ограничение и обобществление частной торговли на Украине в годы гражданской войны (1919-1920) / В.Я. Ревегук // Вопросы истории СССР: Республиканский междуведомственный научный сборник. – Вып. 32. – Харьков, 1987. – С. 42-48.

100. Терещенко Ю.И. Великий Октябрь и становление социалистической экономики на Украине: очерк истории экономической политики (1917-1920) / Ю.И. Терещенко. – К., 1986. – 255 с.

101. Тригуб П.Н. Советы рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов Украины в годы гражданской войны и иностранной интервенции (ноябрь 1918-1920 гг.) / П.Н. Тригуб. – К., 1988. – 355 с.

102. Верстюк В.Ф. «Военный коммунизм» на Украине / В.Ф. Верстюк // Маршрутами истории / Упор. Ю.И. Шаповал. – К., 1990. – С. 97-134.

103. Бачинский П.П., Табачник Д.В. Афанасий Петрович Любченко / П.П. Бачинский, Д.В. Табачник // Вопросы истории. – 1990. – № 12. – С. 60-75.

104. Горлов В.М. Я.Б. Гамарник на Україні / В.М. Горлов // Укр. іст. журн. – 1989. – № 6. – С. 110-117.

105. Діброва С.С. Емануїл Йонович Квірінг / С.С. Діброва // Сторінки історії Української РСР: факти, проблеми, люди: Посібн. для вчителів; за ред. Ю.Ю. Кондуфора. – К., 1990. – С. 282-292.

106. Мельниченко В.Ю. Сказати правду ... Штрихи до політичного портрету Х.Г. Раковського / В.Ю. Мельниченко // Сторінки історії Української РСР: факти, проблеми, люди: Посібн. для вчителів; за ред. Ю.Ю. Кондуфора. – К., 1990. – С. 348-357.

107. Пиріг Р.Я. В.М. Молотов на Україні / Р.Я. Пиріг // Сторінки історії Української РСР: факти, проблеми, люди: Посібн. для вчителів; за ред. Ю.Ю. Кондуфора. – К., 1990. – С. 317-367.

108. Сапун М.М. Завжди в опозиції. Політичні погляди Г.Л. Пятакова / М.М. Сапун // Маршрутами історії / Упоряд. Ю.И. Шаповал. – К. 1990. – С. 522-539.

109. Солдатенков В.Ф. Г.Л. Пятаков: епізоди життя і діяльності на Україні / В.Ф. Солдатенков // Укр. іст. журн. – 1989. – № 4. – С. 92-106.

110. Мельниченко В.Ю. XII з'їзд РКП(б): Раковский проти Сталіна / В.Ю. Мельниченко // Укр. іст. журн. – 1989. – № 12. – С. 27-36.

111. Мовчан О.М. Голод 1921-1923 рр. на Україні / О.М. Мовчан // Укр. іст. журн. – 1990. – № 10. – С. 38-45; № 12. – С. 30-36.

Поступила в редколлегию 16.06.2011

УДК [631.115(091) «1917/1930»: 930.1] (477)

В.В. КАЛІНІЧЕНКО, канд. іст. наук; докторант ХДАК, Харків

ІНСТИТУТ ГРОМАДИ В ДОКОЛГОСПНОМУ СЕЛІ УСРР У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРИОГРАФІЇ

У статті досліджується сучасна вітчизняна історіографія земельної громади в українському доколгоспному селі, що існувала в 1917–1930 рр. Автор дійшов висновку, проблема земельної громади доколгоспного села недостатньо вивчена, вимагає комплексного й всебічного її вивчення в Україні.

В статье исследуется современная отечественная историография земельного общества в украинской доколхозной деревне, которое существовало в 1917–1930 гг. Автор пришел к

выводу – проблема земельного общества доколхозной деревни изучена недостаточно, требует комплексного и всестороннего его изучения в Украине.

The article is sanctified to the study of modern home historiography of the landed society in the Ukrainian dokolhoznoy village that existed in 1917-1930 Author came to the conclusion - the problem of the landed society of dokolhoznoy village is studied not enough, requires her complex and comprehensive study in Ukraine.

Термін «громада» у широкому значенні означає різні спільноти: селянська громада, міська комуна, земляцтво, релігійне об'єднання тощо. У деяких країнах громада – це нижча адміністративно-територіальна одиниця. У вузькому значенні цього слова – це первісна форма соціальної організації людей, що пізніше трансформувалася у сусідську (територіальну) громаду. Громада стала нижчою одиницею складного соціального організму суспільства і перетворилася у самоврядну організацію безпосередніх виробників матеріальних благ.

Впродовж історії людства зафіксовано величезну різноманітність конкретно-історичних форм і варіантів сусідської громади. Один з варіантів такої спільноти була громада в УСРР у до колгоспний період її існування (1917–1930 рр.).

В офіційному обігу – законах, постановах, указах, судових рішеннях до початку 1920-х років використовували термін «сільська громада» («сельское общество» – рос.). Земельних Кодекс УСРР 1922 р. ввів до офіційного обігу термін «земельна громада» («земельное общество» – рос.) [1, с. 1].

Необхідність існування подібного інституту була зумовлена особливістю господарювання індивідуальних селянських господарств (низка робіт на селі вимагала спільних зусиль всіх дворів). Саме життя змушувало селян об'єднуватися для виконання певних господарських функцій, при цьому селянські господарства залишалися цілком самостійними господарськими одиницями.

Брутально проведена більшовиками колективізація, розкуркулення, штучні голодомори призвели до процесу розселянювання села. З відродженням Української держави кризовий стан українського селянства не припинився, розселянювання продовжується, що загрожує його остаточним зникненням. Потрібно зберегти селянство – основу української нації, що неможливо здійснити без збереження трудового селянського господарства.

Селянське господарство ще не вичерпало себе. У певних умовах воно ефективніше за велике господарство, яке базується на найманій праці. Це показує досвід країн Західної Європи, де збереглося селянське господарство сімейного типу (господарство, в якому використовується праця лише членів родини). Таке селянське господарство, коопе-

руючи певні галузі, або трудові операції, які неможливо виконувати в індивідуальному господарстві, перетворюється на цілком добровільних, економічно вигідних й раціональних умовах в кооператив вертикального типу. Саме господарство, залишаючись самостійною господарською одиницею, використовує переваги великого кооперативного об'єднання.

Однією із форм кооперативу вертикального типу була земельна громада, яка існувала в українському доколгоспному селі, але під час примусової колективізації селянських господарств була знищена.

Сучасна Україна взяла курс на ринкову економіку, складовим елементом якої є ринкове сільське господарство. Трудове селянське господарство може бути конкурентоспроможним у ринкових умовах, а отже й зберегтися, тільки об'єднавшись у кооперативи вертикального типу. Суспільне значення цього завдання цілком очевидне, тому з цієї точки зору дослідження земельної громади актуальне й необхідне на сучасному етапі.

Аналіз історіографічного доробку радянських істориків про громаду свідчить, що ця проблема недооцінювалась в науковій літературі. Оцінки соціально-економічного і політичного розвитку країни висвітлювали в рамках марксистсько-ленінської парадигми. Це повною мірою позначилося на роботах, присвячених проблематиці доколгоспного села. Перевагу віддавали висвітленню колгоспно-радгоспного сектору. Питання про громаду тільки поставили, але комплексного дослідження зроблено не було [2]. Свобода наукової думки, дискусії є обов'язковою умовою творчої роботи. Радянська історіографія, не зважаючи на значні досягнення, була змушена розвиватись в жорстких рамках ідеологічних установок й методологічних обмежень. Такий стан унеможлилював всебічне й об'єктивне висвітлення історичних явищ і подій. Це повною мірою стосувалося й інституту громади у доколгоспному селі.

Мета статті: проаналізувати рівень вивчення інституту земельної громади у доколгоспному селі УСРР в 1917–1930 рр. у сучасній українській історіографії (в роботах, що з'явилися в незалежній Україні).

В незалежній Україні процес переосмислення історичного процесу радянської доби набув незворотного характеру, зокрема це стосується і досліджень, де йдеться про діяльність громади в українському селі в 1917–1930 рр. Передусім це роботи В.В. Анісімова, І.М. Кривко, В.А. Бойка та інших [3, 4, 5, 8]. Ці роботи виконані на якісно іншому рівні, оскільки дослідники позбавилися ідеологічного диктату марксистсько-ленінського вчення, що заважало їхнім попередникам.

В.В. Анісімов показав генетичний зв'язок земельної громади 1920-х років із дореволюційною сільською громадою, вказав на існу-

вання сільської громади в українському селі в 1918–1921 рр. Помилкою цього автора є те, що він поземельний інститут, що продовжував діяти на селі, правда в несприятливих умовах воєнного комунізму, назвав земельною громадою, вносячи тих самим непотрібну плутанину в усталені дефініції. Слушною є думка В.В. Анісімова, що земельні громади в 1920-х роках «виступаючи в господарських справах, як виробничі асоціації кооперативного типу, в справах суспільних одночасно являли собою представницькими органами селянського самоврядування, об'єднуючи всі соціальні групи села» [6, с. 135]. Разом з тим, у роботі В.В.Анісімова є низка серйозних недоліків. Зокрема, він необгрунтовано визначив хронологічні рамки своєї роботи – 1921–1929 рр. Відомо, що інститут земельної громади в УСРР юридично оформився по Земельному кодексу 1922 р. і був ліквідований більшовиками в 1930 р. Джерельна база дослідження В.В. Анісімова надто вузька. Він взявся за дослідження земельної громади в межах України, а використав обмежене коло опублікованих законодавчих актів (переважно Земельного кодексу 1922 р. та коментарів до нього). Використав кілька справ ЦДАВО України і Черкаського облдержархіву. В той же час, основний масив документів про діяльність земгромад зосереджений переважно у фондах сільських рад і місцевих земельних відділів обласних державних архівів України, залишився поза увагою В.В. Анісімова. В другому розділі своєї праці, де він мав дослідити процес трансформації інституту земельної громади в умовах індивідуалізації селянського землекористування, В.В. Анісімов побудував на відповідних статтях Земельного кодексу і коментарів юристів до нього і не проаналізував, як на місцях ці правові норми втілювалися у життя. У третьому розділі «Земельні громади в системі радянського суспільно-економічного устрою» В.В. Анісімов звернув увагу на взаємини земгромад з сільрадами, але без аналізу і конкретних фактів про дійсні стосунки громад із сільськими радами. Посилання ж на кілька громад це лише поодинокі випадки в роботі В.В. Анісімова, а не правило [6, с. 98–99]. У роботі В.В. Анісімова фактично відсутній сюжет про діяльність земельних громад УСРР. Отже, В.В. Анісімов тільки намітив тему про громаду УСРР 1920-х років, але не розкрив її.

Робота І.М. Кривко присвячена земельній громаді південного (степового) регіону України. Зокрема, авторка звернула увагу на правові засади діяльності земгромад, проаналізувала структуру, склад та повноваження, підрахувала їх чисельність, описала господарську діяльність цього поземельного інституту та суспільно-політичну діяльність громад, встановила спадкоємність земельних громад 1920-х років і дореволюційних сільських громад, виявила елементи общинного самоврядування в земельних громадах, з'ясувала місце громади в системі

владних інституцій на селі, взаємини між земельними громадами та сільськими радами і комнезами [5].

Робота В.В.Бойка присвячена аналізу діяльності земельних громад Кримської АРСР у 1922–1930 рр., яка тоді входила тоді до складу РРФСР [4]. Зокрема, автор слушно зауважує, що в умовах організаційно-фінансової слабкості сільрад земельні громади фактично були повноправними господарями села [4, с. 1, 13]. Громади відіграли позитивну роль в роки непу як інститут самоорганізації й кооперації селянства, вчинили опір насильницькій колективізації селянських господарств [4, с. 14, 15].

Організація і діяльність земельної громади на Харківщині стали предметом дисертаційного дослідження Г.В. Калініченка. В своїй роботі авторка наголошує, що земельна громада в 1920-х мала кооперативну природу й мала потенційні можливості для розвитку сільського господарства. Саме громада вдало поєднувала особисті й громадські потреби, при збереженні селянського господарства як самостійного суб'єкта господарювання – тому не було об'єктивної економічної необхідності в суцільній колективізації [8].

Поява робіт І.М. Кривко, В.В. Бойка, Г.В. Калініченка свідчить про зростання інтересу істориків до земельної громади 1920-х років.

Роботи В.В. Калініченка 1990-х – початку 2000-х років стисло охоплюють різні аспекти діяльності земельних громад в межах всієї УСРР [7; 9; 10, с. 126–163; 11]. Він описав організацію земгромад, вказав на їх відміну від дореволюційних сільських громад, застеріг від отождолення земельної громади з селянською поземельною общиною, звернув увагу на права, обов'язки, функції земельної громади. Вказав на розміри і чисельність громад, наявні кошти, роботу сходу громади, уповноважених (правління) цього поземельного інституту, зв'язок громади з формами селянського землекористування, прогресивне значення громадської багатопільної сівозміни для піднесення селянських господарств, їх кооперування. В.В. Калініченко підкреслив, що введення громадських багатопільних сівозмін, вкупі з іншими агротехнічними заходами, перетворювало земельну громаду в кооператив вертикального типу, про який в 1920-ті роки писав О.В. Чаянов [12]. Це відкривало перед всіма селянськими господарствами прогресивний шлях розвитку, потреби у суцільній колективізації не було. Тому дивним є твердження В.П. Михайлюка, що в роботах В.В. Калініченка проводиться думка, що громади сприяли поступовій колективізації селянських господарств [13, с. 39]. Матеріал, наведений В.В. Калініченком свідчить, що в земельній громаді органічно поєднувалися особисті і громадські інтереси селян, але саме це і не влаштовувало прибічників тоталітарної системи, які бажали перетворити

селян на безправних виконавців у колективному, а фактично одержавленому сільському господарстві. В.В. Калініченко коротко описав процес ліквідації земельної громади більшовицьким режимом.

Разом з тим, В.В. Калініченко комплексно не досліджував земельну громаду в УСРР. Він розглядав її в контексті вивчення індивідуального селянського господарства України в добу непу і тільки намітив питання, що потребують подальшого вивчення.

В поле зору О.В. Михайлюка, який вивчав соціокультурні процеси в середовищі українського селянства в перші десятиліття ХХ ст., потрапила і сільська громада. Він розглядає громаду як соціальний мікрокосм, вказує вплив на громаду аграрної революції 1917–1918 рр. (О.В.Михайлюк вживає ще і термін «общинна революція»). У період революції та громадянської війни, пише О.В. Михайлюк, відбулося відродження общинних інститутів, він вірно підкреслив, що в ті буремні роки «громада виконувала функцію організації самозахисту селян у ворожому світі» [14, с. 314]. Дослідник переконаний, що під час «общинної революції» громада зосередила в своїх руках майже все керівництво місцевими справами [14, с. 315]. О.В.Михайлюк вважає, що громади вписалися в систему селянських рад, виконували роль низових рад. На думку цього дослідника із встановленням радянської влади сільські ради були побудовані на зразок прямої демократії сільського сходу. Вони залишалися тими ж сільськими сходами, просто перейменованими в сільські ради [14, с. 317]. Отже сільська громада залишалася першорядною, хоча і підспудною силою у країні і після революції 1917 р. – підсумував свої висновки О.В. Михайлюк [14, с. 389]. В цілому це вірне спостереження О.В. Михайлюка. Але слабким місцем цього дослідження є недостатне, на нашу думку, використання первісних документальних свідчень цих процесів – приговорів сільських сходів, протоколів засідань сільських рад. О.В. Михайлюк здебільше використовує інформацію з других рук, про що свідчать його посилання. Робить аналіз матеріалу він майстерно, відчувається професійна рука дослідника, але все ж таки слід більше і частіше звертатись до первісних документальних свідчень. Факти і тільки вони є беззаперечними свідченнями подій та явищ, не зважаючи на всі інновації сучасного постмодернізму.

Окремі сюжети і факти, що стосуються земельних громад в УСРР, зустрічаються в роботах Л.С. Скотнікової, І.В. Рибак, Ю.В. Котляра, О.І.Ганжі, В.М. Олійника, Н.А. Ковальнової, Г.Т. Капустян [15; 16, с. 28–32; 17, с. 162–165; 18, с. 105–109; 19; 20; 21; 22, с. 16–17]. Але створення комплексного дослідження інституту громади в українському доколгоспному селі ці дослідники перед собою не стави-

ли, а тому і не створили. Це завдання залишилося для майбутніх дослідників.

Оскільки історичні процеси в УСРР і РРФСР тісно перепліталися, тому ми у своєму дослідженні громади в українському доколгоспному селі повинні врахувати напрацювання сучасної російської історіографії. Спроби осмислення інституту земельної громади в українському селі будуть малопродуктивними якщо вилучити їх із загального контексту дослідження обштинних інституцій в Росії.

У сучасній російській історіографії, працях 1990-х – початку 2000-х років, проблема громади (общини) знову зайняла помітне місце [23]. Дискусія з питання генезису сільської общини, її розвитку і ролі у російському суспільстві не припиняються в історіографії й досі [24, с. 117; 25].

Історіографічний аналіз наявної літератури свідчить, що земельна громада УСРР вивчена недостатньо. Потрібно провести всебічне й багатогранне дослідження земельної громади в доколгоспному селі, зокрема дослідити зв'язок сільської громади із земельною громадою, етапи генезису земельної громади; вивчити розміри, чисельність, склад, управління, фінанси цього поземельного інституту; визначити роль земельної громади у розвитку сільського господарства; проаналізувати земельну громаду як організацію кооперативного типу.

Список літератури: 1. Земельний кодекс УСРР. – Х.: Вид-во НКЗС УСРР, 1922. – 90 с. 2. *Калініченко В.В.* Земельна громада Наддніпрянської України (1917–1930 рр.): історіографічний огляд / В.В. Калініченко. // Вісник Харківської державної академії культури: Збірн. наук. праць. – Х.: ХДАК, 2009. – Вип. 27. – С. 31–38. 3. *Анісімов В.В.* Земельні громади України (1921–1929 роки): Автореф. ... дис. канд. іст. наук. / В.В. Анісімов. – К., 1997. – 20 с. 4. *Бойко В.В.* Земельні громади Кримської АРСР (1922 – 1930 рр.): Автореф. ... дис. канд. іст. наук. / В.В. Бойко. – Запоріжжя, 2003. – 20 с. 5. *Кривко І.М.* Земельні громади Південної України (1922 – 1930 рр.). Автореф. дис. ... канд. іст. наук. / І.М. Кривко. – Запоріжжя, 1999. – 19 с. 6. *Анісімов В.В.* Земельні громади України (1921 – 1929 роки): Дис. ... канд. іст. наук. / В.В. Анісімов. – К.: Київ. ун-т ім. Тараса Шевченка, 1997. – 162 с. 7. *Калініченко В.В.* Земельна громада / В.В. Калініченко. // Історія українського селянства. – К.: Наук. думка, 2006. – Т. 2. – С. 44–69. 8. *Калініченко Г.В.* Земельна громада на Харківщині (1917 – 1920 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. / Г.В. Калініченко. – Чернігів, 2009. – 19 с. 9. *Калініченко В.В.* Кооперативна діяльність земельної громади в українському доколгоспному селі / В.В. Калініченко. // Третій міжнародний конгрес українців 26–27 серпня 1996 р. Історія. – Х., 1996. – С. 97–101. 10. *Калініченко В.В.* Селянське господарство України в період непу: Історико-економічне дослідження. / В.В. Калініченко. – Х.: Основа, 1997. – 400 с. 11. *Калініченко В.В.* Земельна громада в Україні (1922 – 1930 рр.) / В.В. Калініченко. // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – К., 1998. – С. 93–120. 12. *Чаянов А.А.* Основные идеи и формы организации сельскохозяйственной кооперации. / А.А. Чаянов. – М.: Наука, 1991. – 456 с. 13. *Михайлюк В.П.* Історіографія розвитку аграрних відносин в Україні (70-ті – початок 90-х рр.) / В.П. Михайлюк. – К.: Видання Укрдержагроуніверситету, 1992. – 181 с. 14. *Михайлюк О.В.* Селянство України в перші десятиріччя ХХ ст. – Дніпропетровськ: Інновація, 2007. – 456 с. 15. *Скотнікова Л.С.* Аграрні відносини в українському селі у 1920-х роках / Л.С. Скотнікова. // Сутність і особливості нової економічної політики в українському селі у 1920-

роках. – К.: Ін-т історії України НАН, 2000. – С. 16–30. 16. *Рибак І. В.* Індивідуальне селянське господарство Поділля у добу непу / І. В. Рибак. – Кам'янець-Подільський: ПП Сисин О. В., 2008. – 244 с. 17. *Котляр Ю.В.* Селянство Півдня України: доба нової економічної політики (1921 – 1929 рр.) / Ю.В. Котляр. – Одеса: "ТОВ ВІД", 2004. – 354 с. 18. *Ганжа О.І.* Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917–1927) / О.І. Ганжа. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2000. – 208 с. 19. *Олійник В.М.* Розвиток селянського землекористування в 1921 – 1929 роках: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. / В.М. Олійник. – Черкаси: Черкас. нац. ун-т ім. Б. Хмельницького, 2005. – 18 с. 20. *Ковальова Н.А.* Вплив общини на селянське життя періоду революції та громадянської війни 1917–1921 рр. в Україні. / Н.А. Ковальова. // Український селянин. – Черкаси. – 2003. – Вип. 7. – С. 106–108. 21. *Ковальова Н.А.* Еволюція змісту поняття «аграрна революція» в історичних дослідженнях / Н.А. Ковальова. // Питання аграрної історії України та Росії: Матеріали восьмих наукових читань, присвячених пам'яті Д.П. Пойди. – Дніпропетровськ, 2010. – С. 19–27. 22. *Капустян Г.Т.* Українське село в умовах радянського політичного режиму 1920-х років: Автореф. дис. ... докт. іст. наук. / Г.Т. Капустян. – Дніпропетровськ: ДНУ, 2004. – 35 с. 23. *Курашнев А.А.* Крестьянство России в период войны и революции. 1917–1920 гг. (историографические аспекты) / А.А. Курашнев. // Вопросы истории. – М. – 1999. – № 4–5. – С. 148–156. 24. *Ибрагимов К.Х.* Особенности общинной поземельной собственности в России / К.Х. Ибрагимов. // Вопросы истории. – М., 2007. – № 12. – С. 117–125. 25. *Зырянов П.Н.* Полтора века споров о русской сельской общине / П.Н. Зырянов. // Проблемы социально-экономической и политической истории России XIX–XX веков. – СПб.: Алтея, 1999. – С. 87–100.

Надійшла в редакцію 26.02.2011

УДК 323.281:378.091.12.011.3.–051(477.54)«193»

А.О.ІГНАТЬЄВА, аспірантка НТУ «ХПІ»

ВИКЛАДАЧІ ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ ХАРКОВА – ФІГУРАНТИ СФАБРИКОВАНОЇ СПРАВИ «УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКОГО ФАШИСТСЬКОГО БЛОКУ»

Стаття присвячена одному із малодосліджених сюжетів із історії репресивної практики радянської влади першої половини 1930-х рр. – справі «Українсько-російського фашистського блоку». Аналізуються матеріали справи, хід слідства, звинувачення, що були пред'явлені викладачам вищих навчальних закладів Харкова – уявним членам контрреволюційної організації.

Статья посвящена одному из малоисследованных сюжетов в истории репрессивной практики советской власти первой половины 30-х годов - делу «Украинско-российского фашистского блока». Анализируются материалы дела и ход следствия.

This article is devoted to one of little researched episodes of a repressive practice of the Soviet Power in the period of Stalin's rule – a case of the Ukrainian-Russian Fascist Bloc. The material of the case, the course of the investigation and the evidences of arrested professors of the higher educational establishments of Kharkiv are analysed.

За останні роки побачили світ чимало досліджень, присвячених висвітленню політичних репресій 20-х–30-х рр. ХХ ст. проти українських учених, педагогів, науковців, аналізу судових процесів, криміналь-

них справ, адміністративних переслідувань щодо них. Проте далеко не всі епізоди карної практики щодо представників інтелігенції України дістали ґрунтового, всебічного розбору в науковій літературі. Одним з малодосліджених сюжетів із історії репресивної політики Радянської держави є сфальсифікована справа «Українсько-російського фашистського блоку» – чергової контрреволюційної організації, «викритої» співробітниками ОДПУ наприкінці 1933р. До складу даного об'єднання було зараховано десятки співробітників наукових і музейних установ, багато з яких викладали в вищих навчальних закладах, зокрема, харківських.

Не зважаючи на те, що справа так званого Українсько-російського (або російсько-українського) блоку досі не ставала предметом окремого дослідження, пов'язані з «викриттям» цієї ніколи не існувавшої антирадянської організації події привертала увагу фахівців. Варто зазначити такі дослідження, як статті С.І.Білоконоя [1] та О.О.Нестулі [10], присвячені висвітленню життєвого та творчого шляху одного з головних фігурантів цієї справи – проф. С.А.Таранушенка. Деякі згадки про дану кримінальну справу містяться в публікаціях К.П.Двірної [6, с.21], Г.В.Касьянова [7, с.70], Е.Г.Циганкової [11, с.15], Р.В.Манківської [9, с.267–268].

Метою даної статті є аналіз матеріалів кримінальної справи, ходу слідства, виявлення звинувачень, що були пред'явлені викладачам харківських вищих навчальних закладів – уявним членам «Українсько-російського фашистського блоку», міри покарання щодо них. Крім того, необхідно з'ясувати причини виникнення цієї сфабрикованої справи та її місце в низці слідчо-кримінальних процесів першої половини 30-х рр. ХХ ст. Джерелами нашого дослідження стали насамперед архівні документи [3–5] та кримінальне законодавство УСРР [8].

«Українсько-російський фашистський блок» виник, згідно матеріалів слідства, наприкінці 1920-х років. До складу контрреволюційного об'єднання було віднесено чимало співробітників музейних і пам'яткоохоронних установ, наукових інститутів. Багато хто з них одночасно викладали у ВНЗ. Центр вигаданої ОДПУ антирадянської організації перебував у Харкові, філії («гнізда») – у багатьох українських містах: Києві, Одесі, Дніпропетровську, Чернігові, Полтаві, Житомирі, Вінниці, Умані, Ніжині, Херсоні та ін. [5, л.39–40]. Усього слідство «виявило» більше 40 осередків блоку та близько 100 його членів [9, с.267]. Важливими, з точки зору слідчих, були зв'язки харківського центру організації з академіками В.М.Перетцом і Ф.І.Шмітом, які, працюючи в Ленінграді, надавали всіляку допомогу однодумцям в УСРР.

За обвинуваченням [5, л.33–51], «Українсько-російський фашистський блок» виник внаслідок об'єднання українських і російських націоналістів із метою повалення радянської влади шляхом збройного повстання (цікаво, що необхідна задля цього зброя, за версією слідчих, зберігалася в музеях в якості експонатів) та встановлення демократичної республіки. Новий політичний лад повинен був забезпечити відновлення приватної власності, а також гарантувати широку культурну автономію національним меншинам. Практична діяльність членів організації ґрунтувалася на таких програмних положеннях, як ідеологічна боротьба з марксизмом, поширення націоналістичних концепцій, збереження релігійних основ. Відповідно до тактичних настанов блоку, передбачалося систематичне «шкідництво» на науковому та музейному фронті. Активісти організації втягували в контрреволюційне об'єднання викладачів ВНЗ (особливо з дореволюційним стажем педагогічної діяльності) та науковців, проводили антирадянську пропаганду серед аспірантів і студентів. Саме молодь, що навчалася, лідери блоку розглядали в якості ударної сили очікуваного повстання.

У матеріалах справи в якості членів контрреволюційного об'єднання та співчуваючих його програмним положенням фігурувало чимало відомих учених – викладачів вищих навчальних закладів Харкова. Дехто з них проходили в якості обвинувачених за іншими кримінальними процесами, а деякі (наприклад, акад. Д.І.Багалій) вже померли. В протоколах слідства знаходимо прізвища акад. М.І.Яворського, професорів О.В.Ветухова, О.С.Федоровського, А.Н.Гладстерна, О.А.Янати, В.О.Барвінського. Безпосередньо за справою Українсько-російського фашистського блоку в якості обвинувачених проходили професори В.М.Зуммер, С.А.Таранушенко, Д.П.Гордєєв, В.В.Дубровський, які, за версією слідчих, керували антирадянською організацією. При цьому В.В.Дубровський, як завідуючий музейною секцією Укрнауки, координував загальний розподіл контрреволюційних кадрів по музеях республіки, відповідав за підтримку регулярного зв'язку керівництва організації з усіма її «гніздами», а також за вербування нових членів до антирадянського об'єднання. В.М.Зуммеру було доручено безпосереднє контактування з київськими осередками «Українсько-російського фашистського блоку» та проведення антирадянської пропаганди серед молодих музейних працівників Харкова та Києва з метою залучення їх до контрреволюційної організації. Директор Республіканського музею українського мистецтва С.А.Таранушенко повинен був «проводити вербування на периферії». А Д.П.Гордєєв здійснював загальне керівництво та встановлював контакти з академічними колами, прагнучи знайти серед них співчуваючих програмним положенням блоку [5, л.41].

Слід зазначити, що обвинувачення будувалося винятково на «зізнанні» притягнутих до відповідальності осіб та їх показаннях, що викривали антирадянську діяльність інших «членів» контрреволюційного об'єднання. Так, наприклад, Д.П.Гордєєв заявив: «Визнаю себе винним у тому, що... з 1928 р. по день мого арешту входив до складу контрреволюційної організації, що являє собою українсько-російський блок». І далі: «Мій арешт підштовхнув мене до щирого зізнання, і даю слово докласти всіх зусиль задля того, щоб заглибити своє минуле на фронті соціалістичного будівництва» [3, л.14–15]. Схожі показання дав В.В.Дубровський: «Останнім часом успіхи соціалістичного будівництва, завершення першої п'ятирічки та перехід до побудови безкласового соціалістичного суспільства з усією очевидністю переконали мене в тому, що тільки радянська влада здатна правильно розв'язати в інтересах трудящих господарські та культурно-наукові питання. Це послужило причиною початку мого ідеологічного переозброєння... Перебування під вартою було останнім поштовхом до справжнього щирого зізнання» [3, л.142]. Перебування під слідством «підштовхнуло» і С.А.Таранушенку до аналогічних показань. «Зізнавшись», що з 1926–1927 рр. він був членом контрреволюційної організації наукових і музейних працівників, вчений додав: «Перебуваючи під арештом, я зрозумів, що вчинив великий злочин проти радянської влади...» [3, л.179].

Цікаві показання дав С.А.Таранушенко 10 січня 1934 р. Відомий фахівець у сфері вивчення народного мистецтва зазначив: «Моя шкідницька діяльність... полягала в саботуванні всіх вимог радянської влади по лінії наукової роботи». За його словами, проф. С.А.Таранушенко «направляв свою науково-дослідну роботу... з розрахунком на збереження старих буржуазних настанов, упровадження елементів формалізму та націоналізму». Тими ж принципами керувався вчений при підготовці лекцій та аспірантських семінарів у ВНЗ. Окрім цього, він «саботував» вимогу радянської влади «поставити... музейну й мистецтвознавчу роботу на службу соціалістичному будівництву». «Всупереч цій вимозі, я у своїй науковій практиці... відходив від сучасності, концентруючи увагу слухачів та учнів на питаннях і фактах, що мають відношення до давноминулих часів, не викликаючи їхнього інтересу до сучасності», – стверджував С.А.Таранушенко. «Якщо ж сучасність ставала об'єктом вивчення», він, керуючись антимарксистськими ідеями, замовчував «революційну сутність» епохи, ігнорував «елементи класової боротьби» у суспільному житті та мистецтві [3, л.205–206]. Аналогічно зводили на себе наклеп й інші обвинувачені.

Слідство «встановило» винність С.А.Таранушенка, В.М.Зуммера, В.В.Дубровського, Д.П.Гордєєва, поряд із іншими членами організації, у злочинах, передбачених статтями 54-2, 54-4, 54-11 Кримінального

кодексу УСРР. Цими статтями передбачалася кримінальна відповідальність за: «збройне повстання або... захоплення влади в центрі або на місцях... щоб силоміць відірвати від Союзу РСР і окремої союзної республіки будь-яку частину її території» [8, с.25]; «допомогу будь-яким способом тій частині міжнародної буржуазії, яка, не визнаючи рівноправності комуністичної системи... прагне її повалити» [8, с.25]; «всіляку організаційну діяльність, скеровану до підготовки або вчинення передбачених у цьому розділі («Контрреволюційні злочини» – А.І.) злочинів» [8, с.28–29]. Постановою Судової трійки при Колегії ДПУ УСРР від 24 лютого 1934р. професори В.М.Зуммер, С.А.Таранушенко, Д.П.Гордєєв, В.В.Дубровський були засуджені до п'яти років ув'язання в виправно-трудовах таборях.

Побудована лише на «зізнанні» обвинувачених та теоретичних розробках слідчих справа «Українсько-російського фашистського блоку» не є поодиноким у ряді політично-кримінальних процесів кінця 20-х – першої половини 30-х рр. ХХ ст. Вона стала черговою спробою радянської влади забезпечити тоталітарний режим, що зміцнювався, від потенційних ідеологічних супротивників – осіб, здатних до критичної оцінки нововведень у суспільному житті, зокрема, у галузі науки, культури, освіти. На наш погляд, потенціал наукового висвітлення репресивної практики сталінської доби щодо представників вузівської інтелігенції України, зокрема, Харкова, відкриває широкі можливості для всебічних досліджень в цьому напрямку.

Список літератури: 1. Білокінь С.І. Велетень мистецтвознавства / С.І.Білокінь // Репресоване «вродження» / [Упоряд. О.І.Сидоренко, Д.В.Табачник]. – К.: Україна, 1993. – С.332–345. 2. Богдашина О.М. Діяльність Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури імені академіка Д.І.Багалія (1921–1934рр.) / О.М.Богдашина. – Харків: Харківський державний педагогічний ін-т імені Г.С.Сковороди, 1994. – 195 с. 3. ДАХО – Ф. Р-6452. – Оп. 3. – Спр. 656. – 253 л. 4. ДАХО – Ф. Р-6452. – Оп. 3. – Спр. 657. – 160 л. 5. ДАХО – Ф. Р-6452. – Оп. 3. – Спр. 658. – 297 л. 6. Двірня К.П. Інтелігенція Харківщини в роки сталінського терору (за сторінками місцевої преси 1937 року) / К.П.Двірня // Культура України: 36. ст. – Вип. 2. – Харків: ХДІК, 1994. – С. 17–28. 7. Касьянов Г.В. Україна, 1933-й / Касьянов Г.В. // Под знаменем ленинізму. – 1990. – № 5. – С. 65–70. 8. Кримінальний кодекс УСРР [зі змінами та доповненнями на 15 липня 1932р.] – Харків: В-во ВУЦВК «Радянське будівництво і право», 1932. – 135с. – (Офіційне видання НКЮ УСРР). 9. Маньківська Р.В. Репресії серед музейних працівників в кінці 20-х–30-х рр. / Р.В.Маньківська // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1997. – №1/2. – С.263–271. 10. Нестуля О.О. Дослідник народного мистецтва (С.А.Таранушенко) / О.О.Нестуля // Репресоване краєзнавство (20–30-і роки) / [Голова редколегії: П.Т.Тронько]. – К.: Рідний край, 1991. – С. 173–177. – (Академія наук України, Інститут історії України, Міністерство культури України, Всеукраїнська спілка краєзнавців). 11. Цыганкова Э.Г. Очерк истории востоковедческих учреждений в Харькове в 20-е–30-е гг. ХХ в. / Э.Г.Цыганкова // Вісник Харківської державної академії дизайну та мистецтва. – 2008. – № 9. – С. 5–16.

Поступила в редколегію 29.06.10.

Р.О. ПОНОМАРЕНКО, к.і.н., доцент НТУ «ХП»

УКРАЇНЬСЬКА ДЕРЖАВА ОУН ПІД ПРОТЕКТОРАТОМ ТРЕТЬОГО РЕЙХУ – МІФ ЧИ РЕАЛЬНІСТЬ

В статті аналізується прагнення українських націоналістів створити Українську державу влітку 1941 р., висвітлюється позиція німецьких керівних кіл до проблеми української державності, та розглядаються деяких аспектів питання проголошення Української держави 30 червня 1941 р.

В статье анализируется намерение украинских националистов создать Украинское государство летом 1941 г., демонстрируются позиции руководящих кругов Германии к проблеме украинской государственности, рассматриваются некоторые аспекты вопроса провозглашения Украинского государства 30 июня 1941 г.

In the article is analyzed the intention of the Ukrainian nationalists to create the Ukrainian State in the summer 1941, is shown the position of the German government to the problem of the Ukrainian State organization, are examined some aspects of the proclamation of the Ukrainian State on the 30th June 1940

Питання про можливість утворення української держави під протекторатом Третього Рейху вже в 1941 році досить гостро стоїть в сучасній історичній науці, особливо зараз, коли йде переосмислення вітчизняної історії. Можна з впевненістю сказати, що це один з найбільш суперечливих моментів в історії України.

Разом з цим, в історіографії цій проблемі увага, нажаль, майже не приділяється. Більшість українських дослідників притримується думки про те, що Німеччина принципово не розглядала питання утворення незалежної української держави, ні в якому разі, та ні за яких обставин. При роботі над статтею автор переважно збирався на документальні збірники, мемуари та щоденники, та деякі монографії. Повний список літератури та джерел, використаних автором, наведено в кінці статті.

Метою статті є аналіз прагнень українських націоналістів до створення української держави та встановлення можливості цього влітку 1941 р., висвітлення позиції німецьких керівних кіл до проблеми української державності, та розгляд деяких аспектів питання проголошення Української держави 30 червня 1941 р.

Головним носієм ідеї української державності була ОУН. У серпні 1939 р. на Другому Великому зборі ОУН в Римі основним змістом програми ОУН було проголошено боротьбу за самостійну соборну Українську державу [13, с.310]. Нажаль, в цей без перебільшення доленосний час, ОУН переживала розкол: ватажки двох крил ОУН С. Бандера та А. Мельник не могли

порозумітись між собою, тому найбільш впливова організація українських націоналістів не виступала єдиним фронтом. Проте, обидві групи співпрацювали з нацистами.

Послідовники А. Мельника і С. Бандери по-різному поводитися у спілкуванні з керівними колами Третього Рейху. Перші, мельниківці, були переважно емігрантами середнього і старшого віку, більш досвідченими та знаючими умови життя в інших країнах. Другі, бандерівці, були більш молоді вихідці з Західної України, і тому на своїй землі, навіть в умовах окупації, поводитися себе упевнено і незалежно. Ця різниця не абсолютна, але подібне узагальнення є, на наш погляд, коректним.

Характерно, що обидва крила ОУН покладали свої надії на довготривалу радянсько-німецьку війну, пов'язуючи з нею нові перспективи для вирішення української проблеми. Напередодні нападу на СРСР провідники ОУН надіслали керівництву Третього Рейху меморандуми, в яких розглядалось проблема майбутньої української держави [12, с.8]. У меморандумі ОУН(М) ставилося питання про утворення Української держави з кордонами від гирла Дунаю на заході до Волги на північному сході і Головного Кавказького хребта на південному сході. Ця держава повинна була дістати такий самий політичний устрій, як Німеччина [Там же]. Відразу зауважимо, що Особисто у автора викликає сумнівів здоровий глузд А. Мельника: щоб досягти етнічної однорідності держави, яка істотно перевищувала територію УРСР, А. Мельник закликав нацистів здійснити примусове переселення мільйонних мас етнічних українців з Далекого Сходу і Сибіру. Не зрозуміло, якою він бачив організацію цього процесу. Однак в кінцевій перемозі Німеччини А. Мельник, виходячи з цього, не сумнівався.

Меморандум С. Бандери, надісланий Гітлеру 23 червня 1941 р., був іншого змісту. Маючи в Західній Україні розвинену підпільну мережу, ОУН(Б) у боротьбі за національну державність покладалася передусім на власні сили. Відносини з Німеччиною вона розглядала як союзницькі. Гітлера попереджали(!): німецьких солдатів вітатимуть в Україні як визволителів, але ставлення зміниться, якщо національна державність не буде відновлена. Характерно, що чи не вперше українські націоналісти визнали, що державність радянського зразка була кроком уперед порівняно зі становищем українців в Російській імперії [12, с.9]. В окремих розділах меморандуму обґрунтовувалися політичні, економічні і військові аспекти утвердження незалежності України. Передчасних питань про кордони ОУН(Б) не ставила, але прагнула довести, що утвердження справді незалежної України – у власних інтересах Німеччини. В цілому, на наш погляд, така постанова питання дивує – лідер невеликої підпільної групки націоналістів однієї з республік СРСР, звертається до керівництва найбільш впливової держави в Європі та навіть диктує їй свої

умови та вказує, як той потрібно поводитись. Цікаво, що жоден з інших націоналістичних сателітів Рейху не дозволяв собі такого, навіть такі неординарні та впливові особи, як Л. Дегрелль в Бельгії, А. Мусерт в Голландії та Х. Сима в Румунії.

Оцінюючи меморандуми ОУН(М) і ОУН(Б), слід мати на увазі, що вищі керівники Третього Рейху обгрунтовано вважали, що українські націоналісти, тобто ОУН, не мали великої політичної ваги [12, с.9]. Німці просто губились у великій кількості різних українських організацій та комітетів. Саме з цього німці і виходили, що цілком зрозуміло, якщо прийняти до уваги, що бандерівці та мельниківці як раз в цей час не могли порозумітись між собою. Меморандуми до Гітлера не потрапили, однак відомо, що меморандум Бандери потрапив до рейхсфюрера СС Г. Гімmlера, А. Розенберга та міністерства закордонних справ Німеччини. На міністра закордонних справ Й. Ріббентропа було покладене вирішення питання як і наскільки він повинен ознайомити фюрера з цим меморандумом [1, с.76]. Очевидно Ріббентроп не знайшов в цьому меморандумі щось дійсно важливого для уваги Гітлера (да і чи міг зацікавити Гітлера примітивний місечковий сепаратизм ОУН?) і тому так і не доповів йому (автору незрозуміло, чому багато сучасних українських істориків дійсно впевнені, що Гітлеру більш нічим було зайнятись перед нападом на СРСР, як не прискіпливим аналізом меморандумів ОУН, примиренням обох груп та проблемою майбутньої української держави?).

Відмітимо, що деяку увагу німці звертали лише на окремі емігрантські кола (наприклад, гетьман П. Скоропадського та його оточення), які мали за собою історичне минуле, але також не користувалися підтримкою українського населення. Характерно, що Скоропадського фінансово підтримувало міністерство закордонних справ Німеччини, але військова розвідка – Абвер – відмовилась з ним співпрацювати, як раз з-за відсутності впливу Скоропадського на українське населення [6, с.52].

Актуальним є питання – чим була викликана поява вищезгаданих меморандумів ОУН? На наш погляд, безсумнівно, надією на те, що Німеччина поставить їх авторів до влади в Україні після повалення СРСР. Тільки цим і пояснюється така «дипломатична» активність обох оунівських груп. Можливо такі сподівання були і не безпідставними. Завдяки контактам та співпраці з Абвером та СД обидві групи мали деякий «авторитет» серед німецького керівництва, хоча і досить невеликий. Однак про співпрацю з українськими націоналістами думали і високі посадові особи Третього Рейху. Один з найбільш авторитетних теоретиків націонал-соціалізму, за походженням прибалтійський німець, А. Розенберг доводив, що німці в боротьбі з російським імперіалізмом повинні спиратися на пригноб-

лені Росією народи. Особливо важливим союзником Німеччини він вважав Україну. З власної ініціативи Розенберг спілкувався з діячами української еміграції і запевняв їх, що Німеччина в слушний час надасть допомогу у творенні незалежної України. У розмовах Розенберга з українськими емігрантами в 1941 р. уламки Радянського Союзу, в усякому разі Україна, виглядали як союзні з Німеччиною держави. Розуміючи досить незвичайний стан у німецькій правлячій верхівці, коли кожен з керівників того чи іншого відомства розробляв свої плани, а потім повинен був захистити їх перед фюрером, можна погодитись, що Розенберг дійсно намагався сприяти створенню української держави. Цікаво, що аналізуючи чисельні меморандуми та доповідні записки Розенберга мимоволі робиться висновок, що останній дуже позитивно ставився до самої ідеї української державності, якщо, звісно, ця держава буде союзницею Німеччини [8, с.92; 9, с.763-764]. Це помітив навіть М. Борман, який відмітив: «Часто складається враження, що Розенбергу дуже подобаються українці; він хоче також значно збільшити стару Україну» [1, с.368]. За влучним виразом французького публіциста Р. Карг'є, Україні, якій в меморандумі Розенберга від 2 квітня 1941 р., планувалось надати найширшу національну автономію та ввести до союзу причорноморських держав, надавалась подвійна місія: «почесний обов'язок годувати Рейх та обов'язок бути постійною загрозою для Москви» [7, с.179]. Проте, майже всі дослідники при аналізі цього питання забувають, що йшла важка війна, на першому місці для Гітлера стояли проблеми військової стратегії та економіки, а все інше, на його думку, можна буде розібрати після переможного закінчення війни [13, с.314].

Відомо, що на цей час А. Гітлер уже встиг створити дві маріонеткові держави – Словаччину і Хорватію. Маючи перед собою такий приклад, С. Бандера в своєму меморандумі просив не порівнювати Україну з цими двома країнами. На його думку, Україна мала особливе значення, оскільки переважала ці країни за площею та чисельністю населення. Це дійсно так, але, на наш погляд, суть питання далеко не в цьому. Головна відміна України від цих двох країн в тому, що ні Чехословаччина, ні Югославія не проводили жорсткої ідеологічної обробки населення цих регіонів. А в Україні? Тут склалась зовсім інша ситуація. Переважна більшість населення була вихована в кращих традиціях комуністичної ідеології та інтернаціоналізму. Щоб там не говорили, але факт лишається фактом – населення центральних, південних, східних регіонів України в цілому підтримувало радянську владу. І як могло мріяти про незалежність покоління, яке виросло при радянській владі та ніякої іншої ідеології не знало? За свідченням заступника командира Північної похідної

групи ОУН Л. Павлишина в східних областях «люди не розуміли, чого націоналісти хочуть від них, бо крім Радянської влади, все інше їм було чуже і вороже... Неприязнь місцевого населення до націоналістів була однією з причин загибелі трьох похідних груп ОУН» [6, с.178]. Подібних тверджень дуже багато. Колишній член ОУН(б) І. Міtringа побувавши з похідними групами на сході України переконався у відсутності широкої підтримки програми ОУН(б). І дійсно, частка української інтелігенції, яка підтримувала націоналістичні ідеї в Радянській Україні була дійсно невеликою. Але в Західній Україні була дещо інша ситуація, ці території лише два роки перебували в складі СРСР, їх населення ще не втратило національної однорідності та свідомості, націоналісти мали тут певну підтримку. Однак чи було це переважаючим в рамках всієї території України?

Ще у травні 1941 року провід ОУН(Б) розповсюдив «політичні вказівки» для своїх структур, у яких, зокрема, зазначалося: «На звільнених від московсько-більшовицької окупації частинах української землі, не ждучи ні на що, ОУН проголошує відразу Українську державу, встановлює владу». З початком війни до Львова, Києва, Дніпропетровська, Одеси рушили три похідні групи загальною кількістю від 1200 до 5000 осіб. Ці групи рухались за фронтовими німецькими частинами, їхнім завданням було пропагувати по містах і селах ідею самостійної України та організувати цивільну адміністрацію – органи місцевого самоуправління і поліцію. Відмітимо, що ці групи були створені за домовленістю з німецьким командуванням, інакше як ще пояснити факт пересування у фронтових умовах великих груп молодих чоловіків? Крім того, вони допомагали німцям підбирати кадри на керівні посади в містах та селах, виступали в ролі перекладачів тощо [2, с.90].

30 червня 1941 року сталася подія, яка і до цього часу викликає суперечки в українському суспільстві та наукових колах: у Львові ОУН(Б) проголосила Акт відновлення Української держави та Уряд України. За текстом цього Акту українська державність відновлювалась лише на західноукраїнських землях, а уряд так і називався – Крайове правління західних областей України. Причому, не з волі українського народу, а тільки з волі ОУН і С. Бандери. І тільки пізніше стали стверджувати, що 30 червня 1941 року була відновлена Українська держава на всій українській території. Сформований Я. Стецьком уряд почав втілювати у життя сценарій державотворення, розроблений ще напередодні війни у Кракові (цікаво, що Я. Стецько рахувався на службі у армійській розвідці в штабі 17-ї армії Вермахту, в цей день він мав обов'язкове доручення виїхати до Холма, якого він не виконав [1, с.167]). Сучасний український історик П. Брицький ста-

вить під сумнів легітимність цього уряду, оскільки проголошений він був лише однією політичною організацією, без огляду на всі інші українські політичні сили [2, с.92].

В Акті 30 червня 1941 р. був такий пункт: «Новоповстаюча Українська Держава буде тісно співдіяти з націонал-соціалістичною Великою Німеччиною, що під проводом вождя Адольфа Гітлера творить новий лад в Європі і світі та допомагає Українському народові визволитися з московської окупації». Цей пункт ніяк не підтверджує тези ОУН-УПА, котра з'явилася пізніше, «про боротьбу на два фронти, проти двох імперіалізмів». В тих умовах українські націоналісти могли розглядати створену ними державу або як цілком підлеглу Третьому рейху, або незалежну і союзну йому. Однак, незрозуміло, як С. Бандера планував зберегти незалежність в умовах німецької окупації. Можливо, він бачив себе таким собі «маленьким фігурером», на зразок хорватського лідера А. Павелича, забуваючи, що останній мав широку підтримку серед хорватів, а Бандера міг сподіватись лише на невеличку купку своїх прихильників серед населення Західної України.

Майже ніде не згадується наступний факт: випадково присутній на цій події представник Абверу доктор Г. Кох зрозумівши, що відбувається, попросив слова і звернувся до присутніх: «Війська Адольфа Гітлера захопили країну..., першочерговим завданням українців є зберегти спокій та... знову взятися до праці. Зараз йде війна і політикою в жодному разі займатися не можна. Наказувати можуть лише Німецькі збройні сили». Кох закінчив свою промову словами «Зіг хайль» за фіурера, до чого захоплено приєдналися головуючий (бургомістр Львова Ю. Полянський) та збори [1, с.167].

С. Бандера і Я. Стецько сподівалися, що відновлювана Українська держава зможе тісно співпрацювати з Німеччиною. Повторимо, певні німецькі кола також не відкидали такої можливості. Цікаво, що фіурер не заперечив Розенбергу, коли той на нараді 16 липня пропонував: «...в Україні нам треба буде дозволити певне культурне піклування, підняти історичну свідомість українців, відкрити в Києві університет, розвинути деякий потяг до незалежності» (тут явний натяк на недавню подію – Акт 30 червня) [12, с.13]. Не заперечував і друга особа в нацистській Німеччині Г. Геринг, однак він звернув увагу на тимчасову передчасність таких дій в умовах війни: «спочатку... забезпечити себе продовольством, а до всього іншого справа дійде набагато пізніше» [8, с.514].

Проте, чи можливо було в тих умовах сподіватись на швидке постановня української держави? На це впевнено можна відповісти – ні! Не маючи ні ефективного чиновного апарату (націоналістичний

ідеолог П. Мірчук писав про мізерний «інтелектуальний багаж» та таку ж політосвіту багатьох членів ОУН(Б) та похідних груп [6, с.178]), силових структур (окрім звичайно, стихійно створених поліцейських формувань), ні війська (окрім батальйонів «Нахтігаль» та «Роланд»)? І найбільш головне – не маючи масової народної підтримки. Якою бачили свою майбутню державу бандерівці? Чи вони забули, що всюди в Україні стояли німецькі гарнізони і що тільки за німецькими військами бандерівці змогли з'явитися в Україні? Характерно, що на відміну від Бандери, мельниківці та оточення Скоропадського з великою повагою відносилось до Німеччини, добре розуміючи, що без неї, без її грошей та силової підтримки їх можна буде викинути на смітник.

Аналіз надзвичайно цікавого документу – стенограми конференції ОУН(Б) у Львові від 18-19 липня 1941 р. дає підстави стверджувати, що бандерівці не мали жодної уяви про ситуацію на Сході України, а члени ОУН з Західної України – мало що знали про розкіл ОУН та відносини Бандери і Мельника, а де хто вірив, що «справжній провідник вийде зі східних земель» [1, с.181-191]. Відсутня була програма дій, відсутні підготовлені кадри. Як сказав один з виступаючих, відряджених з пропагандистської місією до Києва: «Бо приміром поїду до Києва – сам не знаю, що маю говорити» [Там же, с.182].

Виходячи з цього, можна зробити висновок, що, як це не дивно, але ідея української державності не знайшла б розуміння у переважній більшості населення України. Також можна зробити припущення, що С. Бандера не розумів цього, на відміну від більш досвідченого А. Мельника. Однак це чудово розуміли нацистські керівники. Цікаво, що в багатьох меморандумах, звітах, пропозиціях нацистських чиновників мова йде про знищення більшовицької ідеології та перевиховання населення колишніх радянських територій. Один з керівників СД в Україні констатував, що пропаганда націоналістів не дає жодного впливу на молодь. «Українська молодь, – писав він – у своїй поведінці зберегла традиції, набуті в період радянської влади. Молодь потребує радикального перевиховання» [6, с.178]. В кінці липня представник міністерства закордонних справ при штабі 6-ї армії Вермахту писав в своєму звіті про стан в Східній Україні: «Тут інтенсивна радянська робота за 24 роки усунула усіх здатних до керівництва українців. Населення майже повсюду робить враження отупілого» (вище вже писалось про сподівання оунівців на нового провідника зі Сходу – Р.П.). Далі йдуть пропозиції про створення українського комітету і служби порядку. «Зараз це виглядає як єдиний шлях, щоб виховати українців для самоврядування і залучити до співпраці з новим європейським порядком» [1,

с.202,204]. На наш погляд досить дивна позиція для представника міністерства закордонних справ, навряд чи він виносив би такі пропозиції та виказував думки, які б не співпадали з офіційною точкою зору міністерства та рейхсміністра.

Погодимось, що метою націоналістів було створення на окупованій Німеччиною території України національної держави, причому по принципу «тут і зараз». Однак, що мету вони почали реалізовувати явочним порядком, щоб поставити керівників Третього Рейху перед доконаним фактом. Для німців, які й так довго терпіли самоуправство націоналістів це було вже занадто. Тим більше, що такого не дозволяли собі інші європейські колаборанти, навіть у регіонах з історично поширеним сепаратизмом – Валлонія, Фландрія, Бретань тощо. Цікаво, що в жодному випадку, коли Німеччина вдиралася в інші країни, під час бойових дій вона не створювала ніяких національних урядів у протиположності до законно діючого уряду, на відміну від Радянського Союзу та Сталіна, який навпаки полюблив цю справу (згадаємо хоча б уряд у О. Куусінена, утворений під час Радянсько-Фінської війни). Крім того ще пам'ятався норвезький приклад, коли місцевий «фюрер» В. Квіслінг, після початку вторгнення Вермахту, проголосив себе головою уряду; цей крок визвав обурення норвезької правлячої еліти і посилення опору, вже через кілька днів Гітлер відсторонив Квіслінга від влади [11, с.88-92]. Навряд чи досвідчений політик А. Гітлер хотів повторення норвезького сценарію з українським «квіслінгом».

Акт 30 червня 1941 року мав далеке відлуння, але оцінюється по-різному. Тоді навіть один з бойовиків ОУН(Б) назвав його «сміховарним державним будівництвом» [12, с.12]. За свідченням оунівця Е. Стахіва, «то був відверто пронимецький акт. Просто його не погодили з німцями, і тому німці були злі, що їх заскочили, і через п'ять днів заарештували Стецька, відпустили, а 15 вересня знов заарештували» [14, с.89].

Загалом, в цій ситуації, мабуть, найбільш здивувались німці. Західноукраїнські землі вони, природно, розглядали як складову частину колишньої Австроугорської імперії (не треба забувати, що Гітлер був австрійцем) та, мабуть, Польської держави. Тому, вони навіть особливо і не вникали в суть проблеми перебування українських земель в складі як Австро-Угорщини так і Другої Речі Посполитої. Виходячи з цього, події, що сталися потім цілком зрозумілі. Проте, ще десь близько півроку німецьке керівництво намагалось знайти порозуміння з Бандерою.

3 липня С. Бандеру викликали на розмову до Кракова. З німецького боку ці переговори досить компетентно проводив підстатс-

кретар уряду Генерал-Губернаторства Є. Кундт. Він виказав цілком слушні зауваження, що на той час Україна ще не була завойована, територія знаходилась в оперативному військовому підпорядкуванні і тому про ні яку адміністративну цивільну владу мова поки ще не йде. «Спочатку треба виграти війну з Советським Союзом» – зауважив Кундт [1, с.141]. На німецьку, цілком слушну думку, оскільки територію захопили німецькі збройні сили, то лише фюрер має право вирішувати що з нею буде на далі. Гіркою іронією для українців стали наступні слова Кундта: «Як далеко і яким чином фюрер сприйме думки не лише пана Бандери, бо меморандуми передали й багато інших українських політиків, залежить лише від фюрера». І далі: «... І інші українці боролися і жертвували..., могли б виставити такі самі претензії» [Там же, с.144]. Однак Бандера відмовлявся відкликати Акт 30 червня і, навіть, наполягав на тому, що ОУН(Б) є рівноправною стороною на «переговорах», які проводили з ним німецькі функціонери. «Державна самостійність України для обох сторін не підлягає дискусії», — заявив він 21 липня.

А 5 липня трапилась подія, яка, на наш погляд, безпідставно забута вітчизняними істориками. До українського народу з закликком будувати державу звернувся А. Мельник [Там же, с.150]. Тепер німці здивувались ще більше, а німецькі урядові чинники, за визнанням українських націоналістів, почали трактувати українців «як націю недозрілу» [Там же, с.181]. І розмови бандерівців про їх «участь у новому розподілі світу» [Там же, 202], нічого крім подиву німецького керівництва викликати не могли. Після цього ОУН(Б) розгорнуло терор проти мельниківців. Були вбиті О. Сенік та М. Сціборський. Подивившись на все це Гітлер зробив висновок, що українці «незадоволений та анархістичний» [Там же, с.404] народ та заборонив відкривати в Києві університет.

Від проголошення Акта 30 червня 1941 р. ОУН(Б) обрала тактику докраних фактів. Свого часу така тактика допомогла Ю. Пілсудському відновити Польську державу в кордонах, які включали українські, білоруські і литовські етнічні землі. Але з нацистами тактика докраних фактів не спрацювала. Німецькі спецслужби швидко заарештували все керівництво ОУН. Відомо, що принаймні до грудня 1941 року Бандера перебував в ув'язненні в Берліні, в тюрмі Гестапо, але в особливих, комфортних умовах, навіть мав волю пересування по місту [Там же, с.194]. В подальшому, до 1944 року Бандера, Стецько та інші перебували на почесних умовах в ув'язненні в концтаборі Заксенхаузен. Нажаль, німці до кінця не розібравшись в обстановці нанесли потуж-

ного удару і по більш поміркованій ОУН(М), заарештували, а потім стратили багатьох її членів.

Характерно, що не дивлячись на розгром ОУН співпраця націоналістів з німцями продовжилась, проте це не проблема даної статті.

Разом з цим, характерно, що існували певні українські кола, які розуміли, що української незалежності швидко не буде, але при цьому з великою повагою і дуже приязно відносились до Німеччини. Одним з представників цих кіл був видатний український вояк, полковник Армії УНР та майор Війська Польського Я. Гальчевський. Ще на початку 1940 р., тобто ще до нападу на СРСР, аналізуючи своє враження від оунівської пропаганди, він записав в своєму щоденнику: «Сучасні ефектовці не розуміють нової епохи, а головне, не знають в якій формі буде Україна: при найширшій самоуправі це буде окрема провінція німецької великої європейської імперії» [4, с.124]. Як згадували самі німці «розсудливі українці часто висловлюють думку, що в їхній країні... бракує провідних особистостей та що державотворча сила України взагалі ніколи не була достатньою» [1, с.402].

На нараді вищих керівників Рейху 20 червня 1941 року А. Розенберг запропонував поділити європейську частину Радянського Союзу на чотири рейхскомісаріати, з наданням кожному різних зовнішніх форм: протекторат Балтенланд (Прибалтику), національну державу Україна, федеративну державу Кавказ і позбавлену національних окраїн Московію. Україна повинна була зайняти територію в 1,1 млн. кв. км з населенням в 60 млн. осіб [8, с.95]. Виконати цей намір не вдалося, хід війни не дозволив. Тим більше, що 20 серпня 1941 року західноукраїнські землі – Львівська, Дрогобицька, Станіславська, Тернопільська області під назвою «дистрикт Галичина» були приєднані до Генерал-Губернаторства, тобто до польських територій в складі Третього Рейху. На думку багатьох німців саме туди, куди і було потрібно (бо ці землі розглядались як к імперські, враховуючи їх перебування у складі Австро-Угорщини).

Зауважимо, що звичайно, більшість вітчизняних істориків с сумом пишуть, що німці від'єднали від України частину її земель (окрім «Галичини», ще й «Трансністрію», передану до Румунії), забуваючи, додати, що замість цих територій до складу рейхскомісаріату «Україна» повинні були увійти Воронежська, Ростовська, Сталінградська та Саратовські області Росії [15, с.77]. На наш погляд це трохи схоже на адресований Гітлеру меморандум А. Мельника; виходячи з цього можна допустити, що цей документ таки потрапив до вищих посадових

осіб Рейху, тим більше, що кордони рейхскомісаріатів розроблялись німецькими демографами та етнологами з відомства Розенберга.

Таким чином швидка поява незалежної української держави була на думку нацистів неможлива. Навіть такі лояльні до України вищі керівники Рейху, як Й. Геббельс та А. Розенберг, що неодноразово виступали за надання Україні особового статусу, а Розенберг в майбутньому – і незалежності, не намагались відразу проголосити незалежність цих територій. Стосовно ж ставлення до цієї проблеми особисто Гітлера, можна зробити висновок, що ідеї Розенберга ним не відкидались. Про це свідчить факт, що під час розробки плану «Барбаросса» 18 грудня 1940 р. Гітлер дав керівні інструкції: «Всю територію Росії слід поділити на ряд держав з власними урядами, які готові укласти з нами мирні угоди...» [9, с.765]. В цьому ключі і розроблялись меморандуми Розенберга. Однак в подальшому Гітлер зосередився виключно на веденні війни, відклавши всі інші справи в «довгій ящик». Особливо не втручався фюрер і в управління окупованими територіями, доручивши це своїм сатрапам.

Проаналізувавши великий пласт джерел та наукової літератури автор прийшов цікавого висновку, що кожен з нацистських намісників, не дивлячись на мутний потік різноманітних наказів та директив, проводив свою власну окупаційну політику. Таке положення речей стало можливим завдяки так званій «анархії компетенцій»: часто було незрозумілим кому повинен підпорядковуватись той чи інший губернатор. Ця думка актуальна для будь-якої окупованої нацистами країни. Яскравим прикладом цього твердження є ситуація, що утворилась в окупованій Україні. Наприклад, О. Вехтер, губернатор Галичини, маючи звання групенфюрера СС підпорядковувався рейхсфюреру СС, а як губернатор Галичини – Імперському губернатору Польщі Г. Франку. Досить часто він отримував від них взаємовиключні накази. Це дозволяло йому керувати Галичиною на свій розсуд. Відомо, що О. Вехтер та губернатор Криму А. Фрауенфельд були досить лояльними до місцевого населення. Останній, навіть, нещадно критикував окупаційну політику в Україні та особисто Є. Коха перед Гітлером [3, с.275,277-280]. В Рейхскомісаріаті «Україна» всю повноту влади мав Є. Кох, який дуже жорстоко поведився з українцями, за що мав багато критиків в верхівках влади Німеччини. Накази свого безпосереднього керівника – А. Розенберга, Кох звичайно ігнорував, спираючись на своє поважне становище в керівних колах НСДАП. В останньому випадку це пояснюється, насамперед, особистими якостями Коха, його надзвичайним самодурством та жорсткістю. Коху було байдуже ким керувати – українцями, норвежцями, голландцями, чехами або греками – на нашу

думку він жорстоко поведився б з любим населенням, в яку би країну його не направили.

Один з цікавих поглядів на майбутнє України був представлений в статті «Німеччина і українці», яку було надруковано 24 січня 1942 р. в газеті «Дойтше Україне-цайтунг». В цій великій статті викладені основні засади та принципи українсько-німецьких відносин. В ній гостро, влучно та іронічно критикуються різноманітні національні «рекламовані партійники». Немає в статті нічого і про майбутню незалежність України. Натомість там є такі рядки: «Німеччина – як провідна держава, могутня імперія та ідеологічна опора Нової Європи організує її на нових політичних та господарських засадах... Здобуті кров'ю німецьких воєнок простори України в першу чергу мусять бути під її контролем. Український народ вичерпаний і знедолений, наче слаба людина по довгій і важкій недозі, не був би в силі сам зорганізувати забезпечену державу... Всі хто це розуміє, можуть лише радіти, що Україна діждалася такої тісної співпраці з Німеччиною» [5, Ф. Р-2984, Оп.1, С.1, АА.37-45]. Аналізуючи цю статтю можна зробити висновок, що Україні пропонувалось ввійти до ряду інших європейських країн, які після переможного закінчення війни утворять «Нову Європу». Саме цим було обумовлене майбутнє формування дивізії військ СС «Галичина».

Аналізуючи свідчення багатьох німецьких керівників, вціліли документи, приходиш до цілком доречного висновку, що проблема державності не лише України, але і інших окупованих радянських територій повинна було вирішатись після війни. Беручи до уваги так звані «проукраїнські кола» (вже згадані Геббельс та Розенберг) серед нацистських сановників, думка про утворення держави під протекторатом Німеччини, як цього хотіли і Мельник і Бандера не виявляється такою вже фантастичною. Навіть сам Г. Гімлер, якого вважають чи не головним супротивником слов'янської державності в приватній розмові стверджував, що після перемоги над СРСР та знищенням комунізму, народи Росії отримають державність [10, с.292].

Таким чином можна зробити наступні висновки. Створення незалежної української держави в 1941 р. було неможливим. В подальшому така можливість нацистами не відкидалася, але лише після переможного закінчення війни. В історичній перспективі відмова нацистів від створення української держави пішла лише на користь Україні, бо поява ще одного сателіту у Третього Рейху ні як не порадувало б об'єднанні нації. Однак в подальшому ця проблема чекає на прискіпливе дослідження незаангажованих істориків.

Список літератури: 1. Акт 30 червня 1941. Документи і матеріали. – Львів-Київ: Літературна агенція «Піраміда», 2001. – с.557. 2. *Брицький П.П.* Україна у Другій Світовій Війні (1939-1945 рр.) / Брицький П.П. – Чернівці, 1995. – 114 с. 3. *Бройнингер В.* Противники Гитлера в НСДАП 1921-1945 / Бройнингер В. – М.: Астрель, 2006. – с.397. 4. *Гальчевський Я.* З воєнного нотатника / Гальчевський Я. – К.: Діокор, 2006. – с.191. 5. Державний архів Харківської області. 6. *Дмитрук К.* Безбатченки / Дмитрук К. – Львів: Каменяр, 1972. – 222 с. 7. *Картьє Р.* Тайны войны / Картьє Р. – Саратов, 2000. – с.208. 8. *Косик В.* Україна і Німеччина в роки Другої Світової Війни / Косик В. – Париж – Нью-Йорк – Львів, 1993. – 660 с. 9. *Лисенко О., Нестеренко В.* Окупаційний режим на Україні у 1941-1943 рр.: адміністративний аспект / О. Лисенко, В. Нестеренко // Архіви окупації 1941-1944. Т.1. – С.762-769. 10. *Менвелл Р., Френкель Г.* Знаменосец «Чорного ордена». Гиммлер / Р. Менвелл, Г. Френкель; [пер. с англійського П.В. Рубцова] – М.: Центрполиграф, 2000. – 428 с. 11. *Носков А.М.* Норвегия во Второй Мировой войне 1940-1945./ Носков А.М. – М.: Наука, 1973. – с.276. 12. Організація Українських Націоналістів і Українська Повстанська Армія. Фаховий висновок робочої групи істориків при урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА. – К.: Наукова думка, 2005. – с.52. 13. Політична історія України ХХ століття. Т.4. – К.: «Генеза», 2003. – С.419. 14. *Стахів С.* Кризь тюрми, підпілля й кордони / Стахів С. – К.: Рада, 1995. – 318 с. 15. *Nolte H.-H.* Der deutsche Überfall auf die Sowjetunion 1941. Text und Dokumentation. – Hannover, 1991. – 196 s.

Поступила в редколегію 10.01.2011

УДК 348.4(477.Б2)(09)

ФЛАТОВ Ю.І., канд. істор. наук, доц. кафедри історії і права ДНТУ, Донецьк
СТУПАК І.О., канд. істор. наук, доц. кафедри історії і права ДНТУ, Донецьк

ДО 90-РІЧЧЯ ДНТУ (НАУКОВО-ДОСЛІДНА РОБОТА У 60-90 РР. ХХ СТ.)

Розглядається історія першого вищого навчального закладу на Донбасі та одного з найбільших технічних вузів України. Особлива увага приділена досягненням в підготовці інженерних кадрів.

Показана история первого высшего учебного заведения в Донбассе и одного из крупнейших технических вузов Украины. Особое внимание уделено важнейшим достижениям в подготовке высококвалифицированных инженерных кадров, деятельности ведущих научных школ в 60-90 гг. ХХ ст.

It shows the history of the first higher education institution in Donbass and one of the largest technical universities of Ukraine. Special attention is given to important achievements in training of highly qualified engineering skills of leading scientific schools in the 60s-90s of the 20th century.

Однією з перспективних тем для сучасних наукових досліджень є вивчення історії становлення і розвитку вищої школи в Україні. Її невід'ємною складовою є історія Донецького національного технічного

університету — першого вищого навчального закладу у Донбасі і одного з найбільших осередків технічної освіти України. Зокрема, науково-дослідна робота університету стала живим літописом розвитку технічної думки й становлення вітчизняної промисловості у ХХ сторіччі.

Історіографія даного питання охоплює досить широке коло джерел, насамперед архівних матеріалів[2-18;20], періодичних видань, монографій [22-25;1]. Пропонована розвідка є спробою їхнього концентрованого узагальнюючого аналізу.

Урочисте відкриття Донецького гірничого технікуму відбулося 30 травня 1921 р. Через п'ять років на його базі було створено гірничий інститут, який у 1935 р. було перейменовано в індустріальний. У 1960 р. він реорганізовується в політехнічний. У серпні 1993 р. йому надано статусу державного технічного університету [1].

Університету є чим пишатися: пройдено великий і славетний шлях. За роки його діяльності було підготовлено понад 100 тис. спеціалістів, у тому числі для 76 країн світу. На базі університету було організовано Донбаську державну академію будівництва й архітектури (м. Макіївка), Донбаську державну машинобудівну академію (м. Краматорськ) і інші вищі навчальні заклади регіону.

Донецький національний технічний університет — один із великих і відомих не тільки в Україні, але й за кордоном центрів підготовки інженерних і наукових кадрів. Тільки в базовому університеті на 15 факультетах навчається майже 14 тис. студентів [3]. На початку ХХІ ст. в ДонДТУ відбулися серйозні структурні зміни. У 1994 р. на базі провідних факультетів: гірничого, гірничо-геологічного і гірничоелектромеханічного — створено гірничий інститут. У складі університету діють також Горлівський автодорожний, Красноармійський політехнічний інститут, Інститут міжнародного співробітництва. На базі університету створено регіональний технічний комплекс, до якого увійшли Інститут підприємництва, технікуми, коледжі, ліцеї.

Навчання студентів адаптовано до світових стандартів і здійснюється за багаторівневою системою підготовки кадрів на основі нових навчальних програм, що відповідають університетській освіті і використовують досвід найкращих технічних закладів країни. Навчальний процес в університеті спрямовано на те, щоб випускник міг сприймати, пропонувати і реалізовувати технологічні, технічні, комерційні, соціальні й управлінські ідеї, легко адаптуватися до умов на виробництві та в економіці.

Теоретична підготовка студентів нерозривно пов'язана з їх участю в науковій роботі. З організації науково-дослідної роботи студентів університет займає одне з провідних місць в Україні. Високий рівень

навчальної, наукової та виховної роботи забезпечується кваліфікованим викладацьким корпусом, що нараховує понад тисячу осіб. Серед них — 125 професорів і докторів наук, 578 доцентів і кандидатів наук. В університеті працюють 7 заслужених діячів науки і техніки, 3 заслужених працівників вищої школи, 13 працівників народної освіти України, 22 лауреата міжнародних і державних премій.

Науковці університету зробили істотний внесок у розвиток вітчизняної і світової науки, збагатили її важливими фундаментальними розробками. Сформовані в університеті наукові школи в гірничій справі, металургії, машинобудуванні, коксохімії, енергетиці, обчислювальній техніці мають високий авторитет серед вітчизняних і зарубіжних учених. Багато розробок університетських учених широко використовуються в народному господарстві, найкращі з них відзначено державними преміями в галузі науки й техніки.

Досягнення ДонДТУ в організації навчальної й наукової роботи знайшли широке визнання. Останнім часом значно поширилися зв'язки університету із закордонними вузами. Налагоджено плідні творчі контакти з вузами США, Англії, Німеччини, Канади, Швеції, Голландії, триває ділове співробітництво з навчальними закладами Китаю, Польщі, Чехії та інших країн.

Незважаючи на складний економічний стан, матеріальні труднощі, університет прагне підтримувати свій високий статус, вийти на рівень престижних навчальних закладів світу.

У 1960-х – на початку 1990 років значні зміни відбулися в організації науково – дослідної роботи в інституті.

Середина 1960-х рр. стала переломною у зміцненні науково-технічної бази інституту, що і дозволило йому у подальшому неухильно збільшувати обсяги науково-дослідної роботи: якщо в 1960 р. у ДПІ була одна лабораторія, то вже через п'ять років – 11. Наукові дослідження проводилися і в навчальних кафедральних лабораторіях, що сприяло науковцям у виконанні значної кількості найважливіших і актуальних для розвитку господарського комплексу країни наукових тем [2, 4, 6].

Характерною особливістю організації наукової роботи в інституті було, розширення та зміцнення зв'язків кафедр з виробництвом. Виконання науково - дослідних робіт співробітників кафедр спільно з інженерно-технічними працівниками промислових підприємств увійшло в практику. Так, до 1964р. такі зв'язки були встановлені: із 40 шахтами комбінатів «Донецьквугілля», «Артем- вугілля», «Донбасантрацит», «Луганськвугілля». Тісні зв'язки науковці підтримували з багатьма машинобудівними, металургійними підприємствами, збагачува-

льними фабриками, заводами металоконструкцій, геологорозвідувальними партіями [7,13,14]. Всього інститут підтримував зв'язки з 67 підприємствами країни. ДПІ координував роботу з 26 академічними й галузевими науково-дослідними інститутами України і СРСР. Це співробітництво допомагало розв'язувати найбільш важливі для народного господарства країни наукові, технічні, технологічні, економічні проблеми.

Зазвичай, не менш 50% НДР затверджувалися до виконання за народногосподарськими планами України, постановами Держкомітету з науки та техніки при Раді Міністрів УРСР. За ними інститут був головним координуючим центром для всіх виконавців. Більше 20% виконуваних в інституті НДР були складовими великих головних проблемних тем, які розроблялись спільно з багатьма науково-дослідними і проектно-конструкторськими інститутами країни [16].

У 70–80 рр. інститут став провідним в країні за наступними науковими напрямками: – розробка нових технологічних процесів безперервного розливу сталі та її прокату; – нова техніка і технологія для розробки пластів, що викидаються, яка спрямована на створення та впровадження нових методів і засобів попередження викидів вугілля, газу та породи; - розробка наукових основ створення вуглевидобувних підприємств майбутнього (гідротехнологія); – розробка і технологія боротьби з газовиділенням та раптовими викидами газу у вугільних шахтах методом мікрокапілярного зволоження пластів; – створення систем регенерації повітря у замкнутих обсягах; – створення систем захисту засобів органів дихання гірничих робітників; – розробка й вдосконалення енергосистем, схем та елементів енергозбереження промислових підприємств; – вдосконалення технології машинобудування, розробка систем планування і керування виробництвом машинобудівних заводів; – розробка заходів щодо попередження забруднення повітряного басейну та навколишнього середовища.

Щорічно розширювалась географія науково-дослідних закладів, які співпрацювали з Донецьким політехнічним інститутом.

Якщо у 1971 р. інститут спільно з другими науковими установами виконував 25% від усіх наукових розробок у вузі, то в 1975 р. ця частина встановлювала 42%.

Вчені інституту плідно розробляли проблеми теоретичного і пошукового характеру щодо певних промислових умов. Їх частка складала в середньому 20% та більше у 70-80рр. від загальної кількості розробляємих тем. Так, в праці проф. Нікольського І.Л. «Мінералогія ендеогенних рудних родовищ Донецького басейну» вперше були виконані комплексні дослідження ізотопного складу свинцю, сірки, кисню та вуглецю рудних та супутніх їм мінералів. Результати дали підстави для

практичних рекомендацій щодо подальшого ведення пошуків і розвідки на різноманітних видів рудних корисних копалин у Донбасі та оцінки їх перспективності.

За постановою Ради Міністрів УРСР у 1974р. в ДПІ була створена проблемна науково-дослідна лабораторія спеціальної електрометалургії з науковим напрямком «Розробка теоретичних основ технології виробництва високоякісних сталей, засобами спеціальної електрометалургії» (керівник – доц. Дорофєєв Г.А.). для цієї роботи збудували спеціальне приміщення – 500 м². Її оснастили двома промисловими установками електрошлакового переплаву, потужним електронним мікроскопом і комплексним обладнанням для хімічної лабораторії.

Проблемна лабораторія успішно виконувала завдання за постановою Ради Міністрів УРСР, Держкомітету науки та техніки при Раді Міністрів УРСР. Зокрема, була розроблена перспективна нова технологічна схема отримання високоякісного товстостінового прокату для виробів спеціального призначення шляхом електро-шлакового переплаву металу киснево-конверторної виплавки. Це дозволяло суттєво збільшити обсяг виробництва та значно підвищити якість і надійність металоконструкцій.

Це співробітництво допомагало розв'язувати найбільш важливі для народного господарства країни наукові, технічні, технологічні, економічні проблеми. Свідченням високого рівня наукових розробок вчених інституту було щорічне збільшення кількості робіт, які гідно представляли інститут на ВДНГ СРСР. Якщо у 1964 р. на виставці експонувалось 5 робіт, то у 1970 р. — 10, у 1975 р. — 17, а у 1985 р. — 30 робіт.

Зміцнювалася творча співдружність випускних кафедр із спорідненими кафедрами вищих навчальних закладів зарубіжних країн: НДР, Чехословаччини, Угорщини, Польщі, Румунії. Особливо тісні творчі зв'язки склалися у них з колегами з Остравського гірничо-металургійного інституту (ЧССР), Фрайберзької гірничої академії (НДР), Магдебурзької вищої технічної школи (НДР), Кошицької вищої технічної школи (ПНР). Під час спільної творчої праці відбувався обмін знаннями і досвідом.

Відомо, що у великих наукових колективах ефективність творчих пошуків у значній мірі залежить від організації роботи науковців. Багато зусиль й енергії для розвитку науки в політехнічному інституті доклав М.П. Зборщик, який протягом 1971-1999рр. був проректором з наукової роботи. М.П. Зборщик захистив кандидатську і докторську дисертації в галузі гірничої геомеханіки, опублікував понад 470 наукових праць, з них 15 монографій і навчальних

посібників для студентів гірничих інститутів і факультетів. Науковій громадськості та фахівцям вугільної промисловості він відомий як видатний вчений у галузі гірничої геомеханіки в умовах підземної розробки глибоких вугільних шахт. Розроблені ним нові способи забезпечення стійкості підготовчих виробок широко впроваджені у промисловість і стали нормою проведення гірничих робіт на великих глибинах.

М.П. Зборщик удостоєний почесного звання «Заслужений працівник вищої школи Української РСР», лауреата премії Ради Міністрів СРСР і лауреата Державної премії України в галузі науки і техніки. Він обраний у 1991 р. академіком Інженерної академії СРСР. Під його науковим керівництвом 9 осіб підготували і захистили докторські і 17 — кандидатські дисертації. М.П. Зборщик має понад 120 авторських свідоцтв на винаходи.

Про серйозний науковий потенціал політехнічного інституту й ефективну науково-дослідну роботу свідчить і той факт, що в ДПІ сформувалося декілька наукових шкіл, які отримали широке міжнародне визнання на початку 70-х років.

Наукову школу гірничих механіків заснував академік АН УРСР В.С. Пак. Продовжувачем його справи був випускник інституту доктор технічних наук, проф., лауреат Державної премії СРСР і заслужений діяч науки і техніки УРСР В.Г. Гейер. Під його керівництвом успішно розвивалися наукові напрямки щодо розробки автоматизованих систем шахтного водовідливу і гідротранспорту корисних копалин. Він автор 70 винаходів, 5 патентів, 270 наукових публікацій, 2 підручників. Два навчальні посібники В.С. Пака і В.Г. Гейєра для студентів гірничих вузів були перекладені на грузинську, болгарську, угорську, румунську, китайську мови. Наукові роботи з автоматизації шахтного водовідливу стали основою створення серійної апаратури й автоматизації на більше ніж 90% усіх водовідливних установок шахт Донбасу.

Світовий досвід показав, що під час підземного видобування вугілля однією із прогресивних технологій є гідромеханізація, застосування якої значно підвищує продуктивність праці шахтарів, покращує умови і безпека їх роботи. Протягом тривалого часу невирішеними залишалися питання підйому вугілля з великих глибин і комплексної автоматизації керування гідрощахтами. Ці проблеми і були основними в науковому напрямку кафедри гірничої механіки. Позитивні результати теоретичних досліджень ерліфтів як способу підйому гідросуміші з великих глибин стали основою для прийняття їх уперше в світовій практиці як механізму гідропідйомників на двох великих гідрощахтах: з 1967 р. — на шахті «Красноармій-

ська» тресту «Добропіллявугілля» і з 1970 р. — на шахті ім. 50-річчя СРСР тресту «Краснодонвугілля». Застосування ерліфтів зекономило 3 млн. крб. на рік. Підйом вугілля ерліфтами з великих глибин увійшов складовою частиною до ліцензії «Гідравлічний видобуток вугілля», яку було продано в США і Японію за 1 млн. інвалютних крб.

Позитивний досвід експлуатації ерліфтів на шахтах став базою для розробки і впровадження: системи гідромеханізованого очищення підземних ємностей від шламу, що звільнило декілька тисяч робітників, зайнятих важкою некваліфікованою роботою в несприятливих і часто небезпечних умовах; гідротранспортної системи з ерліфтами для вилучення попелу і шлаку на теплових електростанціях Приморської, Ладозької, Екібастузької, Нерюнгрінської ДРЕС, Калінінської ТЕЦ-4; ерліфта для підйому копалин із дна морів й океанів (роботи були включені до програми освоєння Світового океану) та ін. Це зекономило державі мільйони карбованців.

Другу наукову школу — енергозберігаючі технології гарячої і холодної прокатки сталі — створив В.М. Клименко, заслужений діяч науки УРСР, доктор технічних наук, професор, завідувач кафедри «Обробка металів тиском» (ОМТ). В.М. Клименко прийшов у науку, маючи великий практичний досвід роботи на металургійних заводах. Під його керівництвом з лютого 1964 р. кафедра ОМТ перетворилася на потужний колектив, здатний вирішувати серйозні науково-технічні завдання.

Проф. В.М. Клименком були особисто розроблені оригінальні теорії і здійснені експерименти в галузі прокатки. Вони отримали визнання широкого загалу фахівців як в СРСР, так і за кордоном. До них належать дослідження нерівномірної деформації і розширення металів при прокатці зливків на блюмінгу і слябінгу, метод і теорія прокатки металу із защемленням, теоретичні методи визначення тиску металу на валки та ін. Реалізація цих наукових розробок у промисловості давала великий економічний ефект.

Колективом кафедри успішно розвивалися перспективні напрямки з підвищення ефективності і покращення якості продукції у листопрокатному і волочильному виробництвах, а також із застосування низькочастотних коливань під час прокатки. Розроблялися принципово нові технології, обладнання, прилади і пристрої, які дозволили не лише підвищувати продуктивність роботи і покращити якість прокатної продукції, але й автоматизувати, та контролювати процеси прокатки. Всі роботи кафедри ОМТ виконувалися на рівні винаходів, і колектив її щорічно отримував від 30 до 50 авторських свідоцтв на винаходи.

Наукові розробки цієї школи неодноразово експонувалися на виставках ВДНГ СРСР та УРСР, а також — за кордоном. За комплексне дослідження і застосування результатів розробок на обтискних заготовчих станах заводу «Азовсталь» і способу для вимірювання сил натягу при безперервній сортовій прокатці В.М. Клименко та його учні отримали медаль ВДНГ. Багато промислово розвинутих країн, зокрема, Японія, США, ФРН, Англія, Франція, Швеція, Австрія, НДР купили 15 патентів на винаходи вчених кафедри. Лише за 1971-1975 рр. економічний ефект від застосування розробок колективу кафедри склав 10 млн. крб. Кафедра співпрацювала із металургійними заводами «Азовсталь», ім. Ілліча (м. Маріуполь), Донецьким, Макіївським, металургійними підприємствами, заводами «Запоріжсталь», «Дніпроспецсталь» та іншими, а також із провідними інститутами країни. Проф. В.М. Клименко особисто і в співавторстві зі своїми учнями і співробітниками було опубліковано в 70-ті роки понад 450 наукових робіт, із них 6 монографій і навчальних посібників, отримано 110 авторських свідоцтв на винаходи. Під його науковим керівництвом 40 осіб захистили кандидатські дисертації.

Ця наукова школа зараз продовжує свою діяльність під керівництвом проф. О.А. Мінаєва. Наукові інтереси О.А. Мінаєва — теоретичне й експериментальне дослідження технології виробництва сортового прокату. Розроблені ним нові технології й обладнання для їх реалізації упроваджено на 8 металургійних заводах з багатомільйонним ефектом.

Третя наукова школа сформувалася на кафедрі гірничих машин, її засновник — проф. Я.І. Альшиц, а діяльність школи продовжував проф. Г.В. Малєєв, очолюючи кафедру у 1974-1984 рр. Колектив плідно працював над важливим науковим напрямком «Розробка теорій робочих процесів й обґрунтування оптимальних структур і параметрів високопродуктивних і надійних гірничих машин і комплексів». Виконані дослідження завершувалися розробкою технічних рішень на рівні винаходів (8-12 авторських свідоцтв щорічно). Двом фірмам Німеччини були продані ліцензії на виробництво двох вугільних комбайнів. Ряд розробок кафедри експонувалися на ВДНГ СРСР і УРСР. Наукові співробітники цієї школи тісно співпрацювали з інститутами гірничої справи ім.Скочинського, Дондіпровуглемаш, машинобудівними заводами. Економічний ефект від упровадження розробок кафедри лише за 1981-1983 рр. склав 5 млн.крб. Проф. Г.В. Малєєв особисто і у співавторстві з учнями опублікував близько 100 праць, у тому числі дві монографії й отримав 20 авторських свідоцтв на винаходи. Під його науковим керівництвом захищено 2 докторські і 8 кандидатських дисе-

ртацій. Характерним для вчених інституту було те, що вони прагнули зробити свій вагомий внесок у вирішення першочергових проблем господарського комплексу країни; турбота про охорону навколишнього середовища, підвищення екологічної безпеки металургійних процесів, питання розвитку енергетики та ін.

Відомою була й наукова школа – охорона навколишнього середовища. У 70-ті роки наукові співробітники під керівництвом Б.М. Носовицького розробили техніко-економічне обґрунтування для будівництва комплексів утилізації відходів для десяти металургійних підприємств України. Реалізація цих заходів дозволяла не лише різко покращити атмосферу повітряного і водного басейнів, але й ліквідувати шлаконакопичувачі. Щорічна економія від їх здійснення складала десятки мільйонів карбованців.

Авторитет учених інституту в галузі охорони навколишнього середовища був широко відомий в республіці. У середині 80-х років ДПІ був головною організацією у здійсненні регіональної науково-технічної програми «Вторинні ресурси для вугільної промисловості». Програма налічувала 16 завдань, а в її виконанні брали участь 60 промислових підприємств і 21 науково-дослідний інститут.

Результативною була у 80-х роках робота з раціонального використання мінеральних ресурсів і охорони навколишнього середовища за рахунок утилізації залізомістких відходів металургійного виробництва, яка виконувалась за міжвузівською програмою «Метал», її здійснення сприяло економії в народному господарстві 1,4 млн. крб. на рік.

Наукові працівники кафедри «Охорона праці і навколишнього середовища» під керівництвом доц. Ю.Г. Озерського розробили і дослідили на Держинському фенольному заводі експериментальні прилади для зниження викидів із сховищ нафталіну і захистили їх двома авторськими свідоцтвами. Викиди з резервуарів гарячого нафталіну знизились на 60-80%.

Лабораторією технології і техніки буріння інженерно-геологічних свердловин і відбору проб на шельфі (керівник — доц. Р.І. Неудачин) було виконано роботу «Теоретичні та експериментальні дослідження морських пробовідстойників з гідравлічним приводом». Прикладні результати цього дослідження захищено чотирма авторськими свідоцтвами на винаходи, а в 1982 р. макет підводної установки відзначений срібною медаллю ВДНГ СРСР. Такі установки були впроваджені на п'яти підприємствах Міністерства геології та Газпрому СРСР і дали велику економію.

У цілому в галузі охорони навколишнього середовища вчені інституту за 10 років (1976–1985 рр.) виконали 34 теми з великою економичною і соціальною ефективністю. [19]

Визнана наукова школа сформувалась й на кафедрі фізики, якою з 1973 р. керує Гольцов В.О. Це видатний інженер – металург, металофізик і матеріалознавець, вчений з світовим ім'ям, доктор технічних наук, професор, академік Міжнародної інженерної академії і Міжнародної академії інформатизації, член Ради Директорів Міжнародної асоціації водневої енергетики. З 1977р. – науковий керівник Проблемної науково-дослідницької лабораторії взаємодії водню з металами та водневих технологій.

Професор В.О.Гольцов відкрив явище воднефазового наклепа, висунув, обґрунтував та розробив нову парадигму матеріалознавства, відому сьогодні як «Воднева обробка матеріалів». За видатний внесок у розвиток водневої енергетики і водневої обробки матеріалів професор В.О.Гольцов удостоєний спеціальної винагороди імені Рудольфа Еррера (Міжнародна асоціація водневої енергетики, Майамі, США, 2000), нагороджений Почесним дипломом «Видатний інженер ХХ століття» (Міжнародна інженерна академія, Москва, Росія, 2000) та Срібною медаллю ім.А.М.Підгорного (Інженерна академія України, Харків, 2001). У 2005–2007 рр. удостоєний спеціальних нагород Організації індустріального розвитку ООН і Міжнародного центру водневих технологій (Стамбул, Туреччина), нагороджений срібною медаллю ім. Є.І.Ритвіна (Міжнародна академія інформатизації, Москва, Росія; Міжнародний фонд ім. Є.І.Ритвіна, Берлін, Німеччина) [20].

Сьогодні кафедра фізики – це єдиний науковий колектив, добре відомий не тільки в Україні, Росії, а й у світовому «водневому суспільстві». Наукові досягнення школи проф. В.О.Гольцова за три десятиріччя характеризуються масштабністю охоплення водневої енергетики – світової екологічної, технічної та наукової проблеми.

Працівниками кафедри в межах договірних проектів виконуються комплекс науковометричних та аналітичних досліджень світового розвитку водневої енергетики, розроблена нова концепція про майбутній перехід людства до ери водневої цивілізації. Концепція прийнята Радою директорів Міжнародної асоціації водневої енергетики (МАВЕ) як Концепція про рух людства екологічно чистим вектором «Воднева енергетика – Воднева економіка – Воднева цивілізація».

Згідно з Договорами з МАВЕ і Міжнародним центром водневих енергетичних технологій при Організації індустріального розвитку ООН (UNIDO-ICHET) ДонНТУ і кафедра видає журнал «Вісник водневої економіки і екології», що покликаний систематично інформувати

промислово-фінансову, управлінську, науково-технічну еліту й широку громадськість Донбасу та інших промислових мегаполісів країн СНД про рух людства до водневої економіки й потім до водневої цивілізації [22-25].

В процесі досліджень, що проводяться на кафедрі, виявлені й експериментально вивчені нові явища в системах метал-водень: дифузійно-кооперативні перетворення й водневофазний наклеп, що приводять до зміцнення металів, їх пластифікування, рекристалізації; індусировані воднем високотемпературні дифузійні фазові перетворення в сплавах, що ведуть до поліпшення їх магнітних властивостей; явище водневопружності, що зумовлює оборотню й необоротню формозміну металів. Розроблені наукові основи нової області фізичного матеріалознавства, що отримали назву «воднева обробка матеріалів», мета якої – поліпшення структури й властивостей матеріалів шляхом впливу на них розчинним воднем.

Колективом кафедри опубліковано більш 400 наукових робіт у вітчизняних та міжнародних наукових журналах. Основні досягнення узагальнені в колективній монографії, яка опублікована англійською мовою вченими з 10 країн світу за редакцією проф. В.О.Гольцова: “Progress in Hydrogen Treatment of Materials”. Ed. V.A.Goltsov, Donetsk-Coral Gables: Kassiopeya Ltd., 2001.-543 p.

Лекції з водневої обробки матеріалів були прочитані проф. В.О.Гольцовим в багатьох країнах світу: Росії, США, Великобританії, Франції, Німеччині, Іспанії, Швейцарії, Японії, Китаї, Чехії, Польща та ін.

Кафедра фізики систематично проводить міжнародні конференції «Благородні і рідкісні метали» (БРМ-94, БРМ-97, БРМ-2000, БРМ-2003) і міжнародні конференції «Воднева обробка матеріалів» (ВОМ-95, ВОМ-98, ВОМ-2001, ВОМ-2004, ВОМ-2007). В останній з цієї серії конференцій ВОМ-2007 прийняли участь більш 130 вчених, інженерів, експертів, виробничників з 28 країн. Під час роботи конференції був обговорений і прийнятий Меморандум «Нова концепція МАВЕ щодо водневої цивілізації майбутнього: історичні аспекти й нові задачі теперішнього часу», який був опублікований у наукових журналах. До почату роботи конференції були видані її Труди у 2-х томах [22-25].

У 1997р. під егідою Міжнародної асоціації з водневої енергетики був створений Постійно діючий міжнародний науковий комітет з водневої обробки матеріалів (ПДМНК ВОМ). Штаб-квартира ПДМНК ВОМ базується на кафедрі фізики. ПДМНК ВОМ відчинений для усіх спеціалістів, які активно працюють у водневому суспільстві й світовому водневому русі. Комітет проводить міжнародні конференції у цій області науки один раз у три роки на базі кафедри фізики й ПЛВМВТ

ДонНТУ. Одна з задач Комітету, що вирішується спільно з кафедрою фізики, - сприяти приходу в Донбас необхідності прогнозування та певної роботи у напрямку використання екологічно чистих енергоносіїв і матеріалів.

ДПІ постійно зміцнював зв'язки з виробництвом. У 80-ті рр. з'явилися такі нові форми, як навчально — науково — виробничі комплекси (ННВК), філії кафедр, договори про науково — технічне співробітництво, експериментальні ділянки і лабораторії на підприємствах, де здійснювалися інститутські розробки. Так, перший ННВК був утворений у 1978 р. у складі ДПІ, Донецького й Макіївського металургійного заводів, інститутів ДонНДІчормет та прикладної математики і механіки АН УРСР. Узагальнення позитивних результатів перших років роботи ННВК спрямувало подальший їх розвиток.

До складу ННВК «Вугілля» (організований у 1984 р.) увійшли гірничий факультет ДПІ і виробниче об'єднання «Артемвугілля». «АСУ — провітрювання» (1985 р.) утворили ДПІ, МакНДІ, Донецький філіал інституту «Гідровуглеавтоматизація», ОЦ Мінвуглепрому УРСР, виробничих об'єднань «Донецьквугілля», «Краснодонвугілля» та «Укрзахідвугілля».

Строки виконання в ННВК у циклі «розробка-упровадження» були у 1,5–2 рази коротші, ніж у середньому по ДПІ. За 1981–1985 рр. економічний ефект від здійснення цих робіт склав близько 10 млн. крб.

Уже у 1987 р. на основі творчого співробітництва робота проходила з 294 підприємствами, зі 185 науковими закладами й організаціями, а також з 29 академічними науковими закладами.

Свій внесок у науку здійснювали два інженерні центри, створені в 1986 р. До складу центр «Агломерат» входили ДПІ, ДонНДІчормет і Дніпропетровський металургійний інститут. Інженерний центр «Електрошлакова технологія і раціональні методи легування металу» був базовою організацією Донецького філіалу інженерного центру Інституту електрозварювання ім. І.О. Патона АН УРСР. До опорного пункту центру входили ВО «Донецьквуглеремонт» і ПКТІ «Союзвуглемаш». Основними напрямками роботи центру були розробка і впровадження електрошлакового кокільного лиття з утилізацією відходів зношених деталей, розробка й запровадження перспективних технологій електрошлакової наплавки для відновлення механізмів. Розробки центру запроваджувались на підприємствах країни: Рутченківському рудоремонтному заводі, Донецькому заводі

«Коксохімомобладнання», Навойському гірничометалургійному комбінаті та інших.

Підвищенню ефективності роботи господарського комплексу сприяла інтеграція науки з виробництвом. З цієї точки зору перспективним було створення на промислових підприємствах філіалів кафедр вищих навчальних закладів. Показовим у цьому відношенні була діяльність філіалу кафедри гірничозаводського транспорту. Якісний розвиток багатосторонніх зв'язків, які існували між політехнічним інститутом і шахтою «Україна» (м. Селидове), призвели до спільного рішення Мінвуглепрому УРСР та Міністерства вищої освіти УРСР про створення у 1986 р. на підприємстві філіала кафедри «Гірничозаводський транспорт». Головний механік шахти З.М. Мизинець став завідувачем філіалу кафедри, а доцент ДПП М.М. Следь — його заступником.

Сім представників базової кафедри, серед них доц. В.О. Будішевський, Ю.А. Полетаєв, а також шість головних спеціалістів шахти (директор, головний інженер, головний механік та ін.) стали членами філіалу кафедри. З метою зміцнення наукових і навчальних зв'язків З.М. Мизинець працював за сумісництвом на базовій кафедрі, а М.М. Следь був відряджений на посаду заступника головного механіка шахти терміном на один рік.

Основне завдання філіалу — сприяння вирішенню двох проблем: прискорення науково-технічного прогресу у вугільній промисловості і підвищення рівня підготовки спеціалістів. Вирішення першого завдання включало спільне виконання наукових робіт. Так, лише за 1986-1991 рр. було виконано 10 таких робіт. На шахті пройшов випробовування гіровоз з електроприводом розгону маховика, експериментальний електропривід з індивідуальним електропостачанням та інші, що давало значний ефект. Другий напрямок спільних НДР — розробка рекомендацій з підвищення ефективності роботи окремих виробничих дільниць шахти; третій — спільна винахідницька робота; четвертий — публікація спільних наукових статей; п'ятий — організація наукових семінарів. Так, викладачами базової кафедри спільно з працівниками шахти «Україна» і студентами були розроблені рекомендації з вибору раціональних способів конвеєрного транспорту під час розкриття цілікової частини пласта. Обґрунтування параметрів і компоновки багато барабанного приводу стрічкового конвеєра складного профілю дозволило скоротити ступінчастість транспортного ланцюга. Упровадження на стрічкових конвеєрах підготовчих заборів проміжного фрикційного приводу з особливим контактом дозволило збільшити довжину конвеєра на 25%.

Уже за перші два роки спільної праці (1987–1989 рр.) економічний ефект від здійснення рекомендацій становив сотні тисяч карбованців. За результатами винахідницької роботи співробітників базової кафедри та її філії в 1986-1990 роках було отримано 8 авторських свідоцтв на винаходи.

Важливим напрямком роботи філіалу кафедри було підвищення якості підготовки фахівців. Навчальний процес став набувати практичну спрямованість через тематику курсового і дипломного проектування, що базувалася на реальних потребах виробництва. На засіданнях філіалу кафедри щорічно складався перелік питань, у розробці яких була зацікавлена шахта. Всього у 80-ті роки в інституті плідно діяло 40 філіалів кафедр.

70-80-ті роки були одним з найбільш ефективних періодів у науково-дослідній роботі інституту. Обсяг наукових досліджень в політехнічному інституті з 1968 р. до 1988 р. збільшився у 10 разів і становив у 1988 р. 11,4 млн.крб. Неухильно зростав й економічний ефект від упровадження наукових розробок. Так, якщо в 1968 р. він складав 3,0 млн. крб., то в 1988 р. — 86,7 млн. крб. За 20 років віддача на 1 крб. витрат збільшилась у 2,7 рази.

Наукова робота, втілена у друкованій продукції, характеризувалась такими показниками: за 60-ті роки опубліковано 1300 наукових статей, видано 20 підручників і навчальних посібників, 20 монографій; за 1976-1988 рр. опубліковано близько 13 тис. статей, видано 59 підручників і навчальних посібників, 130 монографій.

Подальшого розвитку набула новаторська діяльність. Утричі підвищилось подання заявок на винаходи (1968 р. — 171; 1988 р. — 529), а отримання авторських свідоцтв збільшилось у 4,3 рази (1968 р. — 81; 1988 р. — 357). Всього за 12 років (1976-1988 рр.) було отримано: близько 3 тис. авторських свідоцтв, 90 патентів, у промисловості використано 431 свідоцтво з економічним ефектом 29 млн. крб.; за кордон продано 12 ліцензій. Вчені політехнічного інституту захистили 61 докторську і 814 кандидатських дисертацій.

Разом з тим реалізація вагомих наукових досягнень вчених інституту була невеликою. Всього 8% наукових розробок набули практичного втілення і приносили економічний ефект. Пояснюється це перед усім відсутністю державної системи практичного втілення нових розробок. Не існувало надійного механізму упровадження передової техніки, необхідні кошти для цього не виділялися. Експериментально-дослідний завод для здійснення наукових розробок вчених інституту за багато років перетворився на нереальну мрію розробників нової техніки.

Важливою складовою науково-дослідної роботи в інституті була «студентська наука». Кількість студентів, які брали участь у НДР, постійно зростала. Якщо у 60-і роки науковою роботою займалися 6,5 тис. то в 1980 р. — 11043 студентів. У 1980 р. в наукових гуртках працювало 7,5 тис. студентів, в СКТБ — 206, у виконанні договірної тематики — 990, держбюджетної — 237. Курсові роботи виконували 1142 і дипломні — 1327 студентів. Особливо добре ця робота була організована на кафедрах гірничозаводського транспорту, гідропневматичних установок і гідравліки, технології і техніки геолого-розвідувальних робіт та ін.

Якщо у 1976 р. в республіканському та всесоюзному конкурсах студентських робіт з технічних і гуманітарних наук брали участь 223 студентів, то в 1980р. — 929, з них 90 отримали нагороди. У 1986 р. на всесоюзному конкурсі було отримано 5 медалей з розділів технічної кібернетики, гірничої справи, геолого-мінералогічної науки, електротехніки.

З метою створення можливостей для виконання студентами реальних курсових і дипломних проектів, залучення їх до здійснення проектно-конструкторських робіт з науково-дослідної тематики інституту у 1960 р. створюється студентське проектно-конструкторське бюро (СПКБ). Багато зробив для організації плідної роботи бюро І.М. Фрішман, який очолював його 20 років до 1986 р. Вже на другому році існування СПКБ 134 студенти виконали 16 проектів на суму 25тис.крб. Авторські свідоцтва отримали В. Климник за роботу «Дослідження і розробка конструкції гідравлічного удару» і С. Андрієнко «Захист від втрат у ланках дистанційного керування шахтними електростанціями». Роботи окремих студентів упроваджувалися у виробництво. Студент С. Колоніхін під керівництвом доц. А.Г. Лавенцова розробив для Суходольської ЦЗФ пристрій для автоматизованого контролю жорсткості води в котлах, який успішно застосовувався на фабриці. Розробка пристрою, здатного вловлювати хімічні продукти з метою зменшення корозії апаратури, належала студенту В. Пономаренку (керівник — проф. М.Д. Кузнецов) і була застосована на Авдіївському та інших коксохімічних заводах.

У 1967 році представники СПКБ брали участь у першій міжвузівській науково-методичній конференції з узагальнення досвіду вищих навчальних закладів у розвитку науково-дослідної роботи студентів у м. Томську, а також у першому міжвузівському симпозіумі СПКБ на ВДНГ СРСР.

Кращі студентські роботи стали демонструватися на головній виставці країни. Так, у 1970 р. за серію проектів, які були ви-

конані СПКБ, інститут було нагороджено почесним дипломом I ступеня, а 10 студентів нагороджені медалями ВДНГ СРСР.

Під керівництвом проф. В.Г. Гейсера і І.Г. Штокмана, доц. І.Л. Непомнящего, В.Я. Седуша студенти брали активну участь у розробці проектів ерліфтних установок, безперервного коксування, металургійного обладнання, які й сьогодні працюють у країнах колишнього СРСР.

Багато студентів пройшли школу СПКБ і стали кваліфікованими співробітниками інституту. У 1975 р. зі студентської лави прийшов до СПКБ О.В.Булахов і через одинадцять років очолив його. У 1987 р. бюро було перетворено на проектно-конструкторський відділ (ПКВ) науково-дослідної частини інституту. У наступні роки в ПКВ багато і плідно працював над створеннями гнучких трубопроводів, шлакокабелів та іншого обладнання для підводних робіт, виробництвом нових видів кабельної продукції, організацією безперервного коксування, створенням товарів народного споживання.

1981 рік поклав початок активної раціоналізаторської творчості студентів: на підприємствах було прийнято до здійснення 222 раціоналізаторські пропозиції студентів, а за 1981–1990 рр. — 3500 пропозицій.

Щорічно зростала кількість наукових публікацій з участю студентів: у 1978 р. — 56 статей, а у 1988 р. — 592. Всього за 1978–1988 рр. з участю студентів було опубліковано 2585 статей. За цей же період було подано 1615 заявок на винаходи за участю студентів й отримано 597 авторських свідоцтв. За вказаний період 6228 робіт було подано на республіканський і 3134 — на всесоюзні конкурси і отримано відповідно 978 і 180 премій.

З року в рік збільшувалася кількість реальних дипломних проектів: у 1975 р. — 28%, у 1990 р. — 78,5%, тобто — в 2,8 рази. Всього за 1975–1990 рр. студенти виконали близько 27 тис. реальних дипломних проектів. За активну участь у науково-технічній творчості студенти політехнічного інституту отримали у 1975–1990 рр. 20 медалей «За крашу студентську роботу» на Всесоюзному конкурсі, 18 медалей АН УРСР, 8 премій ім.Ленінського комсомолу.

У 60–80-ті роки плідну науково — методичну роботу проводили викладачі гуманітарних кафедр. Зокрема, кафедра англійської мови активно брала участь у роботі над державними темами, які сприяли подоланню дефіциту підручників з англійської мови для студентів старших курсів технічних вищих навчальних закладів. Основний напрямок діяльності колективу кафедри німецької мови — теорія розробки підручників і навчальних посібників з технічних спеціальностей. На замовлення Міністерства вищої освіти Укра-

їни видавництвом «Вища школа» випущено два навчальні посібники «Німецька мова» для студентів заочної форми навчання й аналогічний — для студентів металургійних і механічних спеціальностей стаціонару російською й українською мовами. Другим напрямом роботи кафедри була розробка і наукове обґрунтування впровадження в навчальний процес нових зв'язків і можливостей використання навчального телебачення у викладанні іноземних мов, розробка нових моделей занять. Матеріали досліджень знайшли відображення в 60-ти публікаціях, вони доповідалися на конференціях у Берліні, Дрездені, Лейпцигу, Магдебурзі, Москві, Ленінграді, Києві, Пермі, Дніпропетровську.

Викладачі кафедр гуманітарних дисциплін брали активну участь у написанні праць з актуальних проблем, співпрацювали з вченими інших країн, захищали дисертації.

Викладачі кафедри історії КПРС (з 1991 р. — кафедра історії) доц. Г.Я. Пономаренко, М.П. Тигенко, М.В. Старожилов, О.М. Максимов, Г.Я. Гальченко, Л.Т. Прокоф'єва та інші — співавтори видання брали участь в підготовці таких ґрунтовних видань, як: «Історія міст і сіл Української РСР. Донецька область», «Історія Донецького політехнічного інституту». Доцент О.М. Максимов опублікував монографію про революційні події 1905 р. у Донбасі, а Л.Т. Прокоф'єва видала роботу про події громадянської війни у Донбасі.

Викладачі кафедри філософії під керівництвом завідувача кафедри доц. О.О. Фаворського, а пізніше Л.О. Алексєєвої працювали над такими проблемами, як «Філософія, наука, техніка, гуманізм», «Актуальні проблеми соціальної філософії». За 60-80-ті роки 11 викладачів кафедри, серед них Л.О. Алексєєва, В.І. Пашков, Т.Б. Нечипоренко, Г.Л. Кисельова, Т.Т. Войцеховська, Н.П. Воронцов, В.П. Даниленко захистили кандидатські дисертації.

Наукові інтереси кафедри політичної економії (з 1991 р. — економічної теорії) ґрупувалися навколо таких проблем, як науково-технічний прогрес у галузях важкої промисловості, соціально-економічні проблеми, життєвий рівень трудящих і питання соціального захисту населення в умовах перехідної економіки, споживчий ринок в умовах переходу до ринкової економіки та ін.

Таким чином, становлення і розвиток науково-дослідної роботи в Донецькому національному технічному університеті мають тривалу історію, об'єктивне вивчення якої є однією з важливих передумов створення узагальнюючих праць з історії вищої школи в Україні.

Список літератури: 1. Історія Донецького державного технічного університету. — Донецьк: Юг-Восток, 2001, с.115; 2. Донецький державний обласний архів, ф.Р-1087, оп.2, д.960, л.12-15; 3. Історія Донецького державного технічного університету. — Донецьк:

Юг-Восток, 2001, с.115; 4. Донецький державний обласний архів, ф.742, оп.3, д.17, л.33-35; 5. Історія Донецького державного технічного університету. — Донецьк: Юг-Восток, 2001, с.117-118; 6. Донецький державний обласний архів, ф.742, оп.3, д.17, с.21, 48, 53, 56; 7. Донецький державний обласний архів, ф.Р-1087, оп.2, д.1269, л.21, 164; 8. 9. 10. 11. 12. Історія Донецького державного технічного університету. — Донецьк: Юг-Восток, 2001, с.121; 13. Донецький державний обласний архів, ф.742, оп.3, д.356, л.13-15; 14. Донецький державний обласний архів, ф.1087, оп.2, д.1981, с.6,7,25,26; 15. Історія Донецького державного технічного університету. — Донецьк: Юг-Восток, 2001, с.123; 16. Донецький державний обласний архів, ф.742, оп.3, д.356, с.13; 17. Донецький державний обласний архів, ф.1087, оп.2, д.1331, л.29,113; д.1464, с.32-34, с.210-211; 18. Донецький державний обласний архів, ф.1087, оп.2, д.1464, с.32-34, с.168,210,211; 19. Історія Донецького державного технічного університету. — Донецьк: Юг-Восток, 2001, с. ; 20. Донецький державний обласний архів, ф.742, оп.3, д.356, л.10,12,13,14; 21. Історія Донецького державного технічного університету. — Донецьк: Юг-Восток, 2001, с.126, 127. 22. Goltsov, V.A. IAHN modern hydrogen civilization conception and new challenges of the world scientific-cultural community /V.A.Goltsov, T.N.Veziroglu, L.F.Goltsova // International Hydrogen Energy Congress and Exhibition, ["IHEC-2007"]. (Istanbul, Turkey, 13-15 July, 2007) : Proceedings. — CD/IHEC07-Victor Goltsov.pdf. — 13 pp. 23. Goltsov, V.A. Fundamentals of hydrogen Treatment of materials /V.A.Goltsov //Progress in Hydrogen Treatment of Materials / [V.A.Goltsov, editor]. — Donetsk-Coral Gables: Kassiopeya Ltd., 2001. — 543 p. — P. 3-36. 24. Гольцов, В.А. Концепция водородной цивилизации будущего: философский и гуманитарно-культурный базис /В.А.Гольцов //Водородная экономика и водородная обработка материалов : тр. пятой межд. конф. ["ВОМ-2007"], (Донецк, 21-25 мая 2007 г.) — Донецк: ДонНТУ; ДонИФЦ ИАУ, 2007. — Ч. 1. — С. 37-56. 25. Гольцов, В.А. Задача формирования регионального партнерства "Экологически чистые энергоносители Донбасса" /В.А.Гольцов, А.А.Минаев, И.П.Навка, Е.А.Башков, А.И.Васильев, Л.Ф.Гольцова, Г.И.Жиров //Ежегодный Международный инвестиционный саммит Донецкой области / Инновации и энергосберегающие технологии. (Донецк, Украина, 29-31 октября 2008 г.) — 10 с.

Поступила в редколлегию 10.01.2011

УДК 28 (477)

Н.Г.МОСЮКОВА, канд. іст. наук, НметАУ, Днепропетровск
С.В.САВЧЕНКО, канд. іст. наук, НметАУ, Днепропетровск

ХРИСТИАНСТВО В НЕЗАЛЕЖНІЙ УКРАЇНІ ПЕРЕД ВИКЛИКАМИ «НОВОЇ РЕЛІГІЙНОСТІ»

Стаття присвячена критиці антихристиянських теорій, які з'явилися в незалежній Україні в кінці ХХ ст.. Охарактеризовані тенденції релігійного життя в сучасній Україні. Проведен порівняльний аналіз основних постулатів християнства та нових релігійних течій.

Статья посвящена критике антихристианских теорий, которые появились (возродились) в конце ХХ в., а также проблеме распространения сектанства в постсоветской Украине. Охарактеризованы тенденции религиозной жизни в современной Украине, определены причины массового распространения новых тоталитарных культов. Проведен сравнительный анализ основных постулатов христианства и новых религиозных объединений. В

стаття предпринята попытка определить место и роль христианства в условиях интеграции Украины в процессы глобализации.

Article is devoted criticism of Antichristian theories which have appeared (have revived) in the end of XX century, and also a problem of distribution of sectarianism in Post-Soviet Ukraine. Tendencies of religious life in modern Ukraine are characterized and the reasons of mass distribution of new totalitarian cults are defined. The comparative analysis of the basic postulates of Christianity and new religious associations is carried out. In article was attempt to define a place and a role of Christianity in the conditions of integration of Ukraine into globalization processes.

Початок III тисячоліття – час новітніх технологій, прискороного темпу життя, глобалізації. І за ці досягнення цивілізації людина розраховується втратою сенсу життя, руйнуванням ідеалів, байдужістю до проблем інших людей, жорстокості, насильства. В умовах інформаційного суспільства пропагуються такі «цінності» як збагачення в будь-який спосіб та всілякі насолоди. Означена ситуація ускладнюється розповсюдженням моди на гороскопи, астрологію, хіромантію, езотерику. Небезпечним і шкідливим є масове поширення нових тоталітарних культів. В таких умовах тема релігії, вивчення, а також пропагування діяльності традиційних церков стає особливо актуальною.

З кінця 80-х, а особливо в 90-і рр. XX ст. суттєво змінюється відношення держави до релігії і Церкви. Це сприяло розвитку дослідницької роботи в напрямку історії релігії і окремих конфесій в Україні. Були видані твори відомих знавців історії та канонів Церкви, таких як І. Огієнко [1], І. Мейєндорф [2], С. Аверинцев [3]. Сучасні дослідники релігійної проблематики мають можливість вивчати Святе Письмо [4], знайомитись з документами («Катехизм Католицької Церкви» [5], «Енцикліка Fides et ratio Святішого Отця Івана Павла II» [6]), які відбивають діяльність Церкви і дають можливість глибше пізнати її вчення, завдання, відповідь на виклики сьогодення.

Поряд з означеними вище джерелами і літературою, наприкінці XX – поч. XXI ст. з'являються статті, автори яких вважають, що релігія не здатна еволюціонувати, говорять про появу нового глобального світогляду в умовах кризи Католицької, Православної, протестантських церков, пропагують язичницькі духовні цінності. Серед них: Ю. Шабанова [7], А. Овчаров [8], В. Жижченко [9]. Такі теорії дезорієнтують людей у їх духовних пошуках, заважають поверненню до традиційних релігійних цінностей.

Мета дослідження полягає у проведенні порівняльного аналізу основних положень християнства та нових релігійних об'єднань, критиці антихристиянських теорій.

Кілька останніх століть деякі вчені провідною галуззю культури вважають науку, найвищими культурними цінностями називають наукові знання. Так Б.Паскаль пише: «Людина створена, щоб думати», а Ф.Бекон

стверджував, що «знання – це сила» [10, с.287, 314]. Дійсно, ці вислови справедливі, завдяки розвитку науки людство сягнуло великих висот. Але наведені думки супроводжувались агресивним ставленням частини суспільства до релігії і тезами (правда, інших авторів, серед яких Д. Дідро та К. Гельвецій) на кшталт: «Тільки чесній людині належить бути атеїстом», «Будьякий релігійний догмат – це зародок злочинів та розбрату між людьми» [10, с. 445,453]. Логічний зв'язок між цими думками є очевидним, а плоди атеїзму та нехтування релігійними догматами збираємо протягом всього XX століття. Незважаючи на це, наукові відкриття заохотили зневажливо говорити про релігію і деяких сучасних авторів. Так, Ю. Шабанова в статті «Сучасне світорозуміння: пошуки шляхів еволюційного розвитку» дуже точно і яскраво характеризує наше сьогодення: «Сучасне утилітарне суспільство все більше закликає досягати швидких результатів, жити у обмеженій «зоні доступності». Модні глянцеви журналі дають поради на усі випадки повсякденного життя. Рекламуються різноманітні дрібниці, без яких нібито не можна жити» [7, с.4]. Можна погодитися з такою характеристикою. Однак далі антихристиянський пасаж: «Релігія не лише не здатна сьогодні еволюціонувати через розвиток ціннісних засад у вигляді закоснілих догм, але й слугує «золотому тельцеві», через загравання з політиками і державними діячами. Вона являє собою небезпечну сферу, у якій розуміння Божественного втратило істинну сакральність... Релігійність у тих формах, у яких сьогодні представлені офіційні конфесії, на жаль, не викликає довіри у людини з розвинутим менталітетом і критичним мисленням...» [7, с.6-7]. Дехто з науковців говорить про кризу католицької, православної, протестантської церков, про появу на початку III тисячоліття нового глобального світогляду, який стане стратегією інформаційного суспільства. Цей світогляд буде сприяти появі нових героїв, нових цінностей, нових ритуалів, нових стандартів [8, с.75].

Деякі вчені вважають, що у теології і науки різні стилі мислення та мало точок дотику, а також що вчений і теолог по-різному бачать істину [11, с.59]. Відомий трафарет про протистояння науки та релігії – це данина XIX ст. з його позитивізмом та наївною вірою в науку. На сьогоднішньому етапі релігія та наука не конфронтують одне з одною, навпаки, вони є союзниками у спільній боротьбі проти окультизації науки та сцієнтизації окультизму. Вони союзники у війні проти окультичних міфів про те, що Христос був у Гімалаях, навчаючись у махатм, а на Венері живуть мурахи, літають люди, птахи та цвітуть сади.

Теологія є також наукою, яка формулює логічні, раціональні процедури мислення людини про Бога, намагається раціоналізувати містичний досвід християн. Слугує «золотому тельцеві», заграє з політиками і державними діячами, вдається до міжконфесійних суперечок не християнство, а

окремі релігійні діячі. Християнство, як і дві тисячі років тому, так і зараз спирається на Біблію, а не на програми політичних партій чи навіть Конституцію України, пропагує любов до ближнього, навіть ворога. А людина завжди залишається людиною з притаманними їй слабкостями, навіть якщо вона є священиком.

Неможливо погодитися з тезою про те, що саме філософія, яка об'єднує кращі та глибинні прояви представлених форм духовної культури людства, зможе задовольнити запити сучасного світорозуміння. Філософія не може претендувати на такий статус, бо різні філософські теорії дають різне бачення дійсності та шляхи спасіння. Яку або які з них вважати вірними і хто буде визначати, які форми духовної культури кращі і найбільш глибинні? І навіть вигадувати новий глобальний світогляд? Тим більше, що жодній людині не під силу висунути такі правила, які б об'єднали все людство. Є заповіді, надані людям Богом і саме невиконання їх, а не криза християнства, привело до перемоги комуністичної ідеології в Росії, нацистської в Німеччині і т. ін. Єдине, що здатне вилікувати духовно хворе суспільство та забезпечити «досягнення в соціумі стану гармонійної рівноваги», про який так піклується пан Овчаров [11, с.75] – це релігія.

Релігія здатна еволюціонувати. Свідченням цього є соціальна доктрина Католицької Церкви. Одна з вимог до доктрини – її постійне оновлення у відповідності із змінами існуючої дійсності. Таким чином, створені умови для того, щоб вчення завжди залишалося актуальним і мало можливість давати оцінку новим явищам та процесам, що відбуваються в суспільстві. В соціальній доктрині йдеться також і про права людини, її гідність, про природне право як основу гармонії будь-якої людської спільноти, про релігійну свободу як критерій оцінки окремих держав [12].

В Церкві (принаймні Католицькій) відбуваються процеси модернізації. Так, II Ватиканський собор дозволив проводити службу на національних мовах (до цього мовою Богослужіння була латинська), формуються дуже відмінні місцеві літургійні традиції, сформульовані умови законного захисту за допомогою військової сили та ін.

Церква високо цінує прагнення розуму до осягнення цілей, які роблять існування людини більш гідним її ймення. Так писав в енцикліці «Віра і розум» Іван-Павло II. Він говорив про довіру людини до власних пізнавальних можливостей, але застерігав її проти спокуси здобути владу деміурга над природою, а переконання, що все вирішує техніка, назвав хибним [6, с.5,6,10]. Зовсім не так як деякі науковці оцінює Святійший Отець роль філософії в сучасному світорозумінні і відводить їй належне місце: «Філософія втратила статус мудрості й універсального знання, щоб поступово стати тільки однією з галузей людського пізнання». При цьому Іван-Павло II за-

кликає відновити єдність віри і філософії, а також підкреслює, що Церква вбачає в філософії дорогу, яка веде до пізнання головних істин про життя людини [6, с.10,11,5]. Дійсно, ні будь-яка наука, ні вся вченість світу не допоможе дати відповідь на питання про сенс життя, мету існування, призначення людини. Про це можна прочитати в Євангелії, тобто вичерпні відповіді на означені питання дає тільки релігія, бо сила людини у вірі в Господа, а не в силі знань.

На початку III тисячоліття певний успіх мають астрологія, окультизм, езотерика, а також нові релігійні течії, які пропагують дохристиянські (тобто язичницькі) духовні цінності. Можна було б із задоволенням поіронізувати над наведеними теоріями, якби вони не несли серйозної небезпеки в наше і без того нестабільне сьогодення.

Звернення до гороскопів, астрології, хіромантії, тлумачення віщувань і долі, вдавання до медумів, чаклунство і т. ін. категорично засуджується Церквою [5, с.491]. Названі дії створюють ілюзію вирішення питань і віддаляють людину від їх справжнього розв'язання. Ще гірше, якщо та чи інша особа намагається заволодіти окультними силами, щоб отримати надприродну владу над іншими людьми або зашкодити їм. Це вже суперечить не тільки заповідям, але іноді й Карному кодексу.

Досить модною зараз є, особливо у середовищі інтелігенції, езотерична філософія Сходу, яку пропонують О.Блаватська у «Таємній доктрині» та О. Реріх у «Живій Етиці» і в якій йдеться про розвиток людства через сім цивілізацій, космічну свідомість, закони карми. Ця цікава на перший погляд теорія є насправді занадто небезпечною. Тут варто згадати послання «гімалайських махатм» (саме вони нібито передали вчення Живої Етики Олені та Миколі Реріхам) уряду СРСР у 1926 р. В означеному документі махатми вітали знищення церков, а також висловлювали прихильність новому ладу, що склався в СРСР [13, с.5]. І це не випадковість, не елементарна необізнаність у подіях, які відбувалися в СРСР, це цілком свідомі висловлювання. Запропонована теорія докорінно суперечить Євангелію. «Жива Етика» наскрізь пронизана поклонінням матеріальному, дифирамбами силі знань: «Знання ми покладаємо в основу общини, не обмежуючи його», «Община настільки насичена можливостями, що єдиною ієрархією буде ступінь знання», «Ми, матеріалісти, маємо право вимагати поваги та пізнання матерії... Біди людства від презирливого ставлення до матерії» [13, с.15,21,23]. На відміну від наведеного, Біблія говорить, що віра не в мудрості людській, а в силі Божій і що Боже мудріше від людської мудрості і міцніше від людської сили. Тілесна людина не приймає того, що від Духа Божого походить; це глупота для неї [4, 1 Кор. 1; 25; 1 Кор. 2; 5,14]. О. Реріх закликає до помсти за зраду, а Євангеліє пропонує любити ворогів своїх і чинити їм добро [4, Лк. 6; 35]. За «Живою Етикою» людство

спасеться за допомогою Карма-Йоги, проте християни впевнені, що спасемося ми смертю та воскресінням Ісуса Христа.

Однією з релігійних течій, які пропагують дохристиянські духовні цінності, є Рідна Українська Національна Віра (РУН віра). До фундаторів цього напрямку відносять Лева Силенка, Ярослава Оріона, Володимира Шаяна [9, с.62]. Слід розділити стурбованість прихильників означеної релігійної течії щодо історичної долі України, ситуації, яка склалася сьогодні в незалежній Україні і т. ін. Але учення РУН-віри – вражає своїм безглуздя на примітивізмом.

Натхненники РУН віри позначають, що введення християнства на Русі змінило систему вартостей: якщо раніше люди з пошаною ставилися до своєї Вітчизни, її традицій, звичаїв, політичних і культурних діячів, то тепер усе своє проголошують «поганством», «язичеством». Мусимо заперечити. «Поганством» і «язичеством» проголошують не традиції та звичаї свого народу, а дохристиянські вірування. А що, політеїстичні вірування можна назвати якимось інакше? І які ознаки мають на увазі автори, коли говорять про неповагу до власних політичних та культурних діячів? Хіба не шанували на Русі князів Володимира Великого, Ярослава Мудрого, Володимира Мономаха? Шанували, а їх князювання припадає на період після прийняття християнства. Можливо, мають на увазі звичай мститися у разі вбивства не тільки злочинцю, а всьому його народові або дозвіл матері вбити новонароджену доньку, якщо родина вже занадто велика, чи право дітей вбивати старих батьків, які не могли вже допомагати родині [14, с.49-50]. Якщо мова йде про заборону таких «звичаїв» і «традицій», то слава Богу! Язичництво – не тільки віра наших предків, його супутники – нетерпимість, жорстокість, вбивства. Хіба це потрібно людській спільноті і Україні зокрема?

Прихильники РУН-віри вважають, що християнство протягом тисячоліть використовувалося для поневолення нашого краю Візантією та Московією, а також сприяло виробленню комплексу меншовартості українців. Треба зауважити, що не введення християнства сприяло виробленню комплексу меншовартості, а те, що українські землі кілька століть перебували під владою інших держав і відношення до українців в них було вкрай негативним. Що ж стосується поневолення нашого краю, то до цього християнство не має жодного відношення. Вплив Візантії на Русь вказані автори перебільшили, бо вже стараннями князя Ярослава Мудрого Київським митрополитом став русич Іларіон. А ось що пише про Українську церкву не менший патріот України, ніж фундатори «Рідної віри», І. Огієнко: «Канонічний стан Української церкви був такий, що вона залежала від Царгородського патріарха, тільки залежність ця була більше номінальна. Звичайно Царгород тільки благо-

словляв і висвячував на митрополита ту особу, яку йому прислали з України» [1, с.72]. В чому ж тут поневолення?

В. Жижченко називає Лева Силенка Духовним учителем Рідної Української Національної Віри, а також повідомляє, що названий Духовний учитель не тільки приділяє увагу етичним питанням і культівій стороні справи, а й пропонує заповіді рідної віри. Такої манії величч зустрічати ще не доводилось. Буває, вважає себе людиною Наполеоном або Олександром Македонським, але, щоб Господом, який створив небо, землю, людину, дав людям заповіді... це вже занадто! І після цього зовсім не дивує ствердження пана Силенка про те, що в Рідній Українській Національній Вірі людина розглядається не як раб Божий, а як помічник, співавтор Бога в творінні світу. Виникає лише питання: «Чому ж тоді людина звертається до Бога по натхнення і для освітлення душі, якщо вона, як стверджує Л. Силенко, співавтор Бога [9, с.64]?

На проблемі поширення сектантства в пострадянській Україні варто зупинитися докладніше.

Для американських, західноєвропейських, африканських, корейських місіонерів Україна 90-х років виявилася доволі вдячним полем для діяльності, чому сприяло найліберальніше в Європі релігійне законодавство. 1991 року Верховна Рада України прийняла закон “Про свободу совісті та релігійні організації”, який проголошував повне відокремлення Церкви від держави. Йшлося передусім про Православну Церкву, яка не мала права на втручання в освітній процес, державні справи тощо. Цією обставиною скористалися деякі нові релігійні об’єднання, які просто вирішили зареєструватися як “культурно-освітні”, “оздоровчі”, “педагогічні” тощо і в такий спосіб обійти законодавство. Таким чином, Православна Церква, яка виживала в епоху “наукового атеїзму”, потрапила у ситуацію нерівноправної конкуренції з численними неорелігійними організаціями, які спиралися на потужні фінансові ресурси, мали досвід масових вербувальних кампаній.

Причин виникнення тоталітарних культів, завоювання ними десятків і сотень тисяч людських душ можна наводити багато. Але найбільш переконливою відповіддю на це запитання здається богословське пояснення прот. Іоанна Мейендорфа: «Людина – істота теоцентрична, і коли її позбавляють істинного Бога, вона створює собі лжебогів» [2, с.178].

Класифікувати деструктивні культу дуже складно, оскільки одна й та сама організація може мати одночасно кілька ознак і належати до кількох категорій. Деякі вітчизняні секти взагалі неможливо чітко ідентифікувати, оскільки у своєму віровченні вони мають два “поверхи”: екзотеричний (проповідь для мас) і езотеричний (учення для обраних). Їхня назва найчастіше не відповідає справжньому богословському змісту. Крім того, деякі

культи змінюють своє віровчення в бік лібералізації, або в бік радикалізації. Нерідко секти використовують метод маскуваня. Трапляється так, що у якому-небудь ВНЗ з'являється об'єднання за інтересами, яке пропагує "здоровий спосіб життя", вивчення "культУри", або опікується "глобальною екологічною кризою". Розпочинає вербувальну роботу серед співробітників за мовчазної згоди керівництва, яке і не підозрює, що практика, яку проводить організація, ніяк не підпадає під наукову, культурну чи оздоровчу діяльність. Аж потім з'ясовується, що цією "мирною" організацією насправді є "Біле Братство", терористична секта "Аум Сенрико" чи, найчастіше, просто "окультно-езотеричний гурток", який відкриває "чакри" на спілкування з Космосом або "третє око".

З правової точки зору довести, що ці групи – деструктивні релігійні організації, яким за законом не місце в державних установах, неймовірно складно. Передусім тому, що в Україні відсутнє авторитетне експертне середовище, здатне зробити незалежний та об'єктивний висновок про учення та діяльність такої групи. Якщо такий висновок і з'явиться, прихильники секти можуть легко дістати висновок іншого "експерта", титульованого та дипломованого, який доведе, що ця секта насправді не секта, а "благодійна організація", яка бореться за мир та "сімейні цінності".

Поширення нових культів в нових історичних умовах ставить Церкву в дуже незручне становище: володіючи глибоким богослов'ям, багатою літургічною традицією, витонченою естетикою проповідницького слова, літературою, художнім мистецтвом, музичною спадщиною – вона нездатна протистояти агресивному маркетингу комерціалізованих культів. Отже, причини масового поширення нових тоталітарних культів та кризи традиційної релігійності в Україні:

1) Спотворене уявлення про християнство у більшості населення України, дехристиянізація масової свідомості та культури за часів комуністичного режиму. Індокринація суспільства атеїзмом на тлі редукції церковного життя до відправлення треб, що не заохочувало до воцерковлення освічених інтелігентських верств.

2) Традиційні Церкви пов'язані з минулим, вкорінені в історію, відтак мають імідж "консервативних" конфесій, що не вписується в "прогресивний" світогляд відірваних від власного коріння споживачів "нової духовності".

Інституційний характер традиційних Церков: постмодерне покоління не любить усталених офіційних інституцій, віддаючи перевагу стихійному індивідуалізму перед соборністю. Утім на практиці виходить парадоксальна ситуація: полишаючи Церкву за її бюрократичний інституціоналізм, який нібито пригнічує "індивідуальність", людина потрапляє в рабство до тоталітарної секти, що контролює не лише суспільне, професійне, фінан-

сове життя, а й шлюбно-сімейні стосунки, вимагає абсолютної покори "пастору" чи "гуру". За словами відомого психолога Т. Лірі, «людина приходить у секту, сподіваючись одержати там свободу. Але насправді вона починає жити у вузькому тунелі страху, провини та сорому. У всіх проблемах завжди винна лише вона, її слабка віра, обмежені знання, погана спадковість, минулі гріхи. Вона живе у постійній напрузі, відчуваючи глибоку провину за те, що не відповідає стандартам» [15, с.148].

3) Християнське віровчення не вписується у сучасну "філософію комфорту", яку сповідує релігійний напрям New Age (Нова ера), оскільки в основі християнства лежить аскетизм, самозречення, перевага духовного начала. Власне, християнство – це релігія антикомфорту, релігія, що сповідує спасіння від гріха, а не фізичне та моральне задоволення. Сучасна ж "одновимірна людина" відучилася визнавати реальність будь-якої метафізики, живучи лише у "вузькому тунелі" фізичної дійсності. Крім того, традиційне християнство проповідує абсурдну, з точки зору "комфортабельної свідомості" пересічного європейця, ідеологію: багатство та життєвий успіх не є свідченням "богообраності" людини, скоріше навпаки.

4) Наступна причина є протилежною до попередньої: незадоволення слабким аскетизмом представників традиційних релігій. Так, деякі сектанти вилучають з ужитку алкоголь, тютюн, телебачення, дуже пишаються своїм подвигом. В основі діяльності таких "аскетичних" сект лежить цілком безкорисливе бажання рядових членів секти до альтруїзму, самопожертви, аскетизму заради вищої мети. Щоправда, такими шляхетними намірами нерідко користуються далеко не безкорисливі лідери, варто згадати хоча б Джонстаун, екопоселення Тиберкуль та ін.

5) Традиційні Церкви, особливо в Україні та пострадянському просторі, відчувають страх перед профанацією свого богослов'я: якщо зробити його занадто доступним, то існує величезний ризик примітивізації християнства, зведення його до рівня моралістики. Тому соціальна база Православної Церкви лишається незмінною: інтелігенція (переважно гуманітарна), студентство, і звісно, бабусі. Пересічний споживач "духовної продукції" просто неспроможний збагнути значення таких речей як патристика, догматичне богослов'я, ісихазм, томізм – відтак легко сприймає примітивні богословські схеми "імпортованих" проповідників.

6) Радянська система виховала особливий тип "радянської людини", яка звикла довірятися державі. Радянський патерналізм негативно вплинув на ініціативність людей ("ініціатива наказуема"), на самостійність їхньої соціальної поведінки. Цією інфантильністю пострадянського суспільства цілком скористалися тоталітарні секти. Агресивний маркетинг "духовних послуг" став ефективним знаряддям сектантської вербовки: він діє з розрахунком на пасивного споживача ("бомбардування любов'ю" новоприн-

булих “абітурієнтів” секти, виховання покори, обіцянки абсолютного щастя вже зараз, швидкого зцілення, швидкого фінансового процвітання без особливих зусиль). Єдине, що вимагається: безумовна віддача “туру”. Для людей, яких відштовхує сучасне жорстоке суспільство, секта створює “сімейну” психологічну атмосферу любові та гармонії, пропонує альтернативне структурування дійсності. Люди готові на обмеження своєї свободи заради внесення якоїсь певності у своє життя. Дозуючи інформацію для своїх членів, секта тим самим “захищає” їх від інформаційної перевантаженості сучасного індустріального суспільства, пропонуючи сурогат щастя та порядку, якого так бракує у великому “сатанинському світі”.

В той самий час Церква не сприймає “рекламність” як місіонерський метод, вона зорієнтована на повільний ритм життя (ритм літургії), сповідують синергію людських зусиль та Божої благодаті у справі індивідуального спасіння. Місіонерська пасивність Церкви впливає також з інших критеріїв оцінки особистості, ніж у сектах: церква ставиться до людини як до кінцевої “мети”, а не “засобу”.

7) На жаль, у стрімкій дехристиянізації, сектаризації та окультизації нашого суспільства чималу частку відповідальності несуть і священнослужителі, які відвикли за роки “наукового атеїзму” від місіонерської діяльності. До 1917 р. в кожній єпархії існували місіонери, що спеціалізувалися на публічних дебатах з поширеними в єпархії сектами та розкольницькими течіями. Такі дебати проходили регулярно зі штундистами, старообрядцями, штундо-баптистами і докладно публікувалися у місцевій єпархіяльній пресі. Рівня місіонерської активності дореволюційної Церкви поки що досягнути не вдалося.

Усі ці міркування можна підсумувати такими словами: традиційна релігійність вступає у суперечність з ринковою психологією комерціалізованих сект та аморфних парарелігійних осередків. Поки що переможець не визначився, але при збереженні нинішніх тенденцій, доля традиційних релігій вочевидь буде сумною.

В контексті тотальної аксіологічної релятивізації, яка впевненими кроками долає серйозне ставлення до релігії взагалі, питання стоїть про виживання християнського світогляду. Основна тенденція, яка впливає з ідеології політкоректності, є перетворення християнства на релікт минулого, музейний експонат. Сергію Аверинцеву, належать слова, над якими варто замислитися: «...Якщо атеїзм іще приймав ідею Бога настільки всерйоз, що принаймні не може від неї відбитися без формально декларованого і наукоподібного її заперечення, то послідовний релятивізм і гедонізм, заохочувані “прогресом”, можуть створити тип людини, здатної прийняти навіть ідею Бога без того, щоб вона його до чогось зобов’язувала... Будь-яка заповідь видається його свідомості нестерпно застарілою, наївною та нав’язливою.

Для сьогоднішнього християнства це набагато небезпечніше, ніж атеїстична доктрина...» [3, с.361]. Ці слова навіюють не дуже втішні думки щодо найближчих перспектив християнства в нашій державі. За умов подальшої інтеграції України у глобалізаційні процеси, лібералізації її економіки та соціально-політичної системи, християнство в кращому разі очікує доля етнографічного заповідника, “національного колориту”. Єдиний вихід із цієї надскладної ситуації – глибоке та всеохоплююче повернення суспільства до високих духовних цінностей християнства. Це дуже складно, але іншого виходу просто немає.

Список літератури: 1. *Огієнко І. І.* Українська церква: Нариси з історії Української православної церкви: У 2т.: Т.1-2. К.: Україна, 1993. 284с. 2. *Мейендорф І.* Православие и современный мир. Минск, 1995. 223с. 3. *Аверинцев С.* София-Логос. 636с. 4. Святе Письмо Старого та Нового Завіту. Місіонер, 2007. 1480с. 5. Катехизм Католицької Церкви. – Синод Української Греко-Католицької Церкви. 2002. 772с. 6. Енцикліка Fides et ratio Святішого Отця Івана – Павла II до єпископів Католицької Церкви про співвідношення віри і розуму // Всесвіт. 2001. №5-6. С.3-4. 7. *Шабанова Ю. О.* Сучасне світорозуміння: пошуки шляхів еволюційного розвитку // Гуманітарний журнал. 2006. №1-2. С.4-11. 8. *Овчарова А. А.* Христианские организации и общественное развитие (культурологические аспекты) // Соционика, ментология и психология личности. 2004. №5. С.72-75. 9. *Жижченко В. П.* Філософські аспекти Рідної Української Національної Віри // Гуманітарний журнал. 2006. №1-2. С.61-64. 10. Мудрость тысячелетий. Энциклопедия. М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2004. 848с. 11. *Халапсис А. В.* Проблемы и перспективы духовного пути Запада // Гуманітарний журнал. 2006. №1-2. С.56-60. 12. *Ільїн В.* Католицизм // Смена. 2003. №2. С.186-201; *Рабинович С.* Права людини і соціальна доктрина Католицької Церкви // Вісник Академії правових наук України. 2001. №1. С.154-167. 13. Агни-Йога. Россия настоящая и будущая. Рига: Виеда, 1991. 64с. 14. *Карамзин Н. М.* Предания веков. М.: Правда, 1988. 768с. 15. *Лурі Г., Стюарт М.* Технологии изменения сознания в деструктивных культах. СПб, 2002. 321с.

Поступила в редакцію 12.02.2011

УДК 316.4(075.8)

М. К. ПОДОЛЬСЬКИЙ, канд. іст. наук, доцент НТУ «ХПИ»

ПАРАДОКСИ СИСТЕМНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА: УКРАЇНСЬКИЙ ВАРІАНТ

Стаття присвячена аналізу пострадянської трансформації українського суспільства. Акцентується увага на специфіці української моделі трансформації.

Стаття посвящена аналізу постсоветской трансформации украинского общества. Акцентируется внимание на специфике украинской модели трансформации.

The article is devoted to the analysis of the post-Soviet of the Ukrainian society. The attention is paid to the specific features of the Ukrainian model of transformation.

Актуальність теми обумовлена динамікою суспільних трансформацій, в ході яких Україна набуває нових рис, які відповідають вимогам часу. Відбуваються зміни в життєвих стандартах, зразках поведінки і потребах; частково вони супроводжуються негативними явищами, стражданнями багатьох людей. Трансформація не передбачає вектора змін: вони можуть бути як прогресивними, так і регресивними. Головне в трансформації – саме перетворення форм і змісту суспільного життя, її інституційної сфери, норм, цінностей, ментальності та інших соціокультурних сторін соціуму.

Оскільки перетворенню піддаються всі сторони соціуму, то в літературі пропонується термін «системна трансформація», під якою розуміють «поступові зміни, перетворення суспільних структур, в рамках яких можуть *співіснувати паралельно* як старі, так і нові елементи. При цьому відбувається поступова трансформація колишніх структур в нові, виникають нові соціальні структури» [2, с. 21].

Трансформаційні зміни можуть бути описані в рамках теорії хаосу, а не впорядкованої системи. В суспільстві, що трансформується, можливий парадокс, коли перетворення не приводять до реальних суспільних змін. Якщо в стабільному суспільстві зміни відбуваються постійно і воно є дійсно динамічним, то в суспільстві, що трансформується, нерегульовані зміни обумовлюють нединамічний процес. Однією з ознак кризи, яку переживає українське суспільство, є відсутність змін на тлі хаотичного безплідного динамізму [4].

Проте, криза не вичерпує визначення суспільства, що трансформується, а є тільки однією з його істотних характеристик. Криза виявляється у відсутності успіхів в процесі діяльності, в некерованості соціальної системи, в регресії до більш ранніх форм існування системи, коли люди починають керуватися достатньо примітивними засобами для досягнення цілей. Але паралельно з хаосу вибудовується новий порядок, створюються нові утворення з складною структурою, виробляється нова знакова система, інша парадигма, яка прагне переструктурувати ситуацію. Більш складні системи, перейшовши на спрощені способи дії, зберігають в знятому вигляді свої потенції. Труднощі визначення цих процесів полягають в тому, що вони охоплюють не все суспільство, і воно продовжує жити різними парадигмами. Тому будь-яка політична партія може знайти аргументи для своїх програм в соціальної дійсності.

В сучасній літературі окреслюється декілька варіантів виходу з кризи:

1) не дивлячись не опір тих, хто вважає рух старим шляхом соціальним самогубством, все ж таки перемагає традиційне визначення ситуації;

2) нездатність навіть при використанні радикальних підходів вирішити соціальні проблеми, тому їхнє розв'язання переноситься на майбутнє;

3) з'являється нова концепція соціально-політичного розвитку (наприклад, постмодернізація) і розгортається боротьба за її ухвалення [3; 4].

Труднощі розв'язання кризової ситуації полягають в тому, що вона виглядає не як еволюційно підготовлений результат попереднього розвитку, а як радикально інший підхід. Половинчасті рішення на тлі поступок конкуруючих сторін суперечать логіці розвитку концептуальних підходів. Трагізм ситуації полягає в тому, що баланс політичних сил не дає одній з концепцій отримати перемогу, тому ухвалюються тільки компромісні рішення, а значить якнайгірші, неефективні.

Безрезультатними виявилися спроби здійснити реформи на основі старої, але поліпшеної, розширеної концепції в період перебудови. Співвідношення сил дозволило новій концепції, навіть недостатньо продуманій, набрати достатньої суспільної вагомості, щоб претендувати на реалізацію соціального бачення проблем, але реформи почали здійснюватися людьми з колишнім менталітетом, а значить, непослідовність корінилася вже в свідомості дійових осіб.

Сама по собі трансформація не є кризою. Це нормальний процес, що характеризує всі сучасні суспільства, це особливість соціально-і економічного розвитку всіх країн.

Теорія трансформації не є однозначно прогресистською моделлю. Соціалістичний традиціоналізм, національний консерватизм, всебічна вестернізація також складають моменти трансформації. Вже сам термін «трансформація» містить зародок парадоксу:

– По-перше, парадокс «мінливість як чинник усталеності»: процес трансформації тривалий, його рамки невизначені, а значить, трансформація набуває стійкого, стабільного характеру; криза стає перманентною характеристикою суспільства і особистості; немає відчуття безвихідності, стимулюється вироблення нових способів пристосування до мінливої ситуації.

– По-друге, парадокс «очікування змін ззовні без готовності змінити себе»: якщо в західних країнах прагнуть змінити світ, змінюючи себе, впливаючи на свою свідомість, навіть використовуючи наркотики, то в нашій країні інша модель: змінити світ, змінюючи зовнішні умови існування.

– Третій парадокс – «справжня особистісна трансформація сприймається як «перелицювання»; зміни психічного, духовного хара-

ктеру стосуються частини еліти великих міст, що оцінюється іншою частиною населення як «лабораторний експеримент».

– Четвертий парадокс – «криза є джерелом позитивних змін»: в ситуації кризи разом з негативними явищами можуть формуватися новоутворення, нові знакові системи, інші парадигми, що спрямовують розвиток в новому напрямі.

– П'ятий парадокс – «порядок поступово вибудовується з хаосу»: на базі ослаблених старих норм з різних компонентів і їхніх незвичайних з'єднань утворюється новий порядок. Ослаблення нормативної основи суспільства, характерне для кризи, пов'язує з наявністю аномії. Однією з її причин є наявність кризи ідентифікації, коли людина не може упевнено віднести себе до певної соціальної спільноти. Насправді аномія перешкоджає трансформації. Подолання аномії, поява правил, характерних для трансформації, забезпечує її більш ефективно здійснення. Але правила ці особливі, тому що трансформація соціальних норм – це іманентна характеристика суспільства, що трансформується. Те, що виглядає як аномія, насправді є переходом до такого нормативного стану, який характеризується модифікацією норм, на основі моделей раціональності, що постійно змінюються. Для суспільства, яке трансформується, характерним виявляється нормативний плюралізм: норми різні в різних ситуаціях, в різних співтовариствах, при реалізації різних практик.

– Трансформаційна криза закладає основи якісно нового нормативного стану суспільства, що дозволяє йому вийти на новий рівень розвитку. Звідси шостий парадокс – «аномія насправді є ознакою нового специфічного нормативного устрою».

– Сьомий парадокс – «засобом розвитку демократії в умовах трансформації виступає авторитаризм». Заяви політичної і економічної еліти про модернізацію не завжди відповідають масовим настроям, менталітету величезної частини суспільства. Еліта прагне централізації всупереч бажанню регіонів задовольнити запити населення регіонів. Презентуючи демократичні тенденції, еліта у найбільшій мірі зацікавлена в авторитаризмі.

– Восьмий парадокс – «трансформація обіцяє не достаток і благополуччя, а бідність». Основна спрямованість особистісної трансформації – це навчитися в бідності бути щасливим і самодостатнім. Культура бідності може включати наступні компоненти: самообмеження в потребах («хочу те, що можу»); блокування заздості; переорієнтація потреб в духовну сферу у разі обмежень в задоволенні матеріальних потреб. Ці пропозиції не потрібно сприймати як спробу обмежити про-

тестний потенціал бідних людей. Це лише один із способів розв'язання проблем бідності разом з двома іншими, перший з яких – це посилення вимог до влади, до працедавців про збільшення заробітної платні і поліпшення умов існування; другий – це власні зусилля для досягнення багатства, пошуки успіху, підвищення кваліфікації, напружена праця. Необхідність трансформації полягає не в тому, щоб стати багатими, а в тому, щоб вижити, зберегти народ, націю, державу і не втратити особистісних чеснот в умовах бідності, постійних техногенних катастроф і екологічної депресії.

– Дев'ятий парадокс – «джерелом інтеграції суспільства є загальна біда»: негативний компонент виступає джерелом позитивного аспекту соціальної динаміки, становлення нової інтеграції. Усвідомлення єдності загальної важкої долі об'єднує суспільство і мобілізує його для нових трансформацій.

– Десятий парадокс – «джерелом позитивної цілі є своєрідно інтерпретована ідея кризи і катастрофи»: навіть в ситуації кризи є потреба в позитивних цінностях і цілях, особливо у молоді, тому теорія трансформації може служити позитивною концепцією соціальної динаміки в умовах кризи [1, с. 51–55].

Трансформаційна криза – це стан суспільства, в якому з особливими труднощами для людей і країни здійснюються соціальні модифікації, які супроводяться зіткненням суперечливих тенденцій до здійснення міжнародної соціалізації, залучення до загальносвітових стандартів у всіх сферах життя.

Необхідно розрізняти власне трансформацію і період трансформаційної кризи. Трансформація – це особливий стан суспільства, коли воно знаходиться в процесі модифікації, із структурою, яка постійно змінюється. Трансформаційна криза – це етап, перехідна стадія від стабільного суспільства до такого, що трансформується. Подолання кризи може означати не зміну соціально-економічних умов існування, а зміну особистого погляду на життя.

Фундаментальною умовою трансформації є комплекс мотивації на досягнення успіху. Кожна культура виробляє свої механізми мотивації, які ураховуються всією системою міжособистісних економічних відносин. В Україні йде інтенсивний пошук власних основ для морально-психологічного обґрунтування трансформації суспільства.

Трансформація передбачає швидку соціальну динаміку, радикальні зміни в соціальній структурі, життєвих стандартах, культурних нормах. На відміну від Заходу, де промислова революція тісно пов'язана з духом протестантизму, в Україні надособистісний духовний мотив підп-

риємницької ініціативи забезпечується не релігійною вірою. Сильним імпульсом до розвитку колись були громадські почуття, але в 1970–80 роки, іменовані «застоем» ця категорія мотивів знецінилася. Функція цілепокладання не впоралася з новими завданнями, і громадянські мотиви модернізації активності поступилися місцем приватним. Подальша історія склалася так, що єдиним надособистісним мотивом діяльності стало, мабуть, відчуття катастрофи, відповідальність перед історією, страх за майбутнє дітей. Проте очисний страх катастрофи не уберігає від сплеску традиціоналізму, адже для багатьох людей виходом здається повернення в минуле. Кризова свідомість породжує розгубленість і віру в порятунок, причому локалізація тривоги може бути як у минулому, так і в майбутньому. Для консерватизму характерна локалізація тривоги в майбутньому і теперішньому часі, для свідомості модернізації - в минулому і теперішньому часі [1, с. 37-38].

Таким чином, обидві позиції співпадають в оцінці теперішнього часу, але способи подолання катастрофи пропонують різні: консерватори – повернення до колишніх структур, модернізатори – формування нових структур. І хоча реально політичні і економічні програми містять елементи різних напрямів, акцент може бути виділений чітко, що знаходить своє виявлення в політичних рухах, партіях, лідерах.

Для кризової свідомості характерна розгубленість, нестійкість орієнтації, відчуття втрати опори; вона погано керована, панічна, схильна до агресії. Кризова свідомість неідеологічна, вона не має теорії і програмних передумов, вона не здатна конструювати майбутнє. Через обмеженість уявлень про майбутнє вона не здатна проектувати життєву стратегію в далеке майбутнє.

Відсутність детермінації майбутнім знижує соціетальний рівень мотивації. Цим обумовлюється величезна роль егоїстичних, матеріальних устремлень, різке зниження якості соціальної активності. Ті напрями діяльності, які пов'язані із стратегією, з віддачею в далекому майбутньому (теоретичні, фундаментальні дослідження, загальні теорії розвитку) ніби приглушають свою активність. Відмова від багатодітності, від накопичень – це вияви кризової свідомості. Активне споживання, яке зовні виглядає як характеристика процвітаючого стабільного суспільства, насправді стає панічним споживанням, на відміну від активного суспільства, оскільки воно не пов'язано з розвиненими потребами і надлишками засобів споживання.

Ураховуючи досвід Японії, важливо шукати імпульси у вітчизняній культурі. Імпульс модернізації в поєднанні з українською ментальністю міг би вербалізуватися в такій формі «щоб було все, як у лю-

дей». Це поєднання відчуття власної чесноти, віра у власні сили і прагнення зберегти або набути високий соціальний статус мобілізує активність людей як на індивідуальному, так і на груповому рівні.

Список літератури: 1. Катаєв С. Л. Українське суспільство / С. Л. Катаєв. – Запоріжжя: ГУ «ЗІДМУ», 2005. – 168 с. 2. Ручка А. А. Особенности системной трансформации современного украинского общества / А. А. Ручка // Современное общество. – 1994. – № 4. – С. 18–26. 3. Україна: проблеми самоорганізації. [В 2 т.]. / В. Кремень, Д. Табачник, В. Ткаченко. К.: Промінь, 2003 – Т. 2. Десятиріччя суспільної трансформації. – 464 с. 4. Штомпка П. Социология. Анализ современного общества / П. Штомпка. – М.: Логос, 2005. – 568 с.

Поступила в редколегію 12.02.2011

УДК 94 (477) “19/20”: 323.111

В. М. СКЛЯР, д. іст. наук, НТУ «ХПІ»

ДИНАМІКА ЧИСЕЛЬНОСТІ МІСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ НАПРИКІНЦІ ХХ – НА ПОЧАТКУ ХХІ СТ.

Стаття присвячена вивченню демографічних процесів в урбаністичному середовищі України. На основі аналізу статистичних матеріалів переписів 1989 та 2001 рр. визначені територіальні відмінності динаміки чисельності та рівня урбанізації населення за окремими областями та регіонами.

Статья посвящена освещению демографических процессов в урбанистической среде Украины. Определены территориальные динамики численности и уровня урбанизации населения по отдельным областям.

Article deals with the demographic processes in urban environment of Ukraine. On the basis of statistical censuses of 1989 and 2001 by the territorial differences in population dynamics and urbanization of the population in some areas and regions

Сучасний етап розвитку України ставить перед науковцями нові завдання, пов'язані з вивченням українського суспільства. Доволі актуальним залишається дослідження змін урбаністичного середовища України, бо тривалий час означена проблематика перебувала поза увагою українських науковців.

Українське місто не належить до традиційної тематики вітчизняної гуманітаристики, окремі аспекти цієї важливої наукової проблематики залишаються малодослідженими. Насамперед це стосується дослідження демографічних процесів на основі аналізу статистичних матеріалів переписів населення. Про те окремі аспекти цієї проблеми

знайшли відображення в доробку українських науковців, зокрема демографів [8], географів [4, 5, 7], філософів [9], політологів [6] та соціологів [10]. Аналізу витоків, сутності та наслідків демографічної кризи в Україні присвячені колективні монографії науковців Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи та Інституту економіки НАН України [1, 2, 3].

Опираючись на науковий доробок української гуманітаристики та опрацювання статистичних матеріалів переписів 1989 та 2001 рр. [11, 12, 13], і здійснювалося дослідження демографічних процесів в українському урбаністичному середовищі наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. Результатом опрацювання статистичних даних переписів населення стали таблиці [15, 16]. Аналіз змін чисельності, особливостей територіального розміщення міського населення та рівня урбанізації проводився не лише за окремими областями, але й чотирма регіонами, що дало можливість виявити істотні просторові відмінності.

Динаміка чисельності міського населення. Міське населення – постійне населення міст та селищ міського типу. За підпорядкуванням міста поділяються на категорії: республіканського (Київ та Севастополь), обласного, включаючи АР Крим (175 міст), районного (280 міст), а також 888 селищ міського типу. Разом 1 345 населених пунктів.

Загальна чисельність міського населення в Україні в 1989 році становила 34 297 231 особу, а в 2001 році зменшилася до 32 290 729 осіб. Тобто, за 12 років відбулося його істотне скорочення – на 2 006 502 особи (5,85%) [15]. Темпи зменшення чисельності міського населення були дещо нижчими, ніж усього населення України – 6,24%. Частка міського населення в скороченні загальної чисельності населення протягом 1989 – 2001 рр. становила 62,49% [14]. Тобто, загальна чисельність населення України за цей час зменшилася переважно за рахунок міських мешканців. Динаміка чисельності міського населення відрізнялася за регіонами та областями.

Захід України. Чисельність міського населення в Західному регіоні зменшувалася значно повільніше, ніж у цілому в Україні, з 4 613 530 осіб у 1989 році до 4 499 970 осіб у 2001 році, тобто на 113 560 осіб (2,46%) [15]. Окрім того, у регіоні, на відміну від України в цілому, чисельність міського населення скорочувалася дещо інтенсивніше, ніж усього населення регіону – 1,66%. Частка міського населення в скороченні загальної чисельності населення регіону за 1989 – 2001 рр. становила – 70,62% [14]. І це при тому, що серед усього населення Західного регіону переважало не міське, а якраз сільське населення.

За напрямками змін чисельності міського населення протягом 1989 – 2001 рр. західні області відрізнялися: у трьох із них відбувалося

зростання його чисельності, а в чотирьох – скорочення. Приріст його чисельності становив у Рівненській області 17 393 особи (3,30%), Волинській – 12 656 осіб (2,46%), Тернопільській – 9 504 особи (2,02%). Навпаки, чисельність міських мешканців скоротилася в Івано-Франківській – на 2 890 осіб (0,49 %), Львівській – на 78 036 осіб (4,84 %), Чернівецькій – на 26 152 особи (6,63%), Закарпатській – на 46 035 осіб (9,09%) [15]. У Рівненській області спостерігався приріст як міського, так і сільського населення. На Закарпатті скорочення чисельності міського населення відбувалося на тлі зростання загальної чисельності за рахунок сільського [14].

Центр України. Чисельність міського населення Центрального регіону зменшилася з 10 118 116 осіб у 1989 році до 9 8343 837 осіб у 2001 році, тобто на 283 279 осіб (2,80%). Як і в Західному, у Центральному регіоні темпи скорочення чисельності міського населення були нижчими, ніж у цілому в Україні – 5,85% [15]. До того ж, чисельність міського населення скорочувалася повільніше, ніж усього населення регіону, відповідно, 2,80% та 7,04%. Частка міського населення в скороченні загальної чисельності населення Центрального регіону складала лише 23,91% [14].

Із дев'яти областей Центральної України лише в Київській та Хмельницькій спостерігалася зростання чисельності міських мешканців на тлі скорочення загальної чисельності населення. Але цей приріст був досить незначним і складав на Київщині 9 969 осіб (0,97%), на Хмельниччині – 6 385 осіб (0,89%). В інших семи областях регіону відбувалося зменшення чисельності міського населення, але значно нижчими темпами, ніж усього населення. Найбільш істотного скорочення чисельності зазнало міське населення в двох областях: Кіровоградській – на 7,56% (55 210 осіб) та Черкаській – на 6,82% (54 682 особи). Зменшилася також його чисельність в Житомирській – на 5,02% (40 821 особу), Сумській – на 4,56% (39 906 осіб), Чернігівській – на 4,44% (33 312 осіб), Вінницькій – на 3,97% (33 445 осіб), Полтавській – на 3,76% (36 908 осіб). Незначне скорочення спостерігалася також і в Києві – на 0,20% (5 259 осіб) [15].

Чисельність міського населення *Західного* та *Центрального* регіонів зменшилася з 14 731 646 осіб у 1989 році до 14 334 807 осіб у 2001 році, тобто, на 396 839 осіб (2,69%) [15]. Частка міського населення в скороченні чисельності населення цих двох регіонів за 1989 – 2001 рр. складала 29,49%. Скорочення чисельності міського населення в цих двох регіонах відбувалося майже вдвічі повільніше, ніж у цілому в Україні – 5,07%. Частка регіонів у зменшенні чисельності міського населення України за 1989 – 2001 рр. становила лише 19,78% [14].

Південь України. На відміну від Заходу та Центру, чисельність міського населення Півдня та Сходу України скорочувалася більш інтенсивно. Так, чисельність міського населення Південного регіону зменшилася з 9 821 210 осіб у 1989 році до 9 160 694 осіб у 2001 році, тобто, на 660 516 осіб (6,73%) [15]. До речі, чисельність міського населення в цьому регіоні зменшувалася навіть швидше, ніж усього населення – 5,78%. Доволі значною виявилася також і частка міського населення в скороченні загальної чисельності населення Південного регіону за 1989–2001 рр. – 84,31% [14].

Найбільш інтенсивно зменшувалася чисельність міського населення в Дніпропетровській – на 8,29% (266 943 особи), Запорізькій – на 7,34% (115 011 осіб), Херсонській – на 7,01% (52 933 особи) та Одеській – на 6,98% (120 380 осіб). Дещо меншими темпами скорочувалася його чисельність у Миколаївській області – на 4,06% (35 338 осіб) та Криму (АР Крим і Севастополь) – на 4,15% (69 911 осіб) [15].

Схід України. З усіх чотирьох регіонів України найбільш істотного скорочення чисельності зазнало міське населення Східного регіону. Його чисельність становила в 1989 році 9 744 375 осіб, а в 2001 році зменшилася до 8 795 228 осіб. Скорочення складало 949 147 осіб (9,74%) [15]. Чисельність міського населення в регіоні зменшувалася навіть дещо швидше, ніж усього населення – 9,54%. Частка міських мешканців в скороченні загальної чисельності населення за 1989–2001 рр. становила 87,73% [14].

Серед усіх областей України Донеччина посідала перше місце за рівнем скорочення числа міського населення в абсолютних показниках (445 792 особи, 9,30%), а Луганщина – у відносних (11,41%, 281 331 особа). Істотно зменшилася й чисельність міських мешканців Харківщини – на 222 024 особи (8,92%) [15].

У цілому в *Південному та Східному* регіонах загальна чисельність міського населення скоротилася з 19 565 585 осіб у 1989 році до 17 955 922 осіб. Тобто, за 12 років скорочення складало 1 609 663 особи (8,23%) [15]. Зменшення чисельності міського населення цих двох регіонів відбувалося інтенсивніше, ніж усього населення – 7,49%. Частка міського населення в скороченні загальної чисельності населення південних та східних областей була досить значною – 86,29%. Тобто, чисельність населення східних та південних областей зменшилася переважно за рахунок міського населення. Частка Півдня та Сходу серед скорочення чисельності всього міського населення за 1989–2001 рр. становила 80,22% [14]. Тому й загальна чисельність міського населення України зменшилася за цей час переважно за рахунок цих регіонів.

Отже, зміни чисельності міського населення за 1989–2001 рр. мали істотні територіальні відмінності. Спостерігалася тенденція до більш інтенсивного скорочення його чисельності в більш урбанізованих Східному та Південному регіонах. Навпаки, значно повільніше скорочувалася чисельність міського населення на Заході та в Центрі України.

Рівень урбанізації населення. Частка міського населення в загальній чисельності населення України за 1989–2001 рр. майже не змінилася. У 1989 році рівень урбанізації населення становив 66,66%, а в 2001 році – 66,94%, тобто збільшився лише на 0,28% [16]. Але в рівні урбанізації населення залишалися досить істотні територіальні відмінності.

Захід України. Найменш урбанізованим залишалось населення в Західному регіоні. Абсолютну більшість серед усього населення Західного регіону складало не міське, а сільське населення. До того ж, рівень урбанізації населення Західного регіону за 1989 – 2001 рр. навіть дещо знизився. Це відбулося в результаті того, що чисельність міського населення в регіоні скорочувалася швидше, ніж сільського. Тому, якщо в 1989 році частка міського населення в загальній чисельності населення всіх західних областей становила 47,50%, то в 2001 році – 46,44%, тобто скоротилася на 0,40% [16].

Із семи областей Західної України лише серед населення Львівщини переважало міське населення, а в інших шести областях – сільське. При цьому зменшення рівня урбанізації за 1989 – 2001 рр. спостерігалось лише в трьох областях: Львівській – з 59,10% до 58,86% (0,24%), Чернівецькій – з 41,92% до 40,07% (1,85%) та Закарпатській – з 40,66% до 36,70% (3,96%). До речі, у Закарпатській області частка міського населення серед усього населення була найнижчою порівняно з іншими областями України. В Івано-Франківській області рівень урбанізації населення за 12 років не змінився й склав 41,68%. Зросла частка міського населення в загальній чисельності населення Волинської – з 48,47% до 49,82% (1,25%), Рівненської – з 45,24% до 46,44% (1,20%) та Тернопільської – з 40,46% із до 42,20% (1,74%) [16].

Центр України. На відміну від Заходу України, рівень урбанізації населення Центрального регіону був порівняно вищим. До того ж, протягом 1989 – 2001 рр. спостерігалось його зростання. Так, у 1989 році частка міського населення в загальній чисельності населення регіону становила 60,12%, а в 2001 році зросла до 62,86%, тобто на 2,74%. Незважаючи на це зростання, рівень урбанізації населення Центрального регіону продовжував залишатися порівняно нижчим, ніж у цілому в Україні в 2001 році – 66,94% [16]. Доволі високий рівень

урбанізації населення регіону забезпечувався в значній мірі за рахунок Києва.

Частка міських мешканців серед усього населення збільшилася за 1989–2001 рр. у всіх центральних областях, але її рівень мав відмінності. Найвищим в регіоні він залишався в Сумській області: в 1989 році 61,50%, а в 2001 році – 64,62%, тобто зріс на 3,12%. Зростання відбулося і в інших областях: Кіровоградській – з 59,47% до 59,98% (0,51%), Полтавській – з 56,11% до 58,24% (2,13%), Чернігівській – з 53,08% до 57,27% (4,19%), Київській – з 53,33% до 57,20% (3,87%), Житомирській – з 52,91% до 55,62% (2,71%), Черкаській – з 52,51% до 53,44% (0,93%). У Хмельницькій області в 1989 році частка міського населення була меншою, ніж сільського, але в 2001 році вона вже стала більшою, відповідно 47,13% та 50,71%, тобто зросла на 3,58%. У Вінницькій області, незважаючи на зростання рівня урбанізації за 12 років з 43,86% до 45,87% (2,01%), переважало не міське, а сільське населення [16].

Отже, незважаючи на перевагу міського населення в загальній чисельності населення центральних областей, за винятком Вінницької, у жодній із них рівень урбанізації не досягав рівня урбанізації всього населення України. За 1989–2001 рр. за рахунок центральних областей збільшився рівень урбанізації населення *Заходу* та *Центру* України – на 1,39%, з 55,50% до 56,89% [16].

Південь України. Порівняно із центральними та західними областями, рівень урбанізації населення Південного, а особливо Східного регіонів залишався значно вищим. Крім того, на відміну від Центру України, на Півдні, як і на Сході, спостерігалось скорочення частки міського населення серед усього населення. У 1989 році рівень урбанізації населення Південного регіону становив 72,41%, а в 2001 році зменшився до 71,68%, тобто на 0,73%. Незважаючи на це скорочення частка міського населення серед усього населення регіону залишалася вищою, ніж у цілому в Україні – 66,94% [16].

Серед усіх областей Півдня рівень урбанізації населення протягом 1989 – 2001 рр. збільшився лише в Миколаївській області з 65,52% до 66,12%, тобто на 0,60%. У всіх інших областях регіону спостерігалось зниження рівня урбанізації: Дніпропетровській – з 83,17% до 82,88% (0,29%), Запорізькій – з 75,59% до 75,40% (0,19%), Одеській – з 65,74% до 65,35% (0,39%), Херсонській – з 61,05% до 59,89% (1,16%), а також у Криму (АР Крим та Севастополь) – з 69,30% до 67,23% (2,07%). У 2001 році частка міського населення серед населення АР Крим становила 62,19%, а в Севастополі – 94,30%. До того ж, рівень урбанізації населення в Миколаївській, Одеській та Херсонській областях, а також в АР

Крим був нижчим, ніж рівень урбанізації всього населення України. Лише в Дніпропетровській та Запорізькій це співвідношення було протилежним [16].

Схід України. Найбільш урбанізованим регіоном України залишався *Східний* регіон, хоча за 1989 – 2001 рр. частка мешканців міст серед усього населення зазнала незначного скорочення. У 1989 році рівень урбанізації населення регіону становив 85,90%, у 2001 році – 85,71%, тобто скоротився на 0,19% [16].

Серед усіх областей України найвищою за рівнем частка міського населення серед усього населення залишалася в Донецькій області: 90,20% у 1989 році та 90,05% у 2001 році. Досить високим він був також і в Луганській та Харківській областях: у 1989 році, відповідно, 86,27% та 78,38%, а в 2001 році – 85,96% та 78,26%. За 12 років рівень урбанізації населення Донеччини зменшився на 0,15%, Луганщини – на 0,31%, Харківщини – на 0,12% [16].

За 1989 – 2001 рр. скоротився також і рівень урбанізації населення *Півдня* та *Сходу*: з 78,55% до 77,93%, тобто на 0,62% [16].

Таким чином, найвищий рівень урбанізації був характерним для Східного регіону, а в загальній чисельності населення Західного регіону переважало не міське, а сільське населення. Разючі відмінності спостерігалися між окремими областями: у найбільш урбанізованій Донецькій частка міського населення досягала 90%, а найменш урбанізованій Закарпатській – лише 36,70% [16].

Отже, протягом 1989 – 2001 рр. рівень урбанізації всього населення України зріс, однак не досить істотно, переважно лише за рахунок Центрального регіону. У Західному, Південному та Східному регіонах, навпаки, спостерігалось незначне зменшення частки міського населення в загальній чисельності населення. Ці зміни стали результатом того, що за 1989–2001 рр. чисельність міських мешканців скорочувалася інтенсивніше, ніж сільських. З 24-х областей у 13-ти, переважно центральних, відбулося зростання рівня урбанізації, а в 11-ти, а також в АР Крим, навпаки, фіксувалося скорочення. До того ж, у 2001 році в семи з 24-х областей серед усього населення переважало сільське населення.

Особливості територіального розміщення міського населення. Відмінності в динаміці чисельності населення міст за областями та регіонами за 1989 – 2001 рр. безпосередньо вплинули на зміни його територіального розміщення. Міське населення розподілялося на території України досить нерівномірно.

Захід України. Незважаючи на зростання частки Західного регіону в загальній чисельності міського населення на 0,48%, її рівень за-

лишався досить незначним і становив у 1989 році – 13,45%, а в 2001 році – 13,93% [16]. Рівень частки Західного регіону серед усього населення України був значно вищим і досягав у 2001 році – 19,30% [14]. Тобто, на західні області припадало 1/5 загальної чисельності населення України й лише 1/8 – міського населення. Але при цьому за 1989–2001 рр. підвищився рівень частки кожної із західних областей, окрім Закарпатської, серед усього міського населення України.

Центр України. Протягом 1989–2001 рр. спостерігалось також і зростання рівня частки Центрального регіону серед усього міського населення України з 29,50% до 30,46%, тобто на 0,96% [16]. Зокрема, це стосувалося частки Києва та всіх центральних областей, за винятком Кіровоградської та Черкаської. Частки як Західного, так і Центрального регіонів були за рівнем меншими, ніж питома вага цих регіонів серед усього населення. У 2001 році на Центральний регіон припадало 32,43% загальної чисельності населення України [14].

Отже, територіальне розміщення міського та всього населення України дещо відрізнялося. Тому, хоча більшість усього населення України зосереджувалася на Заході та в Центрі України (понад 50%), однак частка цих двох регіонів серед міського населення залишалася істотно меншою, незважаючи на незначне зростання її рівня протягом 1989–2001 рр. Так, серед усього міського населення України частка *Західного* та *Центрального* регіонів становила 42,95% у 1989 році, а в 2001 році вона підвищилася до 44,39%, тобто збільшилася на 1,44% [16].

Південь України був порівняно більше урбанізованим, ніж Центр, а тим паче Захід. Частка Південного регіону в загальній чисельності міського населення України складала в 1989 році – 28,64%, а в 2001 році – 28,37%, тобто зменшилася лише на 0,27% [16]. Серед міського населення за 1989–2001 рр. зменшився рівень частки всіх областей Півдня, за винятком Миколаївщини та Криму. Рівень частки Південного регіону в 2001 році серед міського населення був дещо вищим, ніж його частка серед усього населення України – 26,50% [14].

Схід України. На найбільш урбанізований Східний регіон України в 1989 році припадало 28,41% загальної чисельності міського населення України, а в 2001 році – 27,24%, тобто, скорочення складало 1,17% [16]. За 12 років зменшився рівень частки кожної з трьох східних областей серед усього міського населення. Але частка цих областей серед міського населення була істотно вищою, ніж у загальній чисельності населення України – 21,27% у 2001 році [16].

Хоча серед усього міського населення частка *Півдня* та *Сходу* за 1989–2001 рр. і зазнала скорочення – на 1,44%, але в південних та східних областях була зосереджена абсолютна більшість мешканців міст

України: у 1989 році – 57,01%, а в 2001 році – 55,61% [16]. Звертає увагу на себе й той факт, що серед загальної чисельності населення України частка цих двох регіонів виявилася істотно меншою, зокрема, у 2001 році її рівень складав лише 47,55% [14].

Отже, територіальне розміщення міського та всього населення мало значні відмінності. ***Переважає більшість міського населення зосереджувалася в південних та східних областях, а абсолютна більшість усього населення (за рахунок сільського населення) – у західних та центральних.***

Досить нерівномірно були розташовані також і міста обласного підпорядкування за окремими областями та регіонами. Із 177 міст обласного підпорядкування (включаючи два міста зі спеціальним статусом) лише 30 міст, тобто лише 17% загальної їхньої кількості, розташовані в *Західному* регіоні, *Центральному* – 52 міста (30%), *Південному* – 45 міст (25,3%), *Східному* – 49 міст (27,7%), серед усіх областей найбільше у Донецькій – 28 міст (16%) [14]. Тобто, в одній лише Донецькій області нараховувалося майже така ж сама кількість міст обласного підпорядкування, як у всьому Західному регіоні (сім областей).

Істотні відмінності між регіонами були також і кількості великих міст. У 2001 році в *Західній* Україні не було жодного міста, чисельність населення якого б досягала 1 млн. осіб. У найбільшому місті Західного регіону – Львові чисельність населення складала 725 202 особи. Чисельність населення кожного із шести інших обласних центрів регіону не досягала й 300 тис. осіб, а в Ужгороді – лише 115 568 осіб (найменше серед усіх обласних центрів України) [13].

У *Центральному* регіоні лише в столиці України чисельність населення становила понад 2 млн. осіб. У регіоні не було жодного обласного центру, крім Києва, чисельність якого досягала хоча б 500 тис. осіб. Чисельність населення кожного з обласних центрів становила 200 – 300 тис. осіб, і лише у Вінниці та Полтаві була дещо більшою за 300 тис. осіб. До того ж, у регіоні розташовані лише міста із населенням понад 100 тис. осіб, які не мали статусу обласних центрів – Кременчук у Полтавській та Біла Церква в Київській області [13].

У *Південному* регіоні в двох містах – Дніпропетровську та Одесі нараховувалося понад 1 млн. осіб. Понад 500 тис. осіб мали ще 3 міста: Запоріжжя, Кривий Ріг (не мав статусу обласного центру) та Миколаїв. Понад 300 тис. осіб – ще в трьох містах: Севастополі, Сімферополі та Херсоні. Крім обласних центрів чисельність населення ще семи міст перевищувала 100 тис. осіб: Дніпродзержинськ, Нікополь та Павлоград у Дніпропетровській, Бердянськ та Мелітополь у Запорізькій, Євпаторія та Керч у АР Крим [13].

Найбільше великих міст зосереджено на *Сході* України. Зокрема, чисельність населення двох із них перевищувала 1 млн. осіб (Харків та Донецьк), у Луганську чисельність населення складала близько 500 тис. осіб. У 2001 році в Східному регіоні нараховувалося, крім обласних центрів, дев'ять міст із чисельністю населення понад 100 тис. осіб. Шість з них у Донецькій області: Маріуполь (понад 400 тис. осіб), Макіївка (близько 400 тис. осіб), Горлівка (близько 300 тис. осіб), а також Краматорськ, Слов'янськ та Єнакієве. У Луганській області розташовані три таких міста: Северодонецьк, Алчевськ та Лисичанськ [13].

У цілому в *південних та східних* областях існує значно більше великих міст, ніж у *західних та центральних*. Зокрема, із п'яти міст із чисельністю населення понад 1 млн. осіб чотири розташовані на Сході та Півдні України. Із чотирьох міст, у яких нараховувалося від 500 тис. до 1 млн. осіб – три, а із восьми міст із населенням від 300 тис. до 500 тис. осіб – шість розташовані в південних та східних областях. Однаковою є лише кількість міст із населенням від 100 тис. до 300 тис. осіб на Заході та в Центрі й на Півдні та Сході – їх нараховується по 14, а всього в Україні таких міст – 28 [13].

Із 45-ти міст України із чисельністю мешканців понад 100 тис. осіб 27 розташовані в південних та східних областях і лише 18 – у західних та центральних. При цьому із цих 18-ти міст Західного та Центрального регіонів 16 мали статус обласних центрів і два такого статусу не мали. У Південному та Східному регіонах восьми обласних центрів, столиця автономії (Сімферополь), а Севастополь має статус міста республіканського підпорядкування. Слід підкреслити ще одну характерну особливість територіального розміщення міського населення. У Запорізькій, Миколаївській, Одеській, Херсонській, Харківській та Чернівецькій областях абсолютна більшість міського населення сконцентрована в обласних центрах.

Отже, основний масив міського населення, як і переважна більшість великих міст, зосереджувалися не в Західному та Центральному регіонах, а в південних та східних областях. Тому й рівень урбанізації населення Південного та Східного регіонів залишався істотно вищим, ніж Центрального та Західного.

Таким чином, за 1989 – 2001 рр. скоротилася загальна чисельність міського населення в цілому в Україні, в усіх чотирьох регіонах, а також у переважній більшості областей (у 19-ти). Зростання його чисельності, насамперед за рахунок внутрішніх міграцій, відбулося лише у Волинській, Рівненській, Тернопільській, Київській та Хмельницькій областях. Рівень урбанізації всього населення України за 1989 – 2001 рр. фактично не змінився. Продовжувалися зберігатися істотні відмінності в рівні ур-

банізації населення окремих регіонів та областей. Особливо різючі відмінності спостерігалися між західними та східними областями. У Західному регіоні більшість населення зосереджувалося не в містах, а в сільській місцевості. У той же час рівень урбанізації населення Східного регіону досягав 85%. Переважна більшість міського населення України розселена в південних та східних областях. У цих же регіонах розташовано найбільше великих міст.

Таблиця 1

Зміни чисельності міського населення України

	1989	2001	1989-2001	
	осіб	осіб	осіб	%
Україна	34 297 231	32 290 729	-2 006 502	-5,85
<i>Захід і Центр</i>	14 731 646	14 334 807	-396 839	-2,69
<i>Захід</i>	4 613 530	4 499 970	-113 560	-2,46
Волинська	514 055	526 711	+12 656	+2,46
Закарпатська	506 464	460 429	-46 035	-9,09
Івано-Франківська	589 016	586 126	-2 890	-0,49
Львівська	1 612 012	1 533 976	-78 036	-4,84
Рівненська	526 681	544 074	+17 393	+3,30
Тернопільська	470 887	480 391	+9 504	+2,02
Чернівецька	394 415	368 263	-26 152	-6,63
<i>Центр</i>	10 118 116	9 834 837	-283 279	-2,80
Вінницька	842 523	809 078	-33 445	-3,97
Житомирська	813 500	772 679	-40 821	-5,02
Київ	2 572 212	2 566 953	-5 259	-0,20
Київська	1 031 587	1 041 556	+9 969	+0,97
Кіровоградська	730 382	675 172	-55 210	-7,56
Полтавська	981 161	944 253	-36 908	-3,76
Сумська	877 916	837 920	-39 996	-4,56
Хмельницька	717 046	723 431	+6 385	+0,89
Черкаська	801 941	747 259	-54 682	-6,82
Чернігівська	749 848	716 536	-33 312	-4,44
<i>Південь і Схід</i>	19 565 585	17 955 922	-1 609 663	-8,23
<i>Південь</i>	9 821 210	9 160 694	-660 516	-6,73

Продовження таблиці 1

Дніпропетровська	3 218 479	2 951 536	-266 943	-8,29
Запорізька	1 567 839	1 452 828	-115 011	-7,34
Миколаївська	870 350	835 012	-35 338	-4,06
Одеська	1 725 049	1 604 669	-120 380	-6,98
Херсонська	755 224	702 291	-52 933	-7,01
Крим (АРК і Севастополь)	1 684 269	1 614 358	-69 911	-4,15
Схід	9 744 375	8 795 228	-949 147	-9,74
Донецька	4 791 165	4 345 373	-445 792	-9,30
Луганська	2 464 785	2 183 454	-281 331	-
				11,41
Харківська	2 488 425	2 266 401	-222 024	-8,92

Таблиця 2.

Територіальне розміщення міського населення (1), та рівень урбанізації (2) (у %)

	1			2		
	1989	2001	1989-2001	1989	2001	1989-2001
Україна	100,00	100,00	0,00	66,66	66,94	+0,28
<i>Захід і Центр</i>	42,95	44,39	+1,44	55,50	56,89	+1,39
<i>Захід</i>	13,45	13,93	+0,48	47,50	47,10	-0,40
Волинська	1,50	1,63	+0,13	48,57	49,82	+1,25
Закарпатська	1,48	1,43	-0,05	40,66	36,70	-3,96
Івано-Франківська	1,72	1,81	+0,09	41,68	41,68	0,00
Львівська	4,70	4,75	+0,05	59,10	58,86	-0,24
Рівненська	1,53	1,68	+0,15	45,24	46,44	+1,20
Тернопільська	1,37	1,49	+0,12	40,46	42,20	+1,74
Чернівецька	1,15	1,14	-0,01	41,92	40,07	-1,85
<i>Центр</i>	29,50	30,46	+0,96	60,12	62,86	+2,74
Вінницька	2,45	2,51	+0,06	43,86	45,87	+2,01
Житомирська	2,37	2,39	+0,02	52,91	55,62	+2,71
Київ	7,50	7,95	+0,45	100,00	100,00	-
Київська	3,01	3,23	+0,22	53,33	57,20	+3,87
Кіровоградська	2,13	2,09	-0,04	59,47	59,98	+0,51
Полтавська	2,86	2,93	+0,07	56,11	58,24	+2,13

Продовження таблиці 2

Сумська	2,56	2,59	+0,03	61,50	64,62	+3,12
Хмельницька	2,09	2,24	+0,15	47,13	50,71	+3,58
Черкаська	2,34	2,31	-0,03	52,51	53,44	+0,93
Чернігівська	2,19	2,22	+0,03	53,08	57,27	+4,19
<i>Південь і Схід</i>	57,05	55,61	-1,44	78,55	77,93	-0,62
<i>Південь</i>	28,64	28,37	-0,27	72,41	71,68	-0,73
Дніпропетровська	9,39	9,14	-0,25	83,17	82,88	-0,29
Запорізька	4,57	4,50	-0,07	75,59	75,40	-0,19
Миколаївська	2,54	2,59	+0,05	65,52	66,12	+0,60
Одеська	5,03	4,97	-0,06	65,74	65,35	-0,39
Херсонська	2,20	2,17	-0,03	61,05	59,89	-1,16
Крим (АРК і Севастополь)	4,91	5,00	+0,09	69,30	67,23	-2,07
<i>Схід</i>	28,41	27,24	-1,17	85,90	85,71	-0,19
Донецька	13,97	13,46	-0,51	90,20	90,05	-0,15
Луганська	7,19	6,76	-0,43	86,27	85,96	-0,31
Харківська	7,25	7,02	-0,23	78,38	78,26	-0,12

Список літератури: 1. Демографічна криза в Україні : причини та наслідки : / Е. М. Лібанова, С. І. Пирожков, Н. С. Власенко та ін. – К. : Держкомстат України, 2003. – 230 с.; 2. Демографічна криза в Україні: проблеми дослідження, витоки, складові, напрями протидії / За ред. В. С. Стешенко. – К. : Ін-т економіки НАН України, 2001. – 560 с.; 3. Демографічні перспективи України до 2026 р. / В. Стешенко, О. Рудницький, О. Хомра, А. Стефановський. – К. : Ін-т економіки НАН України, 1999. – 55 с.; 4. Джаман В. О. Регіональні системи розселення: демографічні аспекти / В. О. Джаман. – Чернівці : Рута, 2003. – 392 с.; 5. Дністрянський М. С. Етнополітична географія України: проблеми теорії, методології, практики / М. С. Дністрянський. – Львів: Літопис, 2006. – 490 с.; 6. Долишній М. І. Регіональна політика на рубежі ХХ – ХХІ століть : нові пріоритети / М. І. Долишній. – К. : Наукова думка, 2006. – 512 с.; 7. Заставний Ф. Д. Географія України / Ф. Д. Заставний. – Львів : Світ, 1994. – 472 с.; 8. Зінч В. Т. Сучасні етнодемографічні процеси в Україні / В. Т. Зінч. – К. : РВПС України НАН України, 2004. – 67 с.; 9. Крисаченко В. С. Динаміка населення: популяційні, етнічні та глобальні виміри / В. С. Крисаченко. – К. : НІСД, 2005. – 368 с.; 10. Паніна Н. В. Українське суспільство 1994 – 2005 : соціологічний моніторинг / Н. В. Паніна. – К. : ТОВ «Вид-во Софія», 2005. – 160 с.; 11. Національний склад населення України. Ч. I. (За даними Всесоюзного перепису населення 1989 року). – К. : Мінстат України, 1991. – 219 с.; 12. Національний склад населення України. Ч. II. (По Кримській АРСР та областях). (За даними Всесоюзного перепису населення 1989 року). – К. : Мінстат України, 1991. – 509 с.; 13. Національний склад населення та його мовні ознаки за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року / За ред. О. Г. Осауленка. – К. : Держкомстат України, 2003. – 246 с.; 14. Розрахунки автора за статистичними даними переписів 1989 та 2001 рр.; 15. Таблиця 1.; 16. Таблиця 2.

УДК 655.11

Є.К.ШИШКІНА, канд.іст.наук, НТУ «ХП»

ПОЛІГРАФІЧНИЙ ПРОЦЕС У КРАЇНАХ ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ В СЕРЕДИНІ XV–XVIII СТ.

В статті проводиться аналіз перших технологій масового друку. Вивчаються друкарські процеси в поліграфічному виробництві середини XV–XVIII ст.

В статье производится анализ первых технологий массовой печати. Изучается словолитный, наборный и печатный процессы в полиграфическом производстве середины XV–XVIII вв. Осуществляется исследование технологии работы ручного печатного станка. Производится оценка роли этого изобретения в истории.

In the paper the early techniques of mass printing are analyzed. A process of letter–founding, type–setting and printing in the printing production of the middle XV – XVIII is studied. Technique of hand printing press work is investigated. Role of the former investigations is estimated.

В сучасному світі технічного прогресу дедалі більшого значення набувають перетворення у технології друкування. Саме особливості друку часто є одним з найважливіших способів захисту документів від підробок. Тому дослідження історії технології друкування сьогодні становить великий інтерес як для спеціалістів, так і для суспільства цілому.

Особливо велику увагу дослідники надають процесу зародження книгодрукування. Вченими ведуться численні дискусії не тільки навколо питання, часу і місця виникнення книгодрукування, встановлення імені винахідника першого друкарського верстату, але й особливостей перших технологій друкування (Є.Немировський, П.Нидхем, Д.Панков, Є.Ейзенштейн та ін.) [1–5]. Більшість дослідників вважають найреволюційнішим досягненням людства винахід технології скаладального друку. Нажаль повної картини найдавнішого поліграфічного процесу в літературі досі представлено не було.

Метою даної роботи є аналіз основних етапів поліграфічного процесу середини XV–XVIII ст. в країнах Західної Європи.

В загальному вигляді поліграфічний процес у середині XV–XVIII ст. може бути представлений як комплекс словолivarного, складального та друкувального процесів.

Словолivarний процес – це процес виготовлення літер у великій кількості екземплярів. Однією з основних складових даного етапу поліграфічного процесу в Середньовіччі було створення пуансонів – гравіювання рельєфного і дзеркального зображення шрифтового знака на торці металевого бруска з прямокутним перетином. Традиційно в Єв-

ропі в досліджуваний період для виготовлення пуансонів використовували сталь.

Вдаваючи пуансон у більш м'яку мідну пластину, одержували заглиблене зображення шрифтового знака – матрицю, яка служила формою для відливання типографських літер.

Після виготовлення матриць, за допомогою спеціальної словолivarної форми виливались літери [6, с.99]. Дослідники встановили, що найдавніші типографські літери відлиті близько 1479 р. були знайдені в 1878 р. у Саоні неподалік від французького міста Ліона. Нині вони зберігаються у Паризькій Національній бібліотеці [7].

Найдавніший технічний опис процесу виливки літер, а також відомості про склад типографського сплаву можна знайти в дев'ятій книзі італійського інженера В.Бірінгуччо "Про протехніку", виданій в 1540 р [8]. За словами В.Бірінгуччо, словолivarний інструмент виготовлявся з бронзи або з латуні. Він складався з двох частин, підігнаних одна до одної так, щоб одержати потрібну величину висоти і ширини шрифту. Усередині форма була зроблена таким чином, щоб у неї можна було вставляти матрицю [9, с.67].

Найдавніше зображення словолivarної форми представлено у альбомі "Справжній стан всіх станів на землі" на гравюрі "Словолivarник", виготовленій у 1568 р. І.Амманом, і супроводжується віршами Г.Сакса [9, с.39].

Перший технічно грамотний опис словолivarної форми з кресленнями, знаходиться в другому томі книги англійського технолога Дж.Моксона "Механічні вправи, або Вчення про ремесла", виданій в Лондоні в 1683 р. [10]

Устаткування словолivarної майстерні можна побачити на репродукції гравюри з 4–томного посібника з типографської справи виданого в 1740–1745 р. у Лейпцизі відомим друкарем Х.Ф.Гесснером [11].

В спрощеному вигляді словолivarна форма описана у публікаціях Є.Немировського [9, с.66]. Вона складається з двох Г–образних деталей, складених таким чином, щоб між ними виникла порожнина. Знизу порожнину закривали матрицею з прямим поглибленим зображенням шрифтового знака. Щоб одержати літеру, зверху в отвір порожнини потрібно було залити розплавлений метал. Г–образні деталі повинні були щільно прилягати одна до одної, а крім того, мати можливість зсуву відносно одна одної для одержання літер різної ширини [7].

Вдосконалення словолivarного процесу йшло шляхом покращення граверного мистецтва, розробки нових шрифтів. Велике значення мало створення типографської системи мір, яка отримала назву типометрії. Вона була запропонована французьким словолivarником

П.С.Фурньє у 1737 р. Сутність типометрії полягала у тому, що розмір кожної літери вимірявся певною кількістю пунктів. У кінці XVIII ст. система була покращена Ф.-А.Дідо. Поряд з англо-американською системою вона використовується в поліграфічному виробництві до сьогодні (згідно системи Дідо 1 пункт дорівнює 0,375 мм.) [12, с.523].

Наступним етапом після вилівки шрифту був складальний процес – виготовлення друкарської форми, складеної з окремих літер. Наочно інструментарій для складального процесу можна побачити у роботі Дж. Моксона. На одній з гравюр його книги зображена верстатка – плоска дошка з бортиками, на яку послідовно виставлялися складені з окремих літер шрифтові рядки. Коректуру здійснювали за допомогою шила, яким наколювали і витягали помилково вставлені в набір літери. Для формування смуг і їх зачлони служила рама, яка була розташована на столі з нахиленою верхньою кришкою. Інша гравюра з книги Дж. Моксона ілюструє процес установки літер у верстатку і рядків на складальну дошку [10, с.206, 211, 233].

Устаткування і інструментарій для набору можна побачити також на гравюрі в книзі Х.Ф. Геснера. [11]. Найстаріше зображення друкарні міститься на гравюрі "Танок смерті" в книзі, яку видав у Ліоні біля 1500 р. типограф М.Гусс. На ній зображена встановлена з нахилом складальна каса – ящик, розділений перегородками на кілька відділень для шрифтових знаків. До однієї зі стінок каси прикріплений тенакль – держак для аркуша, що служить оригіналом для набору. Складач тримає в лівій руці верстатку. Складач брав літери з каси правою рукою і ставив їх у верстатку. Одночасно здійснювалася виключка рядка за допомогою пробільного матеріалу – шпаций, які розташовувалися у міжслівних проміжках. Бокову стінку шухлядки встановлювали за форматом рядка [7].

Заключним етапом поліграфічного процесу у середині XV–XVIII ст. був друкарський процес – множинне виготовлення відбитків зі складальної форми.

Одним з компонентів процесу було нанесення фарби на складальну друкарську форму. Її набивали спеціальними мацями прямо на друкарському верстаті. Важливе значення мав склад фарби. У середині XV ст. була винайдена спеціальна фарба для друкування з металевго носія. Відомо, що перші друкарі робили фарбу з сажі, яку змішували з оліфою. Важливу роль грали і усілякі домішки (мідь, сірка і свинець).

Справжню революцію в історії друкарства спричинила механізація процесу отримання відбитків за допомогою ручного друкарського верстату.

Зображення друкарського верстату можна побачити на багатьох видавничих і типографських марках початку XVI ст. (Юста Бадія Асце-

нзія, Якоба де Бреда, Олдржиха Веленського, Петруса Кайзера, Юста Аммана, Жака и Жильєма Буше) [13]. Типографські верстати можна побачити також на малюнках художників Л.Кранаха і А.Дюрера [9, с.77–78].

Перший технічно грамотний опис ручного друкарського верстату представлений в книзі виданій у 1607 р. архітектором з італійського міста Падуї В.Цонком [9, с.140]

Дослідник Є.Л.Немировський принцип дії ручного друкарського верстата пояснював таким чином: «Складальна форма укладена в рамі, установленій на каретці, що має можливість зворотно-поступального руху вздовж стола. До каретки шарнірно прикріплена декельна рамка (тимпан), а до останнього – рамка (фрашкет), що захищає поля відбитка від потрапляння фарби. Декельна рамка обтягнута аркушем пергамену. На рамі закріплені голки-пунктури, на які наколюють аркуш паперу. Після цього на декельну рамку опускають фрашкет, а потім декельну рамку з фрашкетом накладають на складальну форму і за допомогою рукоятки обертають циліндр. Останній за допомогою шнурів переміщає каретку під натисну плиту (тигель). Тигель підвішений на шнурах до букси (на Русі її називали горіх), яка рухливо встановлена на циліндричному виступі, жорстко скріпленому з гвинтом. Під час переміщення натискного важеля (куки) гвинт, зміщуючись у гайці, своєї нижньої позбавленої нарізки кінцевою частиною притискає тигель до аркуша, який лежить поверх набитої фарбою друкованої форми. При зворотному русі важеля букса зміщується нагору і піднімає тигель, підвішений на шнурах. Потім каретку, обертаючи за допомогою рукоятки барабану, виводять з під тигля, розкривають її і знімають готовий відбиток» [7].

Таким чином, поліграфічний процес середини XV–XVIII століть включав в себе:

1. Словоливарний процес, який складався з наступних етапів:
1) виготовлення металевих пуансонів зі зворотнім зображенням літер;
2) вибиття за їх допомогою матриць;
3) лиття літер у спеціальній словоливарній формі, яка дозволяла регулювати розміри знаків.

2. Складальний процес який відбувався в кілька стадій:
1) розподілу літер по відділеннях складальної каси (спеціального встановлюваного з нахилом ящика, розділеного перегородками на кілька відділень для шрифтових знаків);
2) установки літер у верстатку (трьохстінну металеву шухлядку з рухливою боковою стінкою, яку встановлювали за форматом рядка);
3) розміщення рядків на складальну дошку.

3. Друкувальний процес, який здійснювався за допомогою ручного друкарського верстату і проходив наступні етапи:

- 1) складальну форму укладену в рамі, встановлювали на каретку;
- 2) на друковану форму мацями (шкіряними подушечками) набивали фарбу;
- 3) аркуш паперу наколювали на голки–пунктури, закріплені на тимпані (декельній рамці, обтягнутій аркушем пергамену);
- 4) на тимпан накладали фрашкет (спеціальну рамку для захисту полів відбитка від потрапляння фарби), який шарнірно був прикріплений до тимпана;
- 5) тимпан, який шарнірно був прикріплений до каретки, накладали на складальну форму;
- 6) барабаном (циліндром з намотаним на ньому шнуром, який обертали за допомогою рукоятки) переміщали каретку під тигель (натисну плитку);
- 7) повертали куку (натискний важіль), яка за допомогою гвинта притискала тигель до аркуша поверх набитої фарбою друкованої форми;
- 8) повертаючи куку в вихідне положення, піднімали буксу з підвішеним до неї на шнурах тигелем;
- 8) барабаном каретку виводили з під тигля;
- 9) розкривали каретку (піднімали тимпан і фрашкет) і знімали готовий відбиток.

Отже, у середині XV ст. були винайдені технології і створений механізм, які ставили на потік виготовлення друкованих текстів. Це спричинило справжню революцію в історії поліграфічного виробництва наступних століть, яке аж до XIX ст. було побудоване на використанні ручного друкарського верстата.

Список літератури: 1. *Немировский Е.Л.* Ручной типографский станок / *Немировский Е.Л.* // Курсив. – 1997. – №2. – С.58–62; 2. *Nedham P.* Johann Gutenberg and the Caltolicon press / *Nedham P.* // Papers of the Bibliographical Society of America. – 1982. – Vol. 76. – P. 395–456; 3. *Pankow D.* The printer's manual: an illustrated history: classical and unusual texts on printing from the seventeenth, eighteenth, and nineteenth centuries / *Pankow D.* – RIT Cary Graphic Arts Press, 2005 – 69 p.; 4. *Eisenstein E.L.* The printing press as an agent of change: communications and cultural transformations in early–modern Europe: V.1. / *Eisenstein E.L.* – Cambridge University Press, 1980 — 794 p.; 5. *Eisenstein E.L.* The printing revolution in early modern Europe / *Eisenstein E.L.* – Cambridge University Press, 1993 – 300 p.; 6. *Владимиров Л.* Всеобщая история книги : древний мир, средневековье, возрождение, XVII век. / *Владимиров Л.* – М.: Книга, 1988 – 310с.; 7. *Немировский Е.* Технические аспекты изобретения Иоганна Гуттенберга / *Немировский Е.* // КомпьюАрт. – 2000. – №10 – Режим доступа до журналу: <http://compuart.ru/archive.aspx>; 8. *Biringuccio V.* The pirotechnia of Vannoccio Biringuccio: the classic sixteenth–century treatise on metals and metallurgy – Courier Dover Publications, 1990 – 477 p.; 9. *Немировский Е.Л.* Изобретение Иоганна Гуттенберга. Из истории книгопечатания. Технические аспекты / *Немировский Е.Л.* , под ред д.ф.н. проф. В.И. Васильева – М.: Наука, 2000 – 659 с.; 10. *Мохон J.* Mechanic exercises or the Doctrine of hands–works Applied to the art of printing: V.2. / *Мохон J.* – London, 1683. –

430 p.; 11. *Gessner C.F.* Der in der Buchdruckerei wohl unterrichtete Lehrjunge oder Bey der löblichen Buchdruckerkunst nothige und nützliche Anfangsgründe: darinnen alles, was bey selbiger in Acht zu nehmen und zu lernen vorfällt, von einem Kustverwandten mitgetheilt wird / *Gessner C.F.* – Depositio Cornuti Typographici, 1743 – 574 p. – Режим доступа до книги: <http://books.google.com>; 12. *Кнабе Э.К.* Энциклопедия дизайнера печатной продукции. Профессиональная работа / *Кнабе Э.К.* – М.: Издательский дом Вильямс, 2006. – 736 с.; 13. *Немировский Е.Л.* Ручной типографский станок на издательско–типографских марках / *Немировский Е.Л.* // Мир Этикеты. – 2003. – №1 – Режим доступа до журналу: <http://labelworld.ru/archive.aspx>

Поступила в редколлегию 10.03.11

УДК 373.3/5.018.593(470+571)“18”

Д. В. КОЛОНЕЙ, пошукач кафедри Історії Росії ХНУ ім. В.Н.Каразіна, Харків

СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТОК НЕДЕРЖАВНИХ ФОРМ ПОЧАТКОВОЇ ТА СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ В РОСІЇ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТОЛІТТЯ.

У статті "Становлення й розвиток недержавних форм початкової й середньої освіти в Росії в першій половині ХІХ століття розглядається діяльність початкових шкіл, пансіонів, приватних осіб у сфері освіти. Автор робить спробу простежити даний процес із періоду Київської Русі до першої половини ХІХ століття, значення недержавної освіти в різні періоди історії Росії, вплив державної політики на її розвиток.

В статье «Становление и развитие негосударственных форм начального и среднего образования в России в первой половине ХІХ века» рассматривается деятельность начальных школ, пансионеров, частных лиц в сфере образования. Автор предпринимает попытку проследить данный процесс с периода Киевской Руси до первой половины ХІХ века, значение негосударственного образования в различные периоды истории России, влияние государственной политики на его развитие.

The article "Formation and development of non-state forms of elementary and secondary education in Russia of the 1st half of the ХІХ th century" deals with the work of primary schools, boarding schools, individuals in the sphere of education. The author makes an attempt to trace this process from Kievan Rus' to the first half of the ХІХ th century, the importance of state education at different periods of the Russian history, influence of the state policy on its development.

У життєдіяльності суспільства важливе місце займають проблеми народної освіти. У наші дні, коли відроджується приватна і реформується державна освіта, ми звертаємося до її історії, вивчаємо це явище в минулому і довідаємося про накопичений досвід. Надзвичайно істотним є з'ясування ролі держави в розвитку недержавної освіти.

На жаль, на сучасному етапі вивчення деяких аспектів ускладнюється відсутністю цілої низки архівів, що загинули в роки Великої Вітчизняної війни. Джерельною базою даної статті, вцілому, є архівні матеріали Державного архіву Харківської області, зокрема, фонд № 266 Дирекції народних училищ Харківської губернії (1805-1917), № 639 Харківської Другої чоловічої гімназії, що дозволили більш повно розкрити тему а так само законодавчі акти, матеріали періодичної преси досліджуваного періоду.

У даній статті ми спробуємо розглянути процес створення і діяльності недержавних форм освіти в Росії в першій половині XIX століття.

Основні форми недержавної освіти починають складатися з найдавніших часів. У вітчизняній історії усна передача досвіду характерна ще для періоду антів [IV-V ст.]. У ті ж століття, і пізніше, у Давній Русі, формуються традиції ремісничого учнівства. [1., с. 6]. У XI столітті відокремлюється професія "майстрів грамоти". [1., с. 10]. У XI–XV століттях серед учителів були священики, ченці, світські діячі того часу. [2, с. 564; 3, с. 463] У середині XV століття починають виникати братерства, що відкривали і утримували школи. [2, с. 567]. У XV–XVII століттях, поряд із сімейним навчанням, найбільш розповсюдженою формою навчання для дорослих і дітей були заняття з "майстрами грамоти". [4, с. 189]. Навчання дуже часто сполучалося з навчанням якому-небудь ремеслу [5, с. 557]. Поряд з вітчизняними вчителями, що викладали вдома й у парафіяльних училищах, залучаються до навчання іноземці [6, с. 94] У 1640-х роках Ф. М. Ртищевим була зроблена перша спроба створити приватний навчальний заклад. [5, с. 565].

Зберігає значення також і освіта на дому. Серед тих, хто отримав її ми бачимо діячів петровської епохи Я. В. Брюса [7, с. 609; 8, с. 416], Я. Ф. Долгорукова [9, с. 762] і багатьох інших. У XVIII столітті ця форма навчання продовжує розвиватися при активній участі іноземців. Спочатку вчителями, були здебільшого німці, а потім – французи. [10, с. 158] Але вже в Указі 12 січня 1755 року про заснування Московського університету висловлювалася стурбованість освітнім цензом домашніх вчителів і власників пансіонів: "У Москві, у поміщиків перебуває на дорогому утриманні велике число вчителів, велика частина яких не тільки наукам навчати не можуть, але і самі до того ніяких початків не мають; багато хто з тих, що не знайшли гарних вчителів, приймають до себе людей, що лакеями, перукарями й іншими подібними ремеслами усе своє життя займалися" [10, с. 154;] Разом з тим, домашню освіту в XVIII столітті одержали дуже багато значних історичних постатей, серед яких сатирик А. Д. Кантемир [11, с. 347],

поет і критик П. А. В'яземський [11, с. 198], майбутній міністр фінансів Д. А. Гур'єв [9, с. 448], генерал А. Г. Щербатов [11, с. 920] і багато хто інші.

Наприкінці XVIII століття, як і на початку XIX столітті, найбільш популярним приватним навчальним закладом був пансіон. Слід зазначити, що кількість приватних пансіонів, що з'явилися в Росії в XVIII столітті, постійно збільшувалося. Поряд з тим, населення, як і раніше, навчалось також у дяконів, існувала досить значна кількість початкових шкіл. На півдні Росії - це – переважно полкові школи [12, с. 207]. Наприкінці століття проводиться екатерининська реформа початкової освіти. Почали створюватися малі і головні училища, передбачені реформою. Однак, імовірно, частина училищ, зазначених у повідомленнях з місць, існувала тільки на папері. Недовіра до цих установ серед населення була нерідким явищем. Вірогідно, не всі шари суспільства влаштовувала і програма навчання. До того ж, фінансування їх було покладено на суспільство. Тому відносно незабаром міські думи почали тяготитися утриманням училищ і раніше відкриті навчальні заклади стали місцями закриватися. [13, с. 384]

Новим етапом в історії розвитку недержавної освіти стало видання у 1803 році "Попередніх правил народної освіти". У них закладалися основи майбутнього училищного Статуту. Дуже важливим для розвитку недержавної освіти був 24 параграф цього документа. Їм визначалося, що через 5 років після створення училищної системи "ніхто не буде призначен до цивільної посади, що вимагає юридичних чи інших пізнань, не закінчивши навчання в громадському чи приватному училищі". [14, с. 16]

Пізніше побачив світло училищний Статут 1804 року. Відповідно до цього акту директор гімназії був разом з тим і директором повітових училищ (які заступили "малі народні училища" Катерини II). Доглядач повітового училища був, у свою чергу, начальником парафіяльних училищ свого повіту. [15, с. 281; 13, с. 385] Згідно "Попереднім правилам народної освіти" і Училищного Статуту 1804 року парафіяльні училища могли розраховувати тільки на щедрість суспільства. [14, с. 18] Починається поступове відродження парафіяльних училищ. [16, с. 634]. Тим часом, один за іншим продовжують з'являтися нові приватні пансіони.

Створювалися пансіони і при університетах. Так, ідея створення пансіону при Харківському університеті і викладанні в ньому образотворчих мистецтв з'явилася, принаймні, за три роки до його відкриття, у період підготовчих робіт. Ще в 1802 році в шостому параграфі "Приречень про Харківський університет" говорилося: "Поряд з першим

відділенням може відкритися друге, у якому у вільний час, молоді люди для розваги і користі будуть навчатися малюванню, музиці, танцюванню, фехтуванню, їзді верхом і деяким ручним роботам, що можуть з метою зміцнення здоров'я і сил зацікавити добре виховану людину. Воно, не входячи до складу університету, але, належачи йому, може мати назву відділення чи розряду приємних мистецтв". [17, с. 149].

Згідно "Статуту" університету, у коло прохідних в університеті предметів, крім дисциплін, що вивчалися студентами факультетів, входили також "нові мови", малювання, музика і танці. Для їхнього викладання покладалося три лектори "нових мов" – французького, німецького й англійського – і три вчителі приємних мистецтв – малювання, музики і танців. [18, с. 10].

Уже до 1808 року в 6 навчальних округах Російської імперії був 91 пансіон з 2 854 учнями. [14, с. 26] Багато пансіонів дуже позитивно зарекомендували себе. Так, у Петербурзі, у 1805 році доброю славою користувалися пансіони М. Х. Ришар і Мюссар. [19, с. 26].

Розвитку освіти, у тому числі і недержавної, побічно сприяв указ, що вийшов у 1809 році, який вимагав, щоб усякий хто бажав одержати чин колезького асесора, витримав іспит в університеті. [13, с. 385]

Тим часом, у 1810–1820-х роках, наприклад, у Харкові з 14 навчальних закладів, що існували в ньому, діяло вже 7 приватних навчальних закладів [пансіони Райпольського, Коваленкова, Роберти, Робауша, Делавин, Губерт і Нагель]. [17, с. 83]

З 1811 року введена заборона на створення пансіонів іноземцями без свідчення на право викладання, а за одержання останнього стягували плату в 50 карбованців. Аналогічний контроль був установлений за гувернерами і гувернантками. У 1812 році засланим перестали видавати посвідчення на право роботи домашніми наставниками. [14, с. 26]. Держава продовжувала турбуватися і про рівень викладання. У тому ж році імператор затвердив думку міністра про вимогу від домашніх вчителів письмових свідчень про їхні здібності і знання, які засвідчувалися начальствами училищ. [20, с. 696]. На короткий час - з 1814 по 1816 рік деякі труднощі для власників пансіонів склав уведений 5%-й збір із плати, що дається на утримання пансіону. [20, с. 823, 824]

Приватні навчальні заклади продовжували відкриватися. Частина з них користалася особливо доброю славою. Найбільш відомими в Харківській губернії були пансіони Е. Прелат [відкритий 19 квітня 1817 року], Е. фон Біріх [15 березня 1825 року], Й. Ольденбергера [25 червня 1825 року], Е. Зимницького [6 червня 1828 року. [21, ф. 266, оп. 1, д. л. 3-7].

Про популярність недержавних навчальних закладів у цей період свідчить, хоча і не досить рівна з погляду динаміки росту, але все-таки

цілком переконлива тенденція до збільшення числа учнів у приватних пансіонах і училищах Петербурзького навчального округу. Якщо в 1810 році їх було 1647, то до 1820 року чисельність учнів виросла до 2002, до 1824 року – до 2027, а до 1828 року досягла кількості в 2275 чоловік. [16, с. 288].

На відкриття пансіону був потрібний дозвіл училищних комітетів університетів. Збереглися деякі документи що до їх відкриття. Так у 1828 році надійшло прохання про відкриття пансіону від Шарлотти Кріль директору училищ Слободско-Української губернії Павлові Петровичу Шеншину. [21, ф. 266, оп. 1, д. 18]. Чи одержала вона дозвіл, чи був відкритий цей пансіон - невідомо.

Одним з натхненників нового Статуту, що побачив світло в 1828 році, та є таким, що вніс в освітню систему принцип становості, був міністр освіти Шишков, у програму діяльності якого входило досить різке обмеження приватної освіти, віддаючи перевагу державній школі. Зокрема, згідно з його планами, з якими він виступив перед Комітетом улаштування навчальних закладів (створений у травні 1826 року) було закриття всіх приватних чоловічих пансіонів. [22, с. 203] Незважаючи на ряд обмежень, введених у 1830-х роках, приватні навчальні заклади продовжували відкриватися. Наприклад, 25 жовтня 1835 року в Сумах відкрила пансіон П. Сластюк, [21, ф. 266, оп. 1, д. . 48] 23 січня 1837 року в Харкові почав діяти пансіон Р. Мартелли, [21, ф. 266, оп. 1, д. . 22] 15 грудня того ж року в Лебедині прийняло учнів частка навчальний заклад Н. Левандовської, [21, ф. 266, оп. 1, д. . 9] а 17 вересня 1838 року в Сумах улаштований пансіон П. Сластионовой. [21, ф. 266, оп. 1, д. . 3].

Створювалися пансіони і пізніше – 1840-х, 1860-х роках. Власники приватних навчальних закладів серйозно піклувалися про престиж і рівень своїх пансіонів. Вони намагалися запрошувати у свої пансіони кращих педагогів. Наприклад, у Харкові, у сорокових роках, серед пансіонів, які користувалися великою популярністю, ми бачимо приватний навчальний заклад, організований професором університету П. Сливицьким. [23]. У Москві в цей же період вважався найкращим пансіон Енеса, у який приїжджали учитися навіть із Сибіру, як, наприклад, відомий згодом медик Н. А. Білоголовий [24, с. 60, 62]. Діяльність цих навчальних закладів підготували благодатний ґрунт для створення професійних навчальних закладів.

Якщо бажаний відкрити пансіон був іноземцем, то перш ніж одержати дозвіл на відкриття навчального закладу, він повинний був прийняти присягу на підданство, як це було запропоновано пані

Олександрі Шмидт, що побажала в 1842 році відкрити пансіон у Сумах. [21, ф. 266, оп. 1, д. 18].

Нерідко самі власники займалися якими-небудь науками чи мистецтвами. Так, капітан де Роберти вчив військовій справі, колезька секретарка П. Сластионова – музиці, "танцюванню" і рукоділлю і т.ін. [21, ф. 266, оп. 1, д. 3].

З не меншою активністю відкривалися парафіяльні училища. Так, наприклад, у 1820-40-х роках в одній тільки Полтавській губернії в маєтках Пузиком, Трубайцях, Карлівці, Бригадирівці, Миколаївці, Обуховці, Ковалівці, Андріївці, Сокиринцях, Городищі відкривають школи Капністи, Цертелеви, Галагани, Розумовські, Е. П. Гребінка, В. Паульсон і інші. Крім того, ще раніше були відкриті парафіяльні школи для німецьких колоністів з відділеннями для дівчинок у Константинограді [1819], Полтаві [1825], Кременчуці [1832], що містилися на громадські кошти. Крім того, варто відзначити активність щодо створення після 1842 року парафіяльних училищ у державних селах на кошти сільських громад і Міністерства державного майна. Вже до середини століття в одній Полтавській губернії таких училищ нараховувалося близько 100 з 5 000 учнів. [16, с. 635]

Новий період у розвитку приватної освіти – друга половина 1850-х 60-і роки. Механізм відкриття навчальних закладів був добре налагоджений і виглядав, наприклад, у такий спосіб: дружина купця Олександра Воронова, яка збиралася відкрити свій пансіон на ступені повітового училища, 1 червня 1864 року звернулася з проханням на ім'я директора 2-ї Харківської гімназії Г. С. Шведова. [21, ф. 639, оп. 1, д. 1] 2-го червня Шведов повідомляє попечителю Харківського навчального округу про прохання, що надійшло від Вороновой. [21, ф. 639, оп. 1, д. 2] 23 червня Канцелярія попечителя Харківського навчального округу відповідно постанові Піклувальної Ради дозволяє відкрити пансіон і посилає цю звістку директору Шведову. [21, ф. 639, оп. 1, д. 7] 26 червня Шведов направляє Вороновой документ, що дозволяє відкрити пансіон. [21, ф. 639, оп. 1, д. 8] Таким чином, питання було вирішено за 3,5 тижня. Клеопатра Полозова, що побажала відкрити пансіон, одержала дозвіл за 16 днів. [21, ф. 266, оп. 1, д. 4] Протягом цього періоду, як і раніше, дуже успішно розвивалася і домашня освіта. Про це свідчить вже те, що надзвичайно багато відомих історичних особистостей отримали саме його.

В різні роки широко практикувалися і приватні уроки. Вони були характерні для 1820-х років, коли професора Московського університету Х. А. Шлецер і А. Ф. Мерзляків давали уроки А. И. Кошелеву. [25, с. 117] Однак вони були популярні й у 1840-х роках. Так, у 1846 році одержавши блискучу домашню освіту, у Москву прибуває Б. Н. Чичерін

і готується до вступу у місцевий університет під керівництвом його викладачів – Т. Н. Грановського і К. А. Коссовича, Дворянського інституту – І. Н. Рождественського, доктора Лейпцігського університету Вільгельма Вольфсона й інших. [26, с. 16, 18]

Слід зазначити, що, крім вищевказаних навчальних закладів у першій половині XIX століття одержали поширення ланкастерські школи, чи школи взаємного навчання [1, с. 89]. У 1860-х роках відзначався величезний ріст кількості недільних шкіл. Їх часто організували ініціативна молодь, студенти. Перша з них з'явилася в 1859 році, а вже до 1862 року їхнє число досягло 274. [1, с. 121] Однак і ті, і інші були закриті урядом, через політичну пропаганду, що проводилася в них. Разом з тим, метод взаємного навчання і внаслідок використання в практиці викладання в Росії. Зокрема, за Статутом 1828 року, у парафіяльних училищах допускався як звичайний, так і ланкастерський метод навчання. [22, с. 204] Крім відзначених навчальних закладів, у селах існували волосні школи [1, с. 96]. Малися також непостійні школи грамоти, підрахунок яких дуже складний [14, с. 27] По суті, вони були спадкоємцями традицій діяльності "майстрів грамоти". При цьому їхня діяльність мала досить відчутний вплив на поширення грамотності на місцях. От, наприклад, як у 1849 році характеризував П. Троицкий ситуацію в Каширському повіті Тульської губернії: "Число грамотних з точністю визначити важко; утім, їх досить. Грамоті навчаються більшою частиною в будинках священників, хоча є і так звані майстрині. У будинках священників постійно навчаються до 10 чи 15 хлопчиків". [27, с. 286]. Суспільна і приватна ініціатива в селах наприкінці 1850 років гідна високої оцінки. Так, в одній Рязанської губернії в селищах державних селян і в маєтках було 92 школи, що знаходяться на піклуванні духовництва, засновані на засоби громад державних селян і улаштовані поміщиками, не вважаючи 9 татарських. [27, с. 287]

Підводячи підсумки, можна сказати, що діяльність недержавних навчальних закладів у першій половині XIX століття була дуже продуктивною. Усі форми недержавної освіти (парафіяльні училища, приватні пансіони і школи, сільські волосні школи, домашнє навчання й ін.) дуже активно й ефективно розвивалися. Урядова політика в області недержавної освіти в цілому сприяла успішній діяльності приватних і суспільних закладів. Недержавні навчальні заклади, як складова частина загальної системи освіти, вносили свій внесок у розвиток культури Росії.

Список літератури: 1. Константинов Н. А., Струминский В. Я. Очерки по истории начального образования в России. - М.: Государственное учебно-педагогическое издательство Министерства просвещения РСФСР, 1953.; 2. Очерки истории СССР. Период

феодалізма. IX-XV вв.: В 2 частях. - М.: Издание Академии наук СССР. 1953. - ч. 2; 3. Очерки истории СССР. Период феодализма. IX-XV вв.: В 2 частях. - М.: Издание Академии наук СССР. 1953. - ч. 1; **4.** Очерки истории СССР. Период феодализма. Конец XV-начало XVII вв. - М.: Издание Академии наук СССР. 1955; **5.** Очерки истории СССР. Период феодализма. XVII в. - М.: Издание Академии наук СССР. 1955. История Киева.: В 4 т., 1982-1985. - К.: Наукова думка. - т. 2; **6.** Энциклопедический словарь Брокгауз и Эфрон, Биографии. В 12 тт., 1991-1994 - М.: Научное издательство «Большая Российская энциклопедия» - Т. 2.; **7.** Русский биографический словарь.: В 12 т., 1991-1999. - М., Аспект-пресс. - Бетанкур-Бякстер; **8.** Энциклопедический словарь Брокгауз и Эфрон, Биографии. В 12 т., 1991-1994 - М.: Научное издательство «Большая Российская энциклопедия» - Т. 4.; **9.** Ключевский В. О. Курс русской истории. // Ключевский В. О. Сочинения.: в 9 т. - М.1987-1990. - т. 5 - С. 5-360; **10.** Москва. Энциклопедический словарь. - М., 1997; **11.** История Киева.: В 2 тт. 1963-1964 - К. Издательство Академии наук Украинской ССР. - Т. 1. Россия. Энциклопедический словарь. - Л.: Лениздат. 1991; **12.** Сысоева Е. К. К истории начального образования в России в первой четверти XIX в. (Училищный Устав.: идеи и их реализация). // Вестник Московского университета. Серия 8. История.: - 1988. - №5. - С. 14-29.; **13.** Милоков П. Н. Очерки по истории русской культуры.: В 3 тт. 1993-1995 гг. - М.: Издательская группа «Прогресс» «Культура». Редакция газеты «Труд» - т. 2; **14.** Полтавщина. Энциклопедичний довідник. - К.: Видавництво «Українська Енциклопедія» імені М. П. Бажана. 1992.; **15.** Миклашевський І. М. Музична і театральна культура Харкова XVIII-XIX ст. - К.: Наукова думка, 1967; **16.** Миклашевський І. М. Харьковский университет и музыкальная культура Слободской Украины - Харьков, 1958. – Рукопись; **17.** Греч Н. И. Записки о моей жизни. - М., 1990; **18.** Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. - Спб., 1864. - Т. 1.; **19.** Государственный архив Харьковской области.; **20.** Князьков С. А., Сербов Н. И. Очерки истории народного образования в России до эпохи Александра II. - М. 1910; **21.** Харьковские губернские ведомости - 1841. - 29 июня; **22.** Белоголовый Н. А. Из воспоминаний сибиряка о декабристах. // Русские мемуары. Избранные страницы. - М. 1990 - С. 30-78; **23.** Кошелев А. И. Биографический очерк. // Русские мемуары. Избранные страницы. - М. 1990 - С. 115-127; **24.** Чичерин Б. Н. Москва сороковых годов. // Русское общество 40-50-х годов XIX в. - М., 1991. - Ч. 2.; **25.** Громыко М. Мир русской деревни. - М.: Молодая гвардия, 1991.

Поступила в редколлегию 22.01.2011

УДК 271.2-75(470+571) „1869”

С.І. МЕШКОВАЯ, канд. іст. наук, доцент НТУ „ХПІ”

СВІТСЬКИЙ КОМПОНЕНТ РЕФОРМИ ПРАВОСЛАВНИХ ДУХОВНИХ АКАДЕМІЙ 1869 Р. В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ.

У статті аналізується проблема посилення світського компоненту вищої православної духовної освіти, як одного з пріоритетних напрямків реформи церковної школи 1867-1869 рр. в Російській імперії.

В статье анализируется проблема усиления светского компонента высшего православного духовного образования, как одного из приоритетных направлений реформы церковной школы 1867-1869 гг. в Российской империи.

The article analyzes the problem of strengthening of the secular component of higher Orthodox theological education as a priority area of church school reform of 1867-1869 in Russian Empire.

Система православної духовної освіти в Російській імперії до сьогодні залишається однією з маловивчених проблем. Питання, пов'язані з її історією та розвитком, більш повно відображені в дорадянській історіографії, яка не тільки має перевагу за кількістю відповідних робіт, але й містить величезний обсяг різнопланового фактичного матеріалу. Серед авторів другої половини XIX - першої половини XX ст. особливе місце належить Б.В.Тітлінову - авторові кількох глибоких досліджень з історії православної духовної освіти, зокрема, духовно-навчальної реформи 1867-1869 рр. У радянській історіографії дана тема висвітлювалася вкрай епізодично, з відомою часткою негативної критики. На жаль, сучасна історіографія, як російська, так і вітчизняна, досі не приділила історії духовної освіти достатньої наукової уваги і за останні десятиліття так і не з'явилося фундаментального дослідження з цієї актуальної проблеми.

Формат наукової статті не дозволяє всебічно висвітлити духовно-навчальну реформу 1867–1869 рр., тому метою роботи є аналіз лише одного її аспекту – посилення світського компоненту в православних духовних академіях – вищих навчальних закладах духовного відомства Російській імперії.

У результаті згадуваної духовно-навчальної реформи до основи навчального процесу в церковній школі були покладені принципи класичної, "загальнонародської освіти" [1, с. 193; 2, с. 555]. Ініціатором цієї ідеї виступив Обер-Прокурор Д.А. Толстой. Найважливіше завдання реформи полягало в тому, щоб "дати стрункість, міцність і ґрунтовність навчальній справі" в духовних навчальних закладах всіх рівнів, "для всебічного та самодіяльного розвитку розумових сил учнів ..." [3, с. 383; 4, с. 263]. Згідно цієї мети втілювалася в життя й реформа вищої церковної школи.

1869 р. був прийнятий новий статут православних духовних академій – головне історичне джерело з проблеми її реформування. Загальний аналіз документу дозволив встановити головні напрямки цих перетворень, зокрема, заходи з посилення світського компоненту освіти в цих навчальних закладах.

Духовні академії зберігали статус вищої церковної школи. Втім, до їх компетенції вже не входила елементарна професійна підготовка. Відтоді, вони були призвані надавати фундаментальні знання, створюючи відповідне підґрунтя для майбутньої богословської, наукової та педагогічної діяльності своїх вихованців. Незважаючи на те, що спеціалізована богословська спря-

мованість даних навчальних закладів залишалася головною, згідно академічного статуту 1869 р., духовні академії отримали право готувати вихованців не тільки для "освіченого служіння церкви", а й до професійної викладацької діяльності в духовно-навчальних закладах [5, с. 341]. Таким чином, академії почали виконувати функцію своєрідних педагогічних інститутів духовного відомства. Їх випускники мали викладати в училищах, семінаріях та академіях всі предмети, включаючи світські, і з цією метою повинні були отримати відповідну теоретичну і практичну підготовку. Саме тому в нових академічних навчальних програмах був представлений досить широкий спектр загальноосвітніх предметів, що підтверджує глава 9 "Про відділення академії" статуту 1869 р. [5, с. 356–358].

При порівнянні даних щодо кількості світських дисциплін у російських духовних академіях після академічних реформ 1840 і 1869 рр. суттєва різниця, на перший погляд, майже відсутня. Дійсно, якщо з 1840 р. в академіях викладалося 28 предметів, з яких 14 були світськими і 14 – богословськими, то з 1869 р. навчальних дисциплін стало 29: 14 світських, 15 богословських [5, с. 356–357]. Однак розглядати цю проблему можна і під іншим кутом зору. У результаті реформи церковної школи 1867–1869 рр. кардинальних змін зазнала структура вищої богословської освіти в цілому. У духовних академіях було засновано 3 відділення за принципом університетських факультетів – богословське, церковно-історичне та церковно-практичне. У зв'язку з цим, академічні дисципліни були розділені на 2 категорії – одні отримали статус загальнообов'язкових, інші розподілялися по відділеннях [5, с. 356–357]. Обов'язковому вивченню протягом I–III курсів підлягала лише обмежена частина дисциплін, а на останньому, IV курсі, студенти вивчали тільки ті предмети, які відповідали їх спеціалізації. Таким чином, долалася зайва багатопредметність. Градація академічних навчальних предметів виглядала наступним чином [5, с. 356–357]:

Таблиця 1.

Співвідношення кількості загальнообов'язкових дисциплін і дисциплін, розподілених по академічним відділенням, встановлене згідно статуту 1869 р.

Академічні дисципліни	Кількість загальнообов'язкових дисциплін на I–III курсах	Кількість дисциплін, розподілених по відділенням на IV курсі	Загальна кількість академічних дисциплін
Світські	10	4	14
Богословські	2	13	15

Отже очевидно, що до числа загальноосвітніх предметів, головним чином, увійшли світські. Серед них – логіка, психологія, метафізика, історія філософії, педагогіка, одна зі стародавніх мов та одна з трьох нових іноземних мов на вибір студентів [5, с. 356–357]. І лише 2 загальнообов'язкові дисципліни (основне богослов'я і Святе Письмо) були богословськими [5, с. 356].

На IV курсі обсяг світських дисциплін, що обиралися студентами різних академічних відділень в якості спеціалізації, зменшувався. На богословському відділенні загальноосвітні предмети взагалі були відсутні [5, с. 357]. З 6-ти предметів церковно-історичного відділення викладалися лише 2 світські дисципліни – загальна громадянська історія і російська громадянська історія [5, с. 357]. Студентам церковно-історичного відділення пропонувалися курси "теорії словесності та історії російської літератури з оглядом найважливіших іноземних літератур", російської мови і слов'янських наріч [5, с. 357].

Слід зауважити, що з навчальних програм духовних академії, згідно статуту 1869 р., були виключені всі фізико-математичні науки. Офіційними мотивами цього стало „занадто віддалене відношення фізики і математики до богослов'я”, а також відсутність коштів на відкриття спеціальних фізико-математичних відділень або відповідних кафедр [6, с. 405]. Ініціатором такого рішення був Обер-Прокурор Д.А. Толстой, який ще в 1867 р. висловився за „вигнання” точних наук з академії і запропонував залучати для викладання цих дисциплін в семінаріях випускників імператорських університетів [6, с. 405]. Подібне нововведення можна оцінювати з різних позицій. Наприклад, російський філософ і богослов протоієрей Г.В.Флоровський проаналізував його з позиції релігійної і засудив таку своєрідну ізоляцію духовних академії, вважаючи, що існувала внутрішня потреба церковної школи у вивченні точних та природничих наук "саме в ті роки, коли в ім'я цих наук був справжній похід проти християнського світогляду і проти всякої віри взагалі ..." [7, с. 362]. Втім на проблему можна подивитися і з іншої, більш вузької, але від цього не менш важливої, позиції. Скасування фізико-математичних дисциплін у духовних академіях провокувала проблему відсутності кваліфікованих педагогів за цими спеціальностями і ставила під загрозу якість викладання фізики та математики в семінаріях, а відтак і можливість вступу семінаристів на фізико-математичні факультети університетів та інших світських вишів. Світські фахівці вкрай неохоче погоджувалися викладати в школах духовного відомства, переважно, через вкрай низьке жалування і неprestижність служби. Тому в духовних училищах і семінаріях точні науки викладали випускники семінарій – з середньою освітою, недостатньо підготовлені і кричуще непрофесійні.

При дослідженні даного питання не можна залишити поза увагою питання навчального навантаження із загальноосвітніх дисциплін, затвердженого в результаті духовно-навчальної реформи 1867–1869 рр., Згідно академічного статуту 1869 р., професори та інші штатні викладачі отримували на викладання свого предмету стільки годин на тиждень, скільки призначала академічна рада [5, с. 348]. Але при цьому рішення ради не було адміністративно-наказовим, а ґрунтувалося на розроблених самими викладачами "міркуваннях" про доцільність того чи іншого навантаження та ухвалювалося тільки "після розгляду всіх обставин" [5, с. 348]. Поряд з тим, новий статут дещо регламентував кількість предметних годин і ставив обов'язковою умовою, щоб, за будь-яких комбінацій, лекцій на I курсі було не менше 18-ти, а на IV – не менше 9-ти на тиждень [5, с. 360]. Розподіл навчального навантаження у вищій церковній школі пореформеного періоду і зміни, яких воно зазнало в результаті цих перетворень, можна прослідкувати на прикладі Московської духовної академії [8, с. 157–159; 9, с. 28–29].

Таблиця 2.

Порівняльні дані про кількість тижневих уроків зі світських дисциплін у православних духовних училищах та семінаріях, затверджену в результаті духовно-навчальних реформ 1840, 1851 і 1867 рр.

№ п/п	Назва загальноосвітніх дисциплін	Загальна кількість тижневих занять			
		В духовних училищах		В духовних семінаріях	
		1867	1851	1867	1840
1	2	3	4	5	6
1	Вітчизняна мова (в духовних училищах – російська і слов'янська мови; в семінаріях – російська словесність з історією літератури; до реформи 1867-1869 рр. – риторика і піїтика)	11	8	6	10
2	Латина	22	14	15	9
3	Грецька мова	18	14	20	9
4	Німецька мова	–	–	6	–
5	Французька мова	–	–	6	–
6	Математика	11	8	11	4
7	Природнича історія і хімія	–	–	–	} 3
8	Фізика	–	–	4	7
9	Історія (загальна і російська)	–	4	8	
10	Географія	6	6	–	–

Продовження таблиці 2

11	Чистописання	4	6	–	–
12	Логіка	–	–	2	} 8
13	Психологія	–	–	2	
14	Огляд філософських вчень	–	–	4	–
15	Педагогіка і дидактика	–	–	2	–

Наведені дані наочно демонструють, що в результаті академічної реформи 1869 р. світський компонент православних духовних академії був посилений за рахунок збільшення обсягу викладання низки дисциплін, перш за все, словесності і цивільної історії, а також за рахунок введення нових предметів – англійської мови, слов'янських нарч і педагогіки. Скорочення навантаження по давнім і новим іноземним мовам можна пояснити їх посиленням викладанням у початковій і середній церковній школі, що дозволило обмежити академічний курс з цих предметів лише вивченням літературних творів без граматичного матеріалу.

Таким чином, в результаті реформи православних духовних академії 1869 р. загальноосвітні дисципліни посіли гідне місце в нових навчальних курсах і зумовили гуманітарний характер вищої богословської освіти. У вищій церковній школі, яка, зокрема, почала виконувати функції педагогічних інститутів духовного відомства, розширення спектру викладання світських наук створило перспективи для підготовки кваліфікованих педагогічних кадрів для училищ, семінарій та академії. Не зважаючи на недосконалість і незавершеність, реформаторські процеси ефективно сприяли подоланню вузькопрофесійної спрямованості вищих духовно-навчальних закладів, підготовці інтелектуально розвинених, високоосвічених священнослужителів і теологів.

Список літератури: 1. *Латышина Д.И.* История педагогики. Воспитание и образование в России (X – начало XX века). – М., 1998. – 584 с.; 2. Из отчета Обер-Прокурора Святейшего Синода по ведомству православного исповедания за 1868 год // Православное обозрение. – М., 1870. – Ч. 1-6. – С. 554-574; 3. О действиях Комитета, Высочайше утвержденного для преобразования духовно-учебных заведений // Православное обозрение. – М., 1867. – Т. 22. – С. 365-412; 4. Извлечение из Всеподданейшего отчета Обер-Прокурора Святейшего Синода по ведомству православного исповедания за 1866 год // Православное обозрение. – М., 1868. – Т. 25. – С. 246-266; 5. Устав православных духовных академий (Высочайше утвержденный в Царском Селе, 30 мая 1869 года) // Харьковские епархиальные ведомости. – 1869. – Т. 7. – № 15. – С. 341-367; 6. *Титлинов Б.В.* Духовная школа в России в XIX столетии. (Протасовская эпоха и реформы 60-х годов). – Вильна, 1909. – 427 с.; 7. *Флоровский Г.В.* Пути русского богословия. – К., 1991. – 600 с.; 8. Журналы Совета Московской духовной академии 1874 года. – М., 1875. – 242 с.; 9. *Титлинов Б.В.* Молодежь и революция: Из истории революционного движения среди учащейся молодежи духовных и средних учебных заведений. 1860-1905. – Л.: Гос. изд-во, 1924. – 170 с.

Поступила в редколлегию 23.02.2011

